

ԲԱԳԱՐԱՆԻ ՇՈՒՇԱՆԱՎԱՆԻ ՔԸ

МОНАСТЫРЬ
ШУШАНАВАНК
В БАГАРАНЕ

SHUSHANAVANK
MONASTERY OF BAGARAN

ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ
ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ
S. S. ԳԱՐԵԳՆԻ Բ.
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹԵԱՄԲ
«ԴՈՄ ՄՈՍԿՎԻ» ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ
ՄՈՍԿՈՎԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱԳՈՐԾԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ
ԳԼԽԱԽՈՐ ՏՆՕՐԷՆ
ՎԱՀՐԱՄ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆԻ

ԱԶԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ
ԴԱՇՆԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՊԱՀՆԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ПО БЛАГОСЛОВЕНИЮ
ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА
ГАРЕГИНА II
ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН

ПО ИНИЦИАТИВЕ
ГЕНЕРАЛЬНОГО ДИРЕКТОРА
МОСКОВСКОГО КУЛЬТУРНО-ДЕЛОВОГО ЦЕНТРА
«ДОМ МОСКВЫ» В ЕРЕВАНЕ
ВАГРАМА КАРАПЕТЯНА

ПРИ ПОДДЕРЖКЕ
ПОГРАНИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ
ФЕДЕРАЛЬНОЙ СЛУЖБЫ БЕЗОПАСНОСТИ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

.....

WITH THE BLESSING
OF HIS HOLINESS
KAREKIN II
SUPREME PATRIARCH AND
CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS

ON THE INITIATIVE
OF VAHRAM KARAPETYAN,
GENERAL DIRECTOR OF THE MOSCOW
CULTURAL AND BUSINESS CENTER
“DOM MOSKVY” IN YEREVAN

WITH THE SUPPORT OF
THE BORDER DEPARTMENT
OF THE RUSSIAN FEDERAL SECURITY SERVICE
IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԲԱԳԱՐԱՆԻ ՇՈՒՇԱՆԱՎԱՆՔԸ

Ծրագրի նախաձեռնող և ղեկավար՝ ՎԱՀՐԱՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Հեղինակներ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ
ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ԱՇՈՏ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

2021

МОНАСТЫРЬ ШУШАНАВАНК В БАГАРАНЕ

Инициатор и руководитель программы: **ВАГРАМ КАРАПЕТЯН**

Авторы: **ГРИГОР НАЛБАНДЯН**
АРСЕН АРУТЮНЯН
АШОТ АКОПЯН

Е Р Е В А Н

2 0 2 1

SHUSHANAVANK MONASTERY OF BAGARAN

Project Initiator and Manager: **VAGRAM KARAPETYAN**

Authors: **GRIGOR NALBANDYAN**
ARSEN HARUTYUNYAN
ASHOT HAKOBYAN

Y E R E V A N

2 0 2 1

ՀՏԴ 94(479.25):726
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+85.11
Ն 191

Ծրագրի նախաձեռնող և ղեկավար՝ Վ. Կարապետյան

Խմբագիր՝ Գագիկ Գ. Սարգսյան
Պատմական գիտությունների թեկնածու

Նալբանդյան Գր., Հարությունյան Ա., Հակոբյան Ա.
Ն 191 Բագարանի Շուշանավանքը / Գր. Նալբանդյան, Ա. Հարությունյան, Ա. Հակոբյան.-
Եր.: Տիգրան Մեծ, 2021.- 256 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է հայկական վաղմիջնադարյան ճարտարապետության յուրօրինակ հուշարձաններից մեկի՝ Բագարանի՝ ներկայումս Սր. Շուշան կոչվող վեցխորան եկեղեցու և այն ընդգրկող հուշարձանախմբի պատմաճարտարապետական ու աղբյուրագիտական քննությանը: Փորձ է արվել պարզելու Սր. Շուշան անվան ծագումը, հստակեցվել են հուշարձանախմբի շինարարական փուլերն ու թվագրումը, ճարտարապետական-հորինվածքային լուծումները, ներկայացվել են վիմագրերը:

Նախատեսված է Հայոց պատմության և մշակույթի հարցերով զբաղվող մասնագետների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

Редактор: Гагик Г. Саргсян
Кандидат исторических наук

Монастырь Шушанаванк в Багаране, инициатор и руководитель программы: В. Карапетян. авторы:
Гр. Налбандян, А. Арутюнян, А. Акопян. Ереван, Тигран Мец, 256 стр.

Настоящий труд посвящен историко-архитектурному и источниковедческому исследованию одного из самобытных памятников раннесредневековой армянской архитектуры – шестиапсидной церкви в Багаране, ныне именуемой церковью Св. Шушан, и окружающего комплекса.

Прodelана работа по уточнению происхождения названия церкви Св. Шушан, этапов строительства и датирования сооружений комплекса, архитектурно-композиционные решения, представлены эпиграфические надписи.

Книга предназначена для специалистов по истории и культуре Армении, а также для широкого круга читателей.

Editor: Gagik G. Sargsyan
Candidate of Sciences in History

Shushanavank monastery of Bagaran, project initiator and manager: V. Karapetyan. authors:
Gr. Nalbandyan, A. Harutyunyan, A. Hakobyan. Yerevan, Tigran Mets, 256 p.

The present edition is dedicated to the historical-architectural and sourceological examination of one of the unique monuments of early medieval Armenian architecture – the six-apse church in Bagaran currently called St. Shushan and the monument ensemble where it is included. An attempt has been made to reveal the origin of the name of St. Shushan, the stages of construction and dating of the monument ensemble, the architectural-compositional solutions have been clarified, the epigraphic inscriptions are presented.

The book is intended for specialists of Armenian history and culture as well as for general audience.

ՀՏԴ 94(479.25):726
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+85.11

ISBN 978-99941-0-974-6

© Վահրամ Կարապետյան, Ваграм Карапетян, Vagram Karapetyan 2021

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Կարապետյան, Ռ. Գոլոբիցկի ԽՈՍՔ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ	11
Գր. Նալբանդյան, Ա. Հակոբյան ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	16
Ա. Հարությունյան ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ	21
Ա. Հարությունյան ՍԲ. ՇՈՒՇԱՆ ԱՆՎԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ	28
Գր. Նալբանդյան, Ա. Հակոբյան ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԸ	40
Ա. Հարությունյան ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	46
Գր. Նալբանդյան, Ա. Հակոբյան ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ ԵՎ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ	55
Գր. Նալբանդյան, Ա. Հակոբյան ՆԵՐԿԱ ՎԻՃԱԿԸ	64
Վ. Կարապետյան ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ	66
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ	175
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	207
ԳԾԱԳՐԵՐԻ, ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿԵՐ	222
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ	238

СОДЕРЖАНИЕ

<i>В. Карапетян, Р. Голубицкий</i> К ЧИТАТЕЛЮ	67
<i>Гр. Налбандян, А. Акопян</i> МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ	72
<i>А. Арутюнян</i> ИСТОРИЯ	77
<i>А. Арутюнян</i> ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ СВ. ШУШАН	84
<i>Гр. Налбандян, А. Акопян</i> АРХИТЕКТУРНАЯ КОМПОЗИЦИЯ	96
<i>А. Арутюнян</i> ЭПИГРАФИКА	102
<i>Гр. Налбандян, А. Акопян</i> ЭТАПЫ СТРОИТЕЛЬСТВА И ДАТИРОВАНИЕ	109
<i>Гр. Налбандян, А. Акопян</i> СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ	118
<i>В. Карапетян</i> ПРОГРАММА МЕРОПРИЯТИЙ ПО РЕСТАВРАЦИИ	120
ФОТОГРАФИИ	175
БИБЛИОГРАФИЯ	212
СПИСКИ ЧЕРТЕЖЕЙ, ТАБЛИЦ И ФОТОГРАФИЙ	228
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	243

CONTENTS

<i>V. Karapetyan, R. Golubitsky</i>	
TO THE READER	121
<i>Gr. Nalbandyan, A. Hakobyan</i>	
LOCATION	126
<i>A. Harutyunyan</i>	
HISTORY	131
<i>A. Harutyunyan</i>	
ORIGIN OF THE NAME OF ST. SHUSHAN	138
<i>Gr. Nalbandyan, A. Hakobyan</i>	
ARCHITECTURAL COMPOSITION	150
<i>A. Harutyunyan</i>	
EPIGRAPHY	156
<i>Gr. Nalbandyan, A. Hakobyan</i>	
STAGES OF CONSTRUCTION AND DATING	163
<i>Gr. Nalbandyan, A. Hakobyan</i>	
CURRENT STATE	172
<i>V. Karapetyan</i>	
PROGRAMME OF ACTIVITIES FOR RESTORATION	174
PHOTOGRAPHS.....	175
BIBLIOGRAPHY	217
LISTS OF DRAWINGS, TABLES AND PHOTOGRAPHS	233
NAME INDEX	248

ԽՈՍՔ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Սիրելի՛ ընթերցող,

Նախ ցանկանում ենք ներկայացնել գրքի ստեղծման պատմությունը, որն ի սկզբանե ուներ զուտ ճանաչողական բնույթ և նախատեսված էր ընթերցող հանրության լայն շրջանակների համար, սակայն հետագայում՝ մասնագետների կողմից հարցը խորությամբ ուսումնասիրելու արդյունքում, այն վերածվեց գիտական աշխատության:

Հայաստանը հաճախ են անվանում թանգարան՝ բաց երկնքի տակ, և դա պատահական չէ: Մեր վանքերն ու եկեղեցիները, կիսավեր ամրոցներն ու միջնադարյան կամուրջները, խաչքարերն ու կոթողային արվեստի այլ հուշարձանները, որոնք հայ ժողովրդի պատմամշակութային ժառանգության մասն են կազմում և մասամբ ներառված են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգության անվանացանկում, մեծամասամբ ուսումնասիրված և ընդգրկված են զբոսաշրջային երթուղիներում:

Սակայն կան նաև սակավ ուսումնասիրված կամ երբևէ ուշադրության չարժանացած հուշարձաններ, որոնց պատմամշակութային ուսումնասիրությունը նույնքան ուշագրավ և հրատապ է: Այդ հուշարձաններից մեկը Բագարանի՝ ներկայումս Սբ. Շուշան անունով հայտնի վեցխորան եկեղեցին է (ամբողջ համալիրը կոչվում է Շուշանավանք): Այն կառուցվել է Բագարանում, որը հանդիսացել է Երվանդունիների պաշտամունքային կենտրոնը (Ք. ա. 3-րդ դար), իսկ հետագայում՝ Բագրատունյաց Հայաստանի առաջին մայրաքաղաքը (Ք. հ. 9-րդ դար): Եկեղեցին տեղակայված է Ախուրյան գետի ձախ ափին՝ քարքարոտ բլրի գագաթին, որտեղից գեղեցիկ տեսա-

րան է բացվում դեպի պատմական Բագարան: Այսօր եկեղեցուն կարելի է մոտենալ միայն արևելքից՝ դժվարանցանելի քարքարոտ ճանապարհով:

Շուշանավանքը մենք առաջին անգամ տեսանք 2020 թ. սկզբին՝ Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններ այցի ընթացքում: Այս տարածքում բազմաթիվ պատմական հուշարձաններ կան, սակայն դրանց զգալի մասը հասանելի չէ այցելուներին:

Մեր ուշադրությունը գրավեց ժայռաբլրին վեր խոյացած կիսավեր եկեղեցու գեղեցկությունը, որը վեհորեն և միանակ կանգնած է սահմանին, որպես «լուսկյաց պահապան»: Աղբյուրների հավաստմամբ՝ Բագարանն ունեցել է հինգ եկեղեցի. Սր. Գևորգ, Միջնաբերդի ստորոտի, Սր. Թեոդորոս և միանավ եկեղեցիները, ինչպես նաև ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում՝ Ախուրյանի ձախ ափին կառուցված Շուշանավանքը:

Միջնադարյան համալիրի պատմության՝ սակավ ուսումնասիրված լինելու հանգամանքը մեզ մղեց նրա ուսումնասիրությանը՝ հետազայում այն վերականգնելու համար համախոհներ գտնելու ակնկալիքով: Գործընթացը սկսելուց առաջ մենք այցելեցինք Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և ստացանք նրա օրհնությունը: Առաջնորդվելով Շուշանավանքի մասին ավելին իմանալու ցանկությամբ՝ մենք գործին հաղորդակից դարձրինք նաև մասնագետների՝ ճարտարապետ, պրոֆեսոր Գրիգոր Նալբանդյանին, վիմագրագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Արսեն Հարությունյանին և ճարտարապետ Աշոտ Հակոբյանին: Ձևավորվեց համակիրների համերաշխ մի թիմ, որը սկսեց ուսումնասիրել և համադրել պատմական աղբյուրները, գիտական հրատարակությունները և արխիվային տվյալները՝ տեղում կատարելով համալիրի կառույցների չափագրական, շերտագրական, վիմագրական և թվագրման հետ կապված հետազոտական աշխատանքներ: Սույն ուսումնասիրությունների ընթացքում պարզվեցին Շուշանավանքի կառույցների հիմնադրման, վերակառուցման, ինչպես նաև անվանակոչման տվյալները:

Ուզում ենք շնորհակալություն հայտնել մեր թիմի բոլոր անդամներին հիմնարար և համակարգված աշխատանքի համար, որի շնորհիվ գիտական շրջանակներին հասու է դառ-

Նկար 1.
*Տեղեկարարական ցուցանակ
Շուշանավանքի մասին
(տեղադրված 2020-ին)
(լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի,
2020 թ.)*

նում Շուշանավանքի ուշագրավ պատմությունը: Ուրախալի է գիտակցել, որ մենք ևս մեր ներդրումն ունենք մեծ ժառանգության մի մասնիկի ուսումնասիրության գործում:

Մեր երագանքն անկատար կմնար առանց Հայաստանի Հանրապետությունում Ռուսաստանի ԴԱԾ սահմանապահների վարչության հրամանատարակազմի և անձամբ վարչության պետ, գեներալ-լեյտենանտ Ռ. Ն. Գոլյուբիցկու բազմակողմանի աջակցության, ինչի համար մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում:

Նշենք նաև, որ վերջերս, սահմանապահների վարչության հետ համատեղ, համալիրի մոտակայքում տեղադրել ենք նաև եկեղեցու պատմության և ճարտարապետության մասին պատմող ցուցատախտակ (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով) – *նկար 1:*

Լիաժույս ենք, որ կգա ժամանակը և մենք համատեղ ջանքերով կվերականգնենք ու պատշաճ կերպով աշխարհին կներկայացնենք Շուշանավանքը:

ՎԱՀՐԱՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու,
Ծրագրի նախաձեռնող և ղեկավար,
«Դոմ Մոսկվի» Երևանում
մոսկովյան մշակութագործարարական կենտրոնի
գլխավոր տնօրեն*

* * *

Հայաստան. առաջին քրիստոնյա երկիրն աշխարհում, որտեղ 301 թ. քրիստոնեությունն ընդունվեց որպես պետական կրոն: Հայաստանն իրավամբ կարելի է համարել հնամենի վանքերի և եկեղեցիների երկիր: Դրանցից մեկն էլ Բագարանի Շուշանավանքն է: Համալիրի միակ կանգուն վեցխորան եկեղեցին, որը ժողովրդին հայտնի է Սբ. Շուշան անվամբ, այսօր հայտնվել է կրոնական տարբեր դավանանքի հետևորդ երկու պետությունների սահմանագծին, ինչն ակնհայտորեն արտացոլված է եկեղեցու հինավուրց որմերին: Այն պարբերաբար վնասվել է ոչ միայն բնական աղետներից, այլ նաև՝ մարդկային գործելակերպից: Տեղաբնակների վկայությամբ՝ Շուշանավանքը Թուրքիայի կողմից բազմիցս գնդակոծվել է տարբեր զինատեսակներից:

Խորհրդային միության անկումից հետո առաջացավ նորանկախ Հայաստանի պետական սահմանների պահպանության հարցը: 1992 թ. սեպտեմբերի 30-ին Երևանում Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվեց պայմանագիր՝ Ռուսաստանի Դաշնության սահմանապահ զորքերի կարգավիճակի և գործունեության պայմանների վերաբերյալ:

Ըստ պայմանագրի՝ Հայաստանի Հանրապետությունն իր տարածքում գտնվող ռուսական սահմանապահ զորքերի միջոցով ապահովում է Թուրքիայի և Իրանի հետ ունեցած իր պետական սահմանների անվտանգությունը: Եկեղեցու կողքին կանգնեցված սահմանայունը հայկական պետականության սահմանների պաշտպանության խորհրդանիշն է: Հայաստանում ռուսական սահմանապահների պատմական, քաղաքական առաքելությունը ոչ միայն Հայաստանի և ԱՊՀ

երկրների պետական սահմանների անվտանգությունն է, այլև՝ սահմանային գոտում գտնվող պատմամշակութային արժեքների պահպանումը:

Սահմանապահների վարչության նախաձեռնությամբ եկեղեցում տեղադրվել են սրբապատկերներ և մոմավառության սեղան՝ ապահովելով հավատացյալների աղոթելու պահանջը: Լիահույս ենք, որ ջանք չի խնայվի պահպանելու քրիստոնեական այս հոյակերտ տաճարը:

ՌՈՄԱՆ ԳՈԼՈՒԲԻՅԿԻ

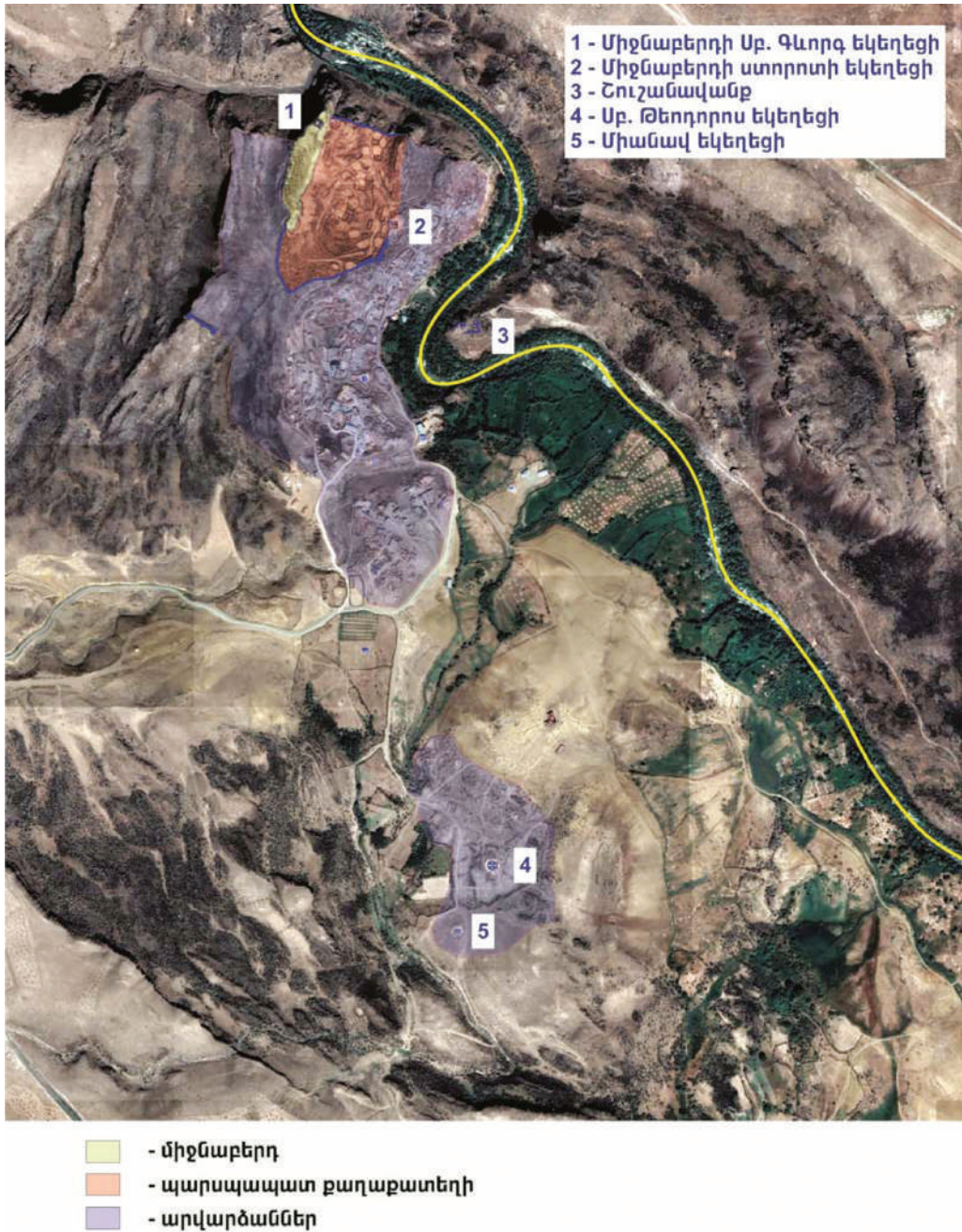
*Գեներալ-լեյտենանտ,
Հայաստանի Հանրապետությունում Ռուսաստանի ԴԱԾ
սահմանապահների վարչության պետ*

ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառում՝ Բագրատունյաց Հայաստանի առաջին մայրաքաղաք Բագարանից ոչ հեռու, ՀՀ Արմավիրի մարզի համանուն մարզկենտրոնից 33 կմ արևմուտք, Բագարան գյուղից 8 կմ հյուսիս, հայ-թուրքական սահմանագծին, Ախուրյան գետի կիրճին ձախակողմից հարող ժայռաբլրի գագաթին կանգուն է Շուշանավանքի վեցխորան կենտրոնագմբեթ հորինվածքով եկեղեցին (Սր. Շուշան)¹: Նրա աշխարհագրական դիրքը համապատասխանում է հյուսիսային լայնության $40^{\circ} 12' 52''$ և արևելյան երկայնության $43^{\circ} 39' 46''$, ծովի մակերևույթից բարձր է 1160 մ: Թեև կիսավեր, սակայն նուրբ ուրվագծով կառույցը, ներդաշնակորեն պահպելով բնական ժայռաբլուր-պատվանդանը, գերիշխում է Ախուրյանի կիրճ իջնող զառիթափ լանջերի գեղատեսիլ և խստաշունչ միջավայրում: Այն մասն է կազմել Բագրատունյաց մայրաքաղաք Բագարանի (նկար 2):

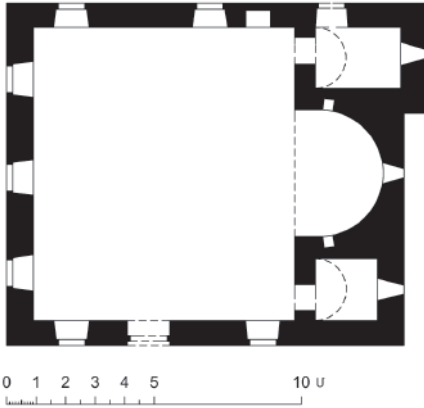
Պատմական Հայաստանի Բագարան մայրաքաղաքի ավերակները գտնվում են Ախուրյան գետի աջ ափին (այժմ՝ Թուրքիայի Հանրապետության Կարսի մարզի Դիգորի շրջանի Քիլիթթաշ գյուղում)՝ նեղ կիրճից հետո բացվող ուղղաձիգ ժայռերով շրջափակված լայն հովտում, որի հյուսիսային եզրին՝ անմիջապես գետի աջ ափին, հյուսիս-հարավ ուղղությամբ ձգված բարձր ժայռի վրա կառուցված է միջնաբերդը (նկար 3): Վերջինիս հարավային և արևելյան ստորոտին պահպանվել են ավելի ցածր ժայռաբլուրներով պաշտպանված և պարսպապատով ամրացված, մեծաչափ, հիմնականում բազալտե հաստ պատերով կառուցապատված քաղաքատեղիի ավերակները: Պարիսպների հաստությունը հիմնականում 4 մ է, իսկ քաղաքատեղիի հարավարևելյան անկյունում գտնվող դարպասի հարակից հատվածում՝ մինչև 7 մ: Պարիսպներից դուրս, հովտի երկարությամբ դեպի հարավ, ձգվում են քաղաքի արվարձանները:

¹ Համակարտույցը նաև Շուշանավանք է կոչել Ստեփան Մելիք-Բախշյանը, չնայած նրան, որ հատկանշում է միայն ներկայումս Սր. Շուշան կոչվող վեցխորան եկեղեցին (Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Երևան, 2009, էջ 327. հմմտ. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 160):

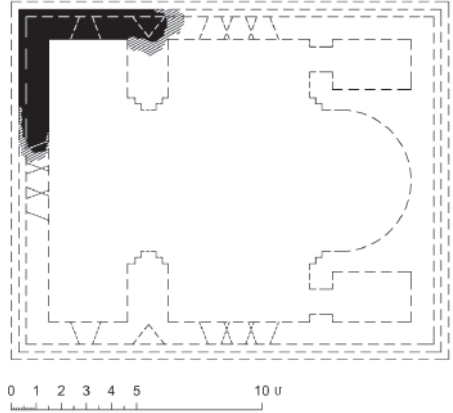
Գծագիր 1.

Հիմնական հուշարձաններով պատմական Բագարան մայրաքաղաքի գոյությունն սխեման (կազմեց՝ Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

Գծագիր 2.

*Բագարանի Սր. Գևորգ եկեղեցու
հարակազիծը, 19-րդ դար
(չափագրությունը՝ Աշուր Հակոբյանի,
2007 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)*

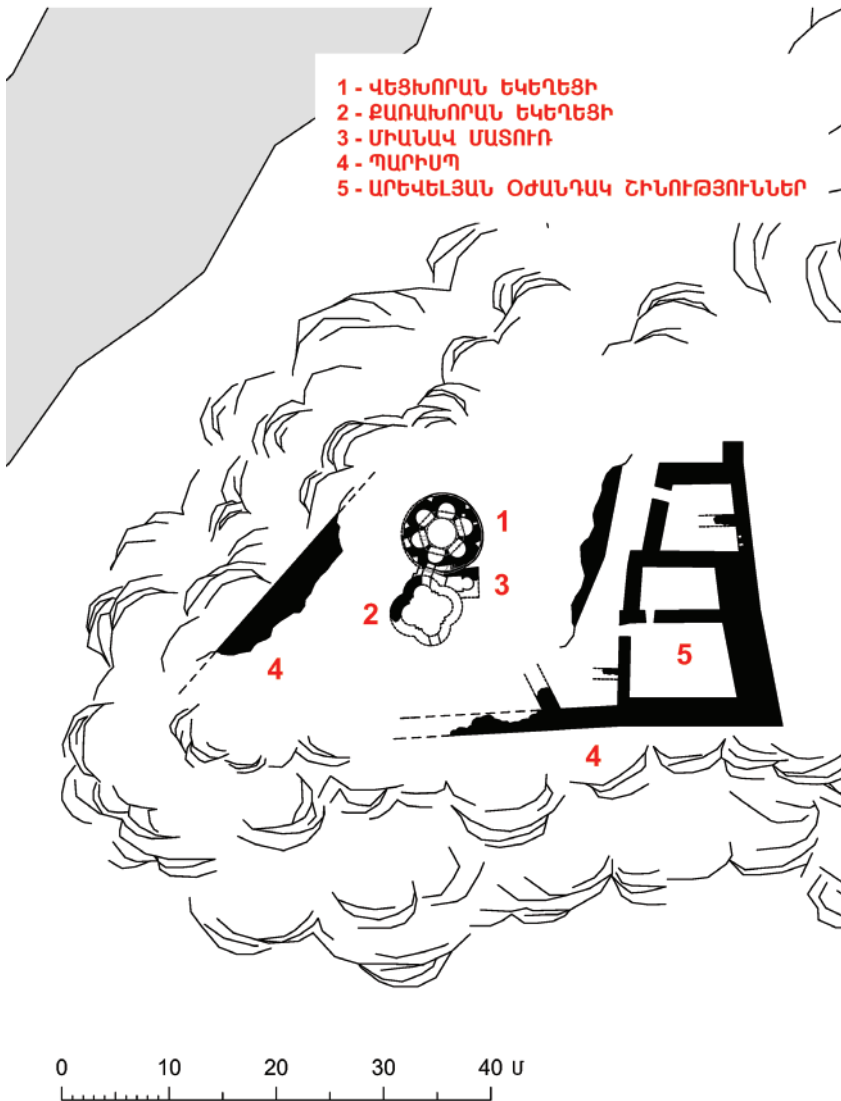

Գծագիր 3.

*Քաղաքապատեղիի եկեղեցու
հարակազիծը (չափագրությունը՝
Աշուր Հակոբյանի, 2013 թ.,
ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)*

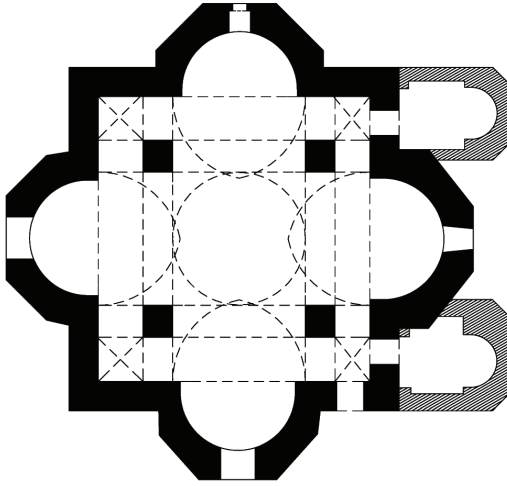
Բագարան մայրաքաղաքն ունեցել է հինգ եկեղեցի (*գծագիր 1*): Միջնաբերդի հյուսիսային անկյունում՝ 19-րդ դարում վերակառուցված Սր. Գևորգ եկեղեցին է (*գծագիր 2, նկար 4, 5*), իսկ միջնաբերդից ցած՝ քաղաքապատեղիի արևելյան պարսպի վրա, քաղաքի երկրորդ եկեղեցու հիմքերն են՝ ուղղանկյուն գմբեթավոր սրահ հորինվածքով (10-րդ դար), որի միայն հյուսիսարևմտյան անկյունն է կանգուն եղել 20-րդ դարասկզբին (*գծագիր 3, նկար 6, 7*): Քաղաքապատեղիից հարավ-արևելք՝ Ախուրյան գետի ձախ ափին, քաղաքի դիմաց, գետի ոլորանի կենտրոնում բարձրացած ժայռաբլրի գագաթին երրորդ համալիրն է՝ Շուշանավանքը՝ կառուցված 7-13-րդ դդ. (*գծագիր 4, նկար 8*): Բագարանի չորրորդ եկեղեցին 7-րդ դարում կառուցված հռչակավոր Սր. Թեոդորոս էջմիածնատիպ տաճարն է, որը գտնվում է քաղաքապատեղիի պարիսպներից 1 կմ հարավ՝ Ախուրյանի աջափնյա հարթ լանջին կառուցված առանձին արվարձանային թաղամասի կենտրոնական մասում (*գծագիր 5, նկար 9, 10*), որից 140 մ հարավ-արևմուտք՝ քաղաքի հինգերորդ եկեղեցին է՝ միանավ բազիլիկ հորինվածքով (*գծագիր 6, նկար 11*):

Ցավոք, այսօր հինգ եկեղեցիներից պահպանվել են միայն միջնաբերդի Սր. Գևորգ եկեղեցին՝ առանց տանիքի՝ Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում և Ախուրյանի՝ ՀՀ ափին գտնվող Շուշանավանքը՝ վթարային վիճակում: Մյուս երեք եկեղեցիները հիմնահատակ կործանված են, որոնց տեղերն են միայն հայտնի: Մեր ուսումնասիրությունները պարզեցին, որ Սր. Գևորգ միանավ բազիլիկ եկեղեցու տեղում եղել է ավելի հին՝ հավանաբար

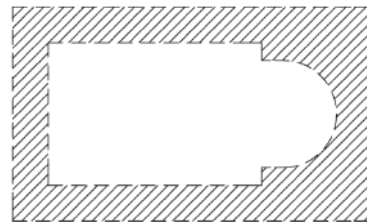
Գծագիր 4.
Շուշանավանքի գլխավոր հապակագիծը
(չափագրությունը՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2018 թ.,
ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

7-րդ դարի քառախորան, գմբեթավոր եկեղեցի, որից պահպանվել է միայն մեկ արխիվային լուսանկար (նկար 12): Մխենատիկ հատակագիծը կազմել ենք ըստ արխիվային լուսանկարի և տեղում՝ 19-րդ դարում նոր կառուցված եկեղեցու պատաշարում վերաօգտագործված քարերի (գծագիր 7, նկար 13):

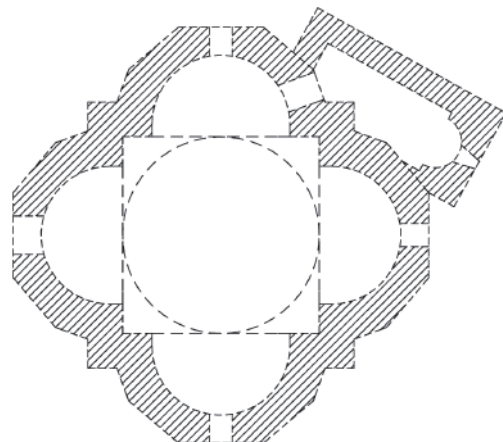
Գծագիր 5.

Սր. Թևողորոս եկեղեցու
հարակազիծը (չափագրությունը՝
Թորոս Թորանանյանի,
1900-ական թթ.,
ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

Գծագիր 6.

Միսնապ եկեղեցու սխեմայիկ
հարակազիծն ըստ արխիվային
լուսանկարի
(կազմեց՝ Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ.,
ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

Գծագիր 7.

Բագարանի Սր. Գևորգ եկեղեցու
վաղմիջնադարյան կառույցի
սխեմայիկ հարակազիծը
(կազմեց՝ Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ.,
ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բագրատունյաց Հայաստանի առաջին մայրաքաղաք Բագարանը հիմնադրվել է դեռևս Ք. ա. 3-րդ դարավերջին՝ Երվանդ Դ. Երվանդունու օրոք (220-201 թթ.), Երվանդաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումից հետո: Պատմահայր Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ՝ Երվանդ թագավորն Ախուրյան գետի վրա փոքր քաղաք հիմնելով՝ այնտեղ կառուցել է բազմաթիվ մեծյաններ ու դարձրել երկրի հոգևոր-պաշտամունքային կենտրոնը՝ կոչելով Բագարան, այսինքն՝ բազիլիկների (մեծյանների, կոտրքերի) վայր, ուր փոխադրել է նաև Արմավիրում գտնվող բոլոր կոտրքերը²: Հետագայում Կամսարական նախարարական տան սեփականությունը դարձած Բագարանը մինչև 8-րդ դարը պատմական Հայաստանի Արշարունիք կամ Երասխաձոր գավառի նշանավոր բնակավայրերից մեկն էր, ուներ խոշոր պարիսպներով շրջափակված միջնաբերդ, որի շուրջը տարածվում էր քաղաքն իր մի քանի եկեղեցիներով, որոնցից նշանավոր էին Սբ. Թեոդորոս, վեցխորան (Սբ. Շուշան)³ և Սբ. Գևորգ եկեղեցիները (*գծագիր 1*)⁴: Կարծիք կա, թե վերջինս 11-րդ դարի կառույց է եղել⁵, նաև հայտնի ուխտատեղի, որտեղ, ըստ ավանդության, ամփոփված են Սբ. Գևորգի մատունքները⁶, մինչդեռ, ինչպես վերը

² Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, աշխատութեամբ՝ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, «Մատենագիրք Հայոց», հ. Բ., Ե. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1914-1915 (Բ., գլ. Խ. [40]):

³ Համալիրի վեցխորան եկեղեցին ավանդաբար Սբ. Շուշան է կոչվում, մինչդեռ սույն ուսումնասիրությունը պարզում է, որ Բագրատունյաց Շուշան թագուհու կառուցածը, հավանաբար, վեցխորանին հարավ-արևմուտքից կից ներկայումս խոնարհված քառախորանն է, որը կառուցվել է 10-րդ դարի առաջին կեսին, իսկ վեցխորանը, ըստ վիմագրերից մեկի, հավանաբար կոչվել է Սբ. Սարգսի անունով:

⁴ Ս. Վարդանյան, Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, 1995, էջ 125:

⁵ Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, էջ 86:

⁶ Գիողացի, Նամակ Կողբից, «Մշակ», 1883, Հ^ա 132, էջ 1. հմմտ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա., Վենետիկ, 1902, էջ 341. Ս. Ծոցիկեան, Արարատեան Հայաստանի վանքերը, «Հայաստանի կոչնակ», 1937, Հ^ա 25, 19 յունիսի, էջ 600:

Թ. Թորամանյանի մի տեղեկության համաձայն՝ բերդի հարևանությամբ գտնվող այս եկեղեցին կառուցվել է Գևորգ Մարգպետունու հիշատակին, որտեղ գտնվում է նաև նրա գերեզմանաքարը, ինչով պայմանավորված՝ այն նաև Գևորգ Մարգպետունու

նշվեց, հավանական է, որ եկեղեցու տեղում եղել է ավելի հին կառույց՝ հիմնված դեռևս վաղ միջնադարում: Այդուհանդերձ, Բագարանի սրբավայրերից գրականության մեջ առավել հայտնին Սր. Թեոդորոս մայր (Կաթողիկե) եկեղեցին է⁷, որը, գտնվելով ներկայիս Թուրքիայի տարածքում, պայթեցվել է 1950-ական թթ.⁸, և որի քարերով կառուցվել է թուրքական սահմանային ուղեկալի շենքը (*նկար 14*)⁹: Ըստ եկեղեցին արտաքուստ գոտևորած միատող երկաթագիր արձանագրության՝ այն կառուցվել է Առավելյան նախարարական տան ներկայացուցիչներից Բուտ իշխանի կողմից՝ 624 թ., իսկ շինարարությունը վերջինիս եղերական մահից հետո (628 թ.) շարունակել և ավարտին է հասցրել կինը՝ իշխանուհի Աննան, 631 թ.¹⁰:

Հայաստանի գահերեց իշխան Աշոտ Բագրատունին (մականվամբ՝ Մաակեր), 780-ականներին Կամսարականներից գնելով Շիրակ և Արշարունիք գավառները, 804 թ. պաշտոնապես ճանաչվում է Հայոց իշխան և Կոզովիտ գավառի Դարույնք ամրոցից իր նստավայրը փոխադրում Բագարան՝ այն դարձնելով Հայոց իշխանների նստոցը¹¹: Արաբական խալիֆայության աստիճանական թուլացումն էապես նպաստում է պատմական ասպարեզ բարձրացած Բագրատունյաց իշխանական տան հզորացմանը, ինչով պայմանավորված՝ նախքան Հայոց թագավոր օծվելը, 862 թ. Աշոտ Ա. Բագրատունին «իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց և Վրաց»¹²: Վերջինիս հաջողվում է վերակերտել նաև Հայոց երբեմնի պետականությունը և 885 թ. Հայաստանում պաշ-

եկեղեցի են կոչում (Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա., Երևան, 2013, էջ 292 [վերահրատարակություն]. հմմտ. Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, Երկերի ժողովածու, Գիտական ժառանգություն, հ. 4, Երևան, 2007, էջ 190. Ալ. Манучарян, Два новых открытия памятника многоапсидной композиции, ՊԲՀ, 1976, Հ^փ 3, էջ 264):

- 7 Հ. Ներսիս վրդ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 202. հմմտ. Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 66. Ս. Էփրիկեան, Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա., էջ 341:
- 8 Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. երրորդ, պատ. խմբ. Մ. Հասրաթյան, Երևան, 2004, էջ 77:
- 9 Ս. Վարդանյան, Հայաստանի մայրաքաղաքները, էջ 125:
- 10 Ի. Орбели, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви, «Избранные труды», Ереван, 1963, էջ 393. Ալ. Մանուկյան, Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 59-63. Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, էջ 186, արձ. 1:
- 11 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1984, էջ 347:
- 12 Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, առաջաբանը և բնական բնագիրը՝ Գ. Մանուկեանի, «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԵ., Ժ. դար, գիրք Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 740 (Գ., գլ. Բ. [2]):

տոնապես հաստատվում է Բագրատունյաց թագավորությունը¹³, իսկ Աշոտ Մեծը Գևորգ Բ. Գառնեցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (877-897 թթ.) կողմից օծվում է Հայոց թագավոր՝ նորանկախ Հայաստանի թագավորանիստ դարձնելով Բագարանը¹⁴:

Աշոտ Բագրատունու մահից հետո (890 թ.) թագավորական գահը ժառանգում է ավագ որդին՝ իշխանաց իշխան Սմբատ Ա. Տիեզերակալը (890-914 թթ.)¹⁵, որը մայրաքաղաքը Բագարանից տեղափոխում է իր սեփական աթոռանիստ Շիրակական (Երազգավոր), իսկ Սմբատի եղբայր, սպարապետ Շապուհ Բագրատունին ժառանգում է Բագարանը, որից էլ անցնում է որդուն՝ սպարապետ Աշոտ Բագրատունի Շապուհյանին: Վերջինս Աշոտ Բ. Երկաթ (914-928 թթ.) թագավորի դեմ ընդվզելով՝ 916 թ. Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի կողմից թագավոր էր հռչակվել¹⁶ և Բագարանում ապաստան տվել արաբ զորապետ Նարի հալածանքներից խույս տված Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Ե. Դրասխանակերտցուն (898-929 թթ.). «Եւ երթեալ, չուեալ, ճողոպրեալ գնացաք յարքունական ապարանսն Բագարանո՛ւ՝ առ թագաւորեալն Աշոտ...»¹⁷: Պատմագիր կաթողիկոսի հաղորդմամբ՝ Աշոտը եկեղեցի է կառուցել ոչ միայն Կողբում, այլև այստեղ՝ Ախուրյան գետի ափին. «...շինէ ապա զպճնապայծառ եկեղեցին Բագարանու, որ ի վերայ Ախուրեան գետոյ, եւ զարդարէ բազում եւ երեւելի սպասուք, եւ առնէ նաւակատիս աստուածային գոգցես պատշաճողութեամբ»¹⁸:

¹³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը), Երևան, 1976, էջ 23: Մանրամասն տե՛ս **Անանուն Սեբաստացու** տարեգրությունը, «Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Երևան, 1956, էջ 156-162, ծնթ. 45: Աշոտ Բագրատունու պաշտոնապես թագավորության տարիները պատմաբան Արման Եղիազարյանը սահմանում է 887-891 թթ. միջակայքում (**Ա. Եղիազարյան**, Աշոտ Ա. Բագրատունի. թագավոր Հայոց (թագադրության թվականը և գահակալության տարիները), Երևան, 2014, էջ 68):

¹⁴ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, առաջաբանը և քննական քննադիրը՝ **Գ. Տէր-Վարդանէանի**, «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԱ., Ժ. դար, գիրք Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 443, 446 (գլ. ԻԹ., Լ. [29, 30]):

¹⁵ Հայ պատմագիտության մեջ ընդունված է «Տիեզերակալ» կոչել Սմբատ Բ.-ին, մինչդեռ վաղուց արդեն ապացուցվել է, որ այդ տիտղոսը Բագրատունիների արքայատոհմում հայտնվել է դեռևս Սմբատ Ա.-ի գահակալման երկրորդ տասնամյակին (**Հ. Մարգարյան**, Բագրատունի թագավորների «Տիեզերակալ» տիտղոսը, «Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 6, պատ. խմբ.՝ **Գ. Գրիգորյան**, Երևան, 2005, էջ 109):

¹⁶ **Ա. Եղիազարյան**, Արաս Բագրատունի. թագավոր Հայոց, Երևան, 2017, էջ 22:

¹⁷ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, էջ 567 (գլ. ԿԶ. [66]):

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 477-478 (գլ. ԼԹ. [39]):

Պատմագիրը եկեղեցու անունը չի հիշատակում, ինչն էլ ուսումնասիրողներին թյուրիմացության տեղիք է տվել և այն վերագրել են ինչպես Սր. Թեոդորոսին¹⁹, այնպես էլ Շուշանավանքի վեցխորանին²⁰: Պատմաբան Ա. Եղիազարյանն անուն չնշելով՝ այդ եկեղեցին կառուցված է համարում 901 թ.՝ Աշոտ սպարապետի կողմից: Այն գտնվել է քաղաքի՝ Ախուրյան գետին հարող տարածքում, իսկ կառուցումից հետո կատարվել է եկեղեցու նավակատիքը²¹: Պետք է արձանագրել, որ վերոնշյալ երկու եկեղեցիներն էլ իրենց ճարտարապետական հորինվածքով բնորոշ են 7-րդ դարին, ավելին՝ Սր. Թեոդորոսի՝ 7-րդ դարի կառույց լինելու հանգամանքը հաստատվում է նաև երբեմնի գոյություն ունեցած վիմագրով, իսկ վեցխորան եկեղեցու՝ 7-րդ դարով թվագրման հիմնավորումը տե՛ս սույն ուսումնասիրության «Շինարարական փուլերը և թվագրումը» մասում: Պարզվեց նաև, որ համալիրում 10-րդ դարում կարող էր կառուցված լինել ներկայումս խոնարհված քառախորան եկեղեցին, որն իր պարզ նկարագրով չի համապատասխանում պատմագրի հիշատակած «պճնապայծառ» եկեղեցուն, հետևաբար, պատմագրի հաղորդումը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է միջնաբերդի ստորին հատվածում՝ Շուշանավանքի դեմ-դիմաց, Ախուրյան գետի աջ ափին կառուցված ուղղանկյուն գմբեթավոր սրահ հորինվածքով եկեղեցուն, որի պարզաբանումը տե՛ս դարձյալ սույն աշխատության «Շինարարական փուլերը և թվագրումը» մասում:

Բագրատունյաց թագավորության թուլացումից և Անիի անկումից հետո (1045 թ.) Բագարանը ևս նվաճվում է Բյուզանդական կայսրության, իսկ կարճ ժամանակ անց՝ սելջուկ-թուրքերի կողմից (1064 թ.): Սակայն մինչ այդ, Անիում ավերիչ երկրաշարժ է գրանցվել (1046 թ.), որից կործանվել են տեղի եկեղեցիներից ու պալատներից շատերը²²: Պատմաբան Լավրենտի Բարսեղյանի կարծիքով, դա Կարս-Շիրակյան հանգույցի առաջին հզոր երկրաշարժն է եղել²³, որի մասին հիշատակվում է անգամ Հաղբատավանքի շինու-

¹⁹ Հ. Ներսէս վրդ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 202. հմմտ. Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, էջ 66. Ս. Էփրիկեան, Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա., էջ 341:

²⁰ Կ. Դանիելյան, Բագարանի Սր. Աստվածածին (=Սր. Շուշան) եկեղեցին, «Գիտություն և տեխնիկա», 1985, Հ^մ 7, էջ 15:

²¹ Ա. Եղիազարյան, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.). պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն, Երևան, 2011, էջ 303:

²² Վ. Ստեփանյան, Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964, էջ 52:

²³ Լ. Բարսեղյան, Պատմագրական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժերի մասին (հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դարի սկիզբը), Երևան, 1995, էջ 50:

թյուններից մեկի կառուցման առիթով. «ՆՂԵ. (1046) շինեցաւ Հաղբաւ և շարժն եկն»²⁴: Չնայած հեռավորությանը՝ այնուամենայնիվ, ենթադրում ենք, որ այս երկրաշարժից մեծապես վնասվել է նաև Շուշանավանքը, որի վեց-խորան եկեղեցու գմբեթի վերակառուցումը տրամաբանորեն պետք է հենց այդ ժամանակաշրջանով էլ թվագրել:

12-րդ դարում Բագարանին տիրում էին Շահ-Արմենները մինչև 1211 թ., երբ Հայաստանի արևելյան հատվածի հետ այն ազատագրում են Զաքարյանները: Այս մասին լավագույնս վկայում է Սր. Թեոդորոս եկեղեցու երբեմնի գոյություն ունեցած վիմագրերից մեկը, համաձայն որի՝ 1211 թ. հայր Առաքելը, գալով Սր. Թեոդորոսին կից տապանատունը, նորոգում է հնացած շինությունները. «ողորմութեամբ ամիրսպասալար Զաքարէի, որ էառ զԲագարանն»²⁵:

Շատ չանցած, Բագարանը կրկին նվաճվում է՝ այս անգամ թաթար-մոնղոլների կողմից (1236 թ.) ու սկսում անկում ապրել, ինչն իր գագաթնակետին է հասնում 14-րդ դարավերջին՝ Լենկ-Թեմուրի հրոսակախմբերի կողմից գրավմամբ ու ավերմամբ²⁶: Այս առումով ուշագրավ է Թովմա Մեծփեցու հաղորդումը, ըստ որի՝ Լենկ-Թեմուրն իր բանակով «եկն ի գաւառն Այրարատեան, աւերեաց զամենայն աշխարհն՝ կողոպտելով յընչից, նստաւ ի բերդին Բագրանայ, եւ էառ զնա»²⁷: Այսպես, երբեմնի փառահեղ թագավորանիստը վերջնականապես կորցնում է իր դերն ու նշանակությունը և դուրս մղվում պատմության ասպարեզից:

²⁴ Ժամանակագրական մանր հատվածներ, «Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ.», հ. I, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 391:

²⁵ Հ. Ներսէս վրդ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 203. Մեղքիսեղեկ քին. Գեորգեանց, Համառօտ տեղագրութիւն հնութեանց Մեծին Շիրակայ եւ մայրաքաղաքին Անույ, Աղէքսանդրապօլ, 1903, էջ 219: Այն, որ Զաքարյանների ազատագրումից հետո Բագարանը շատ արագ ծաղկում է ապրել, վկայում են Սր. Թեոդորոս եկեղեցու որմերին երբեմնի գոյություն ունեցած 1211-1235 թթ. շուրջ մեկ տասնյակ վիմագրերը (տե՛ս Հ. Ներսէս վրդ. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 203-205):

²⁶ Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 85-86. հմմտ. P. Donabédian, C. Mutafian, Les douze capitales d'Arménie, Marseille, 2010, էջ 141:

²⁷ Թովմա Մեծփեցի, Պատմագրություն, աշխատ.՝ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 68:

* * *

19-20-րդ դդ. տեղագրական-նկարագրական բնույթի ուսումնասիրություններից բացի, հայտնի են նաև վերջին տասնամյակներում գրված գիտական որոշ աշխատություններ, որոնցում հատուկ ուշադրություն է դարձվել Շուշանավանքի՝ հատկապես վեցխորան եկեղեցու և կից խոնարհված կառույցների նկարագրությանն ու ճարտարապետության քննությանը, որոնց հիմամբ փորձ է արվել հստակեցնելու համակառույցի թվագրման հետ կապված մի շարք հարցեր:

Այսպես, ճարտարապետության ականավոր տեսաբան Թորոս Թորամանյանը, 1909 թ. գարնանը շրջելով և տեղում ուսումնասիրելով հայկական միջնադարյան ճարտարապետության այնպիսի կենտրոնները, ինչպիսիք են՝ Տեկորի, Երեբոյքի, Մրենի ու Բագարանի տաճարները, չի շրջանցել և համառոտ անդրադարձել է նաև վեցխորան (Սբ. Շուշան) եկեղեցուն, որը բնութագրում է որպես ութանկյուն եկեղեցի՝ շրջապատված բրգաշար պարսպով (ներկայումս՝ ավերված) և ենթադրաբար թվագրում 11-րդ դարով²⁸:

Հետագայում ակադեմիկոս Վարազդատ Հարությունյանը, խոսելով հայկական վաղմիջնադարյան ճարտարապետության բազմախորան եկեղեցիների առաջացման մասին, իբրև լավագույն օրինակներ վկայակոչում է Եղվարդի Սբ. Թեոդորոս գորավար, Իրինդի Սբ. Գևորգ ութխորան, ինչպես նաև Արագածավանի Գրիգորաշեն²⁹ վեցխորան եկեղեցիները՝ վերջինս հստակ թվագրելով 7-րդ դարի երկրորդ կեսով՝ հիմք ընդունելով եռանկյունաձև որմնախորշերի և որոշ ձևերի գործածությունը 7-րդ դարում, որին մասամբ համահունչ է նաև Բագարանի վեցխորան եկեղեցին, որն ակադեմիկոսը չի հիշատակում³⁰:

1970-ականներին Բագարանի վեցխորան և Արագածավանի Գրիգորաշեն եկեղեցիների պատմաճարտարապետական խնդիրների վերհանմանը

²⁸ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա., էջ 294:

²⁹ Հուշարձանը տեղագրական առումով թեև գրականությունից հայտնի է Արագածի կամ Արագածավանի Գրիգորաշեն, սակայն ներկայումս գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Գետափ գյուղի վարչական տարածքում: Եկեղեցու թմբուկի հյուսիսարևելյան նիստին պահպանված Գ...ՈՐ տառերը ժամանակին Ալ. Մանուչարյանը «Գրիգոր» է կարդացել և համարել ճարտարապետի անունը (Ալ. Манучарян, Два новых открытых памятника многоапсидной композиции, էջ 263):

³⁰ Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 148-149. հմմտ. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. երրորդ, էջ 167-170:

հատուկ անդրադարձել է պատմաբան, վիմագրագետ Ալեքսանդր Մանուչարյանը: Նա փոքրաչափ այս երկու բազմախորան հուշարձանները դիտարկել է մինևսույն հարթության վրա, պարզապես, եթե Արագածավանի եկեղեցին 7-րդ դարի կառույց է, ապա Բագարանի վեցխորան եկեղեցին համարում է նմանատիպ շինության հետագա՝ առնվազն 10-րդ դարի առաջին տասնամյակներին կառուցված եկեղեցի, որն իր ճարտարապետական հորինվածքում էականորեն կրկնում է վաղմիջնադարում ավանդական դարձած լուծումները: Թվագրման հարցում Ալ. Մանուչարյանը ևս հետևել է Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդմանն ու այն վերագրել վեցխորան եկեղեցուն՝ կառուցված Աշոտ Շապուհյան Բագրատունու օրոք, 914-918 թթ.³¹:

Ավելի ուշ, հիշյալ երկու եկեղեցիներին առանձին հոդվածներով անդրադարձել է ճարտարապետ Կարինե Դանիելյանը, որը Բագարանի վեցխորան եկեղեցին, առանց որևէ հիմնավորման, անվանակոչել է *Սր. Աստվածածին*: Առաջին հայացքից հնարավոր է, որ Շուշանավանքի վեցխորան եկեղեցին հենց Սր. Աստվածածին էլ կոչվել է, սակայն այդ մասին վկայող ստույգ տեղեկություններ մեզ հայտնի չեն, փոխարենը հիմքեր կան կարծելու, որ եկեղեցու հավանական անունը Սր. Սարգիս է, ինչը կմանրամասնենք վիմագրերի մասին խոսելիս: Կ. Դանիելյանը, հիմք ընդունելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդումը, եկեղեցին ևս թվագրել է 10-րդ դարասկզբով՝ կառուցված Աշոտ Շապուհյան Բագրատունու օրոք³², մինչդեռ վերը նշեցինք, որ պատմագրի հաղորդումն ուղղակիորեն չի վերաբերում վեցխորանին, այլ, ընդհանրապես, Բագարանում՝ Ախուրյանի ափին եկեղեցի կառուցելուն:

Առավել հետաքրքրական են Տոկիոյի տեխնոլոգիայի ինստիտուտի գիտաշխատողների խմբի (Շ. Սասանո, Յ. Ֆուձիտա, Շ. Մոտոյուի) կողմից վերջին տարիներին՝ Բագարանի վեցխորան եկեղեցում իրականացված հետազոտությունների արդյունքները, որոնք առավելապես առնչվում են այս և դարձյալ Արագածավանի եկեղեցու ճարտարապետական լուծումների քննությանը: Չնայած նրան, որ հեղինակների կարծիքով վեցխորան եկեղեցին 10-րդ դարասկզբի շինություն է, այդուհանդերձ, նրա կառուցվածքը ձևավորվել է Արագածավանի և 7-րդ դարի ութխորան (Եղվարդի Սր. Թեոդորոս զորավար, Իրինդի Սր. Գևորգ) հատակագծով եկեղեցիների հորինվածքային առանձնահատկություններից³³:

³¹ **Ալ. Манучарян**, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, էջ 267-268:

³² **Կ. Դանիելյան**, Բագարանի Սր. Աստվածածին (=Սր. Շուշան) եկեղեցին, էջ 15:

³³ **Sh. Sasano, Y. Fujita, Sh. Motoyui**, Evolutional Stage of the Church at Bagaran in Genealogy of Armenian Architecture, «Հուշարձան» տարեգիրք, հ. Ը., Երևան, 2013, էջ 54-70:

ՍԲ. ՇՈՒՇԱՆ ԱՆՎԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ինչպես մատենագրության մեջ, այնպես էլ տեղագրական-նկարագրական բնույթի աշխատություններում Շուշանավանքի պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները կցկտուր են, իսկ կանգուն վեցխորան եկեղեցու որմերին պահպանված վիմագրերը կառուցման և հետագա նորոգումների մասին ստույգ վկայություններ չեն հաղորդում: Փոխարենը ժողովրդական բանահյուսությունից մեզ են հասել Շուշանավանքի եկեղեցիներից մեկի կառուցման առնչությամբ ավանդազրույցի մի քանի պատումներ: Այսպես, ազգագրագետ, բանահավաք Գարեգին Սրվանձտյանցի գրառած ավանդության համաձայն՝ Շուշանը թագավորի քույրն է, որը Սր. Գևորգ եկեղեցի ժամասացության գնալիս՝ երկար զարդարվելով պատարագից ուշանում է, որի համար եղբայրը հեզնելով ասում է. «մինչև որ Շուշան զարդարուի, ժամեր կարձակուի»³⁴: Սրանից հետո Շուշանն իր անունով եկեղեցի է կառուցում իր բնակության վայրին մոտ:

Բանահավաք Բենսեի (Սահակ Մովսիսյան)՝ 19-րդ դարավերջին գրառած ավանդությունը փոքր-ինչ տարբեր է. «Բագարանի տիկին Շուշանը մի անգամ կը ցանկանայ ա. Թեոդորոսի վանքը, որ ¼ ժամ հեռավորություն ուներ քաղաքից, պատարագին ներկայ գտնուել, բայց մինչև որ կզարդարուի և այս ու այն պատրաստությունը կը տեսնայ՝ պատարագը կարձակուի...»³⁵: Այս դեպքից հետո տիկին Շուշանն իր միջոցներով եկեղեցի է կառուցում «Բագարանի մօտ, ապառաժի մը վրայ, որ մինչև այսօր էլ կայ, և Շուշանայ վանք կամ եկեղեցի կը կոչուի»³⁶:

³⁴ ԳԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆոնդ, ք. I, գ. 17, թ. 9. հմմտ. Կ. Սրապեան, Ստորագրութիւն Կարսի շրջակայ գիւղօրէից և վանօրէից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1970, Հ^ր 2, էջ 104:

³⁵ Բենսէ, Բուլանըլս կամ Հարք գաւառ. Առածներ, «Ազգագրական հանդէս», գիրք Զ., Թիֆլիս, 1900, էջ 89, ծնթ. 2. տե՛ս նաև Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 400:

³⁶ Բենսէ, նշվ. աշխ., էջ 89. տե՛ս նաև Ա. Ղանալանյան, նշվ. աշխ., էջ 242:

Եկեղեցու կառուցման առնչությամբ գրեթե նույնաբովանդակ ավանդությունն է պատմում նաև Մխիթարյան միաբան Հ. Ներսես Սարգիսյանը, որը եկեղեցին բնութագրում է իբրև փոքր և գմբեթավոր, քաղաքի արևելյան կողմում՝ քարաժայռի գագաթին, որը, ըստ ավանդության, կառուցել է թագավորի դուստրը, քանզի տեղի հին եկեղեցին գետի մյուս ափին էր և մի անգամ կամուրջն անցնելիս՝ պատարագից ուշացել էր³⁷:

Առանց աղբյուրը վկայակոչելու՝ հիշյալ ավանդագրույցը մի փոքր այլ եղանակով է ներկայացնում Թորոս Թորամանյանը. ըստ նրա՝ թագավորի աղջիկը, գետի մյուս ափին բնակվելով, ամեն անգամ պատարագի հասնելու համար ստիպված էր կամուրջն անցնել և «մի օր ալ կամուրջը ջուրը տարեր է, և թագավորին աղջիկը մնացեր է առանց ժամ ու պատարագի. ասոր վրա հրամայեր է իր պալատին մոտիկ շինել այս փոքրիկ եկեղեցին...»³⁸:

Նման մի ավանդություն էլ ներկայացրել է հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարը, որը 1920 թ. սեպտեմբերի 11-ին, իր արշավախմբով լինելով Բագարանում, տեղացի պարոն Պարոնակյանից լսել է, որ պճնվելու սիրահար Շուշանը բնակվելիս է եղել Անիում և իր երկար զուգվել-զարդարվելու պատճառով շարունակ ուշացել է պատարագից, ուստի նեղանալով՝ Անիից հեռացել է Բագարան և անցնելով գետի մյուս ափը՝ իր համար հատուկ եկեղեցի կառուցել, դիմացն էլ բարձր պատ շարել, որ իր հոր պալատը չերևա³⁹:

Ավանդագրույցի պատումներից դատելով՝ Շուշանավանքի եկեղեցիներից մեկը հայտնի է դարձել կառուցումը նախաձեռնողի ու նպաստավորողի, տվյալ դեպքում՝ թագավորի քրոջ կամ դստեր՝ Շուշանի անունով, չնայած նրան, որ հայոց ընդհանրական տոնելի սրբերի շարքում նշվում է նաև սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դուստր Շուշանիկի (ավագանի անունը՝ Վարդենի) անունը, որը, ամուսնացած լինելով Վրաց Աշուշա բղեշխի (կուսակալի) որդի Վազգենի հետ, վերջինիս կողմից չարաչար տանջանքների է ենթարկվել և նահատակվել մոտ 475 թ.⁴⁰: Նրա վարք-վկայաբանությունը տեղ է գտել Հայսմավուրքում՝ «Յիշատակ Սրբոյն Շուշանայ՝ դստեր Սրբոյն

³⁷ Հ. Ներսես վրդ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 202. հմմտ. Գիւղացի, Նամակ Կողբից, էջ 1. Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, էջ 66. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա., էջ 341:

³⁸ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա., էջ 294:

³⁹ Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, էջ 189:

⁴⁰ Պ. Մուրադյան, Շուշանիկ, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 828-829:

Վարդանայ» խորագրով⁴¹, ինչպես նաև վարքագրական ժողովածուներում⁴²: Նշենք նաև, որ Գուգարաց աշխարհի Ցուրտավ քաղաքում Սր. Շուշանիկի հիշատակին դեռևս 6-7-րդ դդ. մատուո է կառուցվել, որտեղից հետագայում նրա աճյունը տեղափոխվել է Թիֆլիսի Մետեխի եկեղեցի⁴³:

Հայտնի է, որ Բագարանի Սր. Թեոդորոս եկեղեցուն հարավից կից էր Բագրատունիների տոհմական մատուո-տապանատունը, որտեղ, ըստ պահպանված տեղեկությունների, թաղվել են Աշոտ Ա. թագավորը, նրա որդի և հաջորդ Սմբատ Ա.-ն, մյուս որդի, սպարապետ Շապուհ Բագրատունին, դուստր Մարիամը, Աբասի որդի Մուշեղը և այլք: Այստեղ էր թաղված նաև Շուշան «բարեպաշտ» թագուհին, որի տապանագրի ընդօրինակությունը պահպանվել է Գարեգին Սրվանձտյանցի և Կյուրեղ Սրապյանի արխիվային նյութերում⁴⁴, իսկ հրատարակել են Նիկողայոս Ման ու Աշխարհբեկ Քալանթարը⁴⁵: Հիշյալ ուսումնասիրողներն արձանագրել են, որ թեպետ 19-րդ դարավերջին տապանատունն արդեն քանդված էր, բայց թագուհու արձանագիր տապանաքարը դեռ տեղում էր. «ի հարաւային քառաթևի եկեղեցոյն (Սր. Թեոդորոսի – Ա. Հ.) կայ դռն փոքրիկ մտանել ի տապանատուն ասացեալ մատուոն, որ անկեալ և ջնջեալ է այժմ, բայց տապանքն կան տակաւին ծածկեալ ընդ հողով, որոյ երկայնութիւն լինի ինն ոտնաչափ, յորոց իմումն կայ այս տապանագիր»⁴⁶: Այստեղից հետևություն, որ այդ շինությունը, որտեղ թաղված էին Բագրատունիները, Սր. Թեոդորոսի հարավային խաչաթևին կից կառուցված երբեմնի մատուո-տապանատունն էր, որը 20-րդ դարասկզբի արխիվային լուսանկարներում արդեն քանդված էր (*նկար 9*): Կառույցի՝ նաև մատուո լինելը

41 Գիրք, որ կոչի Այսմատուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ ԲՃԿԸ. (268): Հայսմավուրքում տեղ է գտել նաև մեկ այլ՝ ծագումով պաղեստինցի Շուշանի կյանքի ու նահատակության պատմությունը (էջ ՅՁԸ. [388]):

42 Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի հին տօնացոցի եկեղեցոյ Հայաստանեայց, ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Աւգերեան, հ. Դ., Վենետիկ, 1813, էջ 63-67. տե՛ս նաև Վկայաբանութիւն Սրբոյն Շուշանկան՝ դստեր Մեծին Վարդանայ, «Սոփերք հայկականք», հ. Թ., Վենետիկ, 1853: Շուշանի վարք-վկայաբանության հիմամբ վերջերս նաև վիպակ է հրատարակվել (Ա. Պարսամյան, Շուշան-Վարդենի. վարքագրական վիպակ, Ս. Էջմիածին, 2007):

43 Սո. Մելիք-Բախշյան, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, էջ 327:

44 ԳԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆոնդ, ք. I, գ. 17, թ. 9. ՄՄ, Կ. Սրապեանի արխիվ, թղթ. 81ք, վավ. 132, թ. 7:

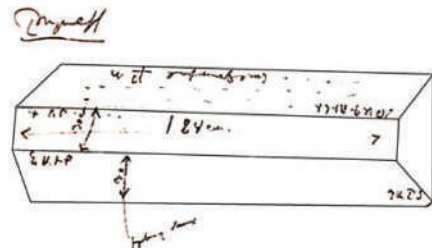
45 Н. Мapp, Новые материалы по армянской эпиграфике, “Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества”, т. VIII, 1893-1894, С. Петербург, 1894, էջ 90, Հ^մ 10. Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, էջ 155-156:

46 ԳԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆոնդ, ք. I, գ. 17, թ. 9. ՄՄ, Կ. Սրապեանի արխիվ, թղթ. 81ք, վավ. 132, թ. 7:

թույլ է տալիս ենթադրել, որ տապանատան ներսում պատարագի Սեղան է եղել, որտեղ պարբերաբար կարգ է կատարվել ննջեցյալների հոգիների փրկության ու բարեխոսության համար: Մեր ենթադրությունը հիմնավորող լավ օրինակ են հայտնի Ուքանանց իշխանական տան ներկայացուցիչների՝ Հաղբատավանքում գտնվող իրար կից երեք մատուռ-տապանատները⁴⁷:

Արձանագրության առաջին հրատարակիչ Ն. Մառը, որն այն թվագրում է ոչ ուշ, քան 10-րդ դարով, վերծանությունը ներկայացրել է ըստ տապանաքարի նիստային հաջորդականության, որից պարզ է դառնում արձանագրության իրական պատկերը: Առավել մանրամասն է Ա. Քալանթարի հրապարակումը, որը 1920 թ. իր այցելության ժամանակ նկարագրել է տապանաքարն ու ընդօրինակել արձանագրությունը՝ կցելով տապանագրի գրչապատկերն ու քարի գծանկարը (տե՛ս ստորև): Ըստ Քալանթարի՝ Շուշան թագուհու, ինչպես նաև Աշոտ Ա. Բագրատունու դուստր Մարիամի (926 թ.)⁴⁸ գերեզմանները Սր. Թեոդորոս եկեղեցու հարավային կողմում գտնվող տապանաքարերի շարքում էին, որոնց վրա շինություն է եղել, որն արդեն քանդված էր⁴⁹: Բարձր, եռանիստ տապանաքարի գծանկարից դատելով՝ քարի երկարությունն է 1.84 մ, յուրաքանչյուր նիստի լայնությունը՝ 0.30 մ, երեք նիստերն էլ արձանագիր են եղել, տառերի բարձրությունը՝ 0.8-0.13 մ, լայնությունը՝ 0.6-0.9 մ⁵⁰: Արձանագրության բովանդակությունը հետևյալն է⁵¹.

✦ ՈՐԶԱՐՄԱՆԱԿԱՆԿԵԱՆՍՔԱ
ՂԱԲԱՎԱՐԵՅԵՐԲԱԶՈՒՄՏՐՃԱԱ
ՆԱԻԲԵՒԱՅԵԼՈՒՉԾՆԸՆԴՈՎ
ՈՎՄԵԾԱՆՈՒՇՈՒՇԱՆԵՒԲԱՐԵՊԱՇՍ՝
ԴԱԳՈՒՏԻԴՈՒԵԲԱՐՁԱՆԻՈՐԵՍՅԱՄԵՆԱ
ՅՆԼԵԶՈՒԱՅՅԻՇԵԼՅԱՂԱԲՈՒՐՈՒԲԵՆԵՐ
ՆՈՒՆ ԶԳԻՄ՝ ՏԱՆԿՍԵԱՆՔՈ

⁴⁷ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 70-73:

⁴⁸ Նկատի ունի Սևանավանքի եկեղեցիների կառուցումը նախաձեռնած Աշոտ Ա. Բագրատունու կրտսեր դուստր Մարիամին, որն ամուսնացած էր Սյունյաց գահերեց իշխան Վասակ Գաբուռի հետ: Տապանագրի բովանդակությունը հետևյալ է. «ՅՀԵ. (926) ի թվականին, ես՝ Մարե(ա)մ Բագրատունի, դուստր Աշոտոյ Բագրատունոյ» (Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, էջ 156):

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 185:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 155, 189:

⁵¹ Արձանագրության և տապանաքարի գրչանկարներն արտատպված են Ա. Քալանթարի 1920 թ. գիտարշավի նյութերից (Եր., 2007, էջ 155, 189):

† ՈՐ ԶՄԱՐՄՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՍ ՔԱՂԱՔԱՎԱՐԵՑԵՐ ԲԱ-
ԶՈՒՄ ՀՐՃՎԱՆԱԻՔ ԵՒ ՎԱՅԷԼՈՒՉ ԾՆԸՆԴՈՎՔ, / Ո՛Վ
ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՇՈՒՇԱՆ ԵՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏ / ԹԱԳՈՒՀԻ, ԴՈ՛Ւ ԵՒ
ԱՐԺԱՆԱԽՈՐ ԵՍ ՅԱՄԵՆԱ/ՅՆ ԼԵԶՈՒԱՑ ՅԻՇԵԼ ՅԱՂԱԽԹՍ,
ՈՐՔ ԸՆԹԵՌ/ՆՈՒՆ ԶԳԻՐ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՔՈ՛Ն⁵²:

Ա. Քալանթարը տապանաքարի գծապատկերում տեղադրել է նաև ար-
ձանագրությունից որոշ հատվածներ, որոնց հիմամբ հնարավոր է դառնում
պարզել տապանագրի տողային սահմաններն ըստ քարի երեք նիստերի,
ինչը հաստատվում է նաև Ն. Մառի վերծանությամբ: Այսպես, հստակ է, որ
արձանագրության առաջին երկու տողերը գետեղված են եղել քարի վերին
հորիզոնական նիստին, այնուհետև ևս երկու տողով շարունակվել ձախակող-
մյան թեք նիստին, իսկ վերջին երեք տողը՝ աջակողմում: Գ. Սրվանձոյանցն
ու Կ. Սրապյանը նշում են, որ վերջում մեկ տող եղծված ու անընթեռնելի է,
մինչդեռ, ըստ Մառի ու Քալանթարի ընդօրինակման, գիրն ամբողջական է
թվում:

Տապանագրում հստակ ընթեռնելի Շուշան թագուհու անունը մտորելու
տեղիք է տալիս: Ն. Մառի կարծիքով հիշատակված թագուհին իշխան Ար-
տավազդ Կամսարականի կին Շուշան Մամիկոնյանն է, որի անունը վկայ-
ված է Կարսի մարզի Նախճավան գյուղի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցուն կից
դամբարանում թաղված ամուսնու տապանագրում, որոնք, ամենայն հավա-
նականությամբ, գործել են 9-10-րդ դդ.⁵³: Բանն այն է, որ Ներսես Կամսարա-
կանի թոռ և Հրահատի որդի Արտավազդ Կամսարականի գործունեության
ժամանակաշրջանն ընդունված է սահմանել 8-րդ դարի առաջին կեսը⁵⁴,
ըստ որոշ ուսումնասիրողների՝ նույնիսկ 7-րդ դարի կեսերը⁵⁵: Բացի այդ,
անտրամաբանական է Շուշանի՝ ոչ թե ամուսնու դամբարանում, այլ Բազ-

⁵² ԳԱԹ, Գ. Սրվանձոյանցի ֆոնդ, ք. I, գ. 17, թ. 9. ՄՄ, Կ. Սրապյանի արխիվ, թղթ.
81ք, վավ. 132, թ. 7. **Н. Мapp**, Новые материалы по армянской эпиграфике, էջ 90.
Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, էջ 155-156: **Ա. Քալանթարը**,
սխալմամբ, այս և Մարիամ Բագրատունու տապանագրերը ներկայացրել է Տեկորի
տաճարի արձանագրությունների շարքում:

⁵³ **Н. Мapp**, Новые материалы по армянской эпиграфике, էջ 91:

⁵⁴ **Ս. Կոզեան**, Կամսարականները. տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, Վիեննա, 1926,
էջ 164:

⁵⁵ **И. Орбели**, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви, «Избранные труды»,
էջ 409-413 (Հ. Օրբելու համոզմամբ՝ Արտավազդ Կամսարականի տապանագիրը
կազմվել է շատ ավելի ուշ): **Ալ. Մանուչարյան**, Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի
շինարարական վկայագրերի, էջ 104:

րատունյաց տապանատանը թաղվելու հանգամանքը, առավել ևս, որ Արտավազդ Կամսարականի տապանաքարին կից կա ևս երկրորդը, որն ըստ Հ. Ղևոնդ Ալիշանի՝ «գուցե նորին իսկ Շուշանայ իցե ընթերակայ տապանն»⁵⁶: Արձանագրության վերլուծության առնչությամբ Ն. Մառի վերոնշյալ բացատրությունների հետ չի համաձայնվել նաև Ա. Քալանթարը⁵⁷:

Մեր կարծիքով, Շուշան թագուհուն պետք է փնտրել Բագրատունյաց արքայատոհմում, որտեղ, գոնե առերևույթ, այդ անունով որևէ մեկը հայտնի չէ: Բագրատունյաց թագուհիներից պատմությանը հայտնի են Աշոտ Ա.-ի կողակից Կատրանիդե Ա.-ն, Սմբատ Ա.-ի կին Շահանդուխտը, Աշոտ Բ. Երկաթի կին Սահականույշը, որն Առանշահիկ իշխան Սահակ Սևադայի դուստրն էր, Աշոտ Գ. Ողորմածի կին Խոսրովանույշը և Գագիկ Ա.-ի կողակից Կատրանիդե Բ.-ն, իսկ մյուսների կանանց մասին թեև հիշատակություններ կան, սակայն անունները մեզ չեն հասել: Հաշվի առնելով այն, որ մեծ հավանականությամբ հենց այս Շուշանի հետ պիտի կապված լինի համակառույցի անվան ծագումը⁵⁸, փորձենք պարզել, թե ո՞վ կարող էր լինել տապանագրում հիշատակված Շուշան թագուհին: Միջնադարի վաղ և զարգացած շրջափուլերում Շուշան անունով հայտնի են հետևյալ բարձրաշխարհիկ կանայք.

Ա. Շուշանիկ թագուհի – կին Աղվանից Վաչագան Գ. Բարեպաշտ թագավորի (480-ականներ-510 թ.), որին պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացին բնութագրում է իբրև «յոյժ հաւատացեալ եւ բարեսէր կին»⁵⁹, որը, սակայն, Բագարանում գտնվող տապանատան հետ որևէ կապ ունենալ չէր կարող:

Բ. Շուշան Կամսարական, իշխանուհի – դուստր Վահան Կամսարական պատրիկի և կին Հայոց իշխան, «ապոհյուպատ պատրիկ» և «Արշարունյաց տեր» Ներսեհ Կամսարականի (688/9-691/3 թթ.), որի անունը հիշատակված է Թալինի Սր. Աստվածածին եկեղեցու շինարարական վիմագրում: Եկեղեցու կառուցումը 7-րդ դարավերջով է թվագրում Հ. Սահակ Կոզյանը, իսկ Շու-

⁵⁶ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 136:

⁵⁷ Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, էջ 190:

⁵⁸ Շուշան թագուհու գերեզմանն ու տապանագիրը հիշատակած ուսումնասիրողների կարծիքով՝ թվում է, թե Շուշան թագուհին և ավանդազրույցից հայտնի ժայռաբլրի եկեղեցու կառուցումը նախաձեռնած Շուշանը միևնույն անձն է (ԳԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆոնդ, ք. I, գ. 17, թ. 9. **Գիւղացի**, Նամակ Կողբից, էջ 1. **Կ. Սրապեան**, Ստորագրութիւն Կարսի շրջակայ գիւղօրէից և վանօրէից, էջ 104):

⁵⁹ **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, առաջաբանը և քննական բնագիրը՝ **Պ. Յովհաննիսեանի**, «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԵ., Ժ. դար, գիրք Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 98 (Ա., գլ. ԺԹ. [19]):

շանին նահատակված համարում արաբների ձեռքով՝ 705/6 թ., որի հիշատակին կարգ է կատարվել Վարդանակերտի նորակառույց եկեղեցում⁶⁰:

Գ. Շուշան Մամիկոնյան, իշխանուհի – քույր Գրիգոր և Մուշեղ Մամիկոնյանների և կին իշխան Արտավազդ Կամսարականի (726-732 թթ.): Ենթադրվում է, որ իր ամուսնու հետ թաղված է Ախուրյան գետի աջափնյա Նախճավան գյուղի ստորգետնյա դամբարանում⁶¹:

Դ. Շուշան թագուհի – ըստ Հր. Աճառյանի՝ կինն է Հովհաննես-Մմբատ թագավորի⁶² և մայրը՝ Աշոտի, որի անվանակիր 966 թ. մասամբ արծաթյա և բյուրեղապակյա խաչը⁶³, տևական ժամանակ գտնվելով Սբ. Ստեփանոս Նախավկայի (Մաղարդա) վանքում, Գևորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի (1866-1882 թթ.) օրոք բերվել է Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին և պահվում է տաճարի «Ավանդատուն» թանգարանում (*նկար 15*): Առարկայի արձանագրությունն առաջինը հրատարակել է Սբ. Էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը⁶⁴, իսկ առավել մանրամասն վերլուծել է Կարապետ Բասմաջյանը՝ պնդելով, որ արձանագրության փորագրությունն ու որոշ բառերի ուղղագրությունը բնորոշ չեն տվյալ ժամանակաշրջանին, իսկ Հովհաննես թագավորի և Շուշանի որդի **Աշոտ**, պատմությանը, առհասարակ, հայտնի չէ: Փոխարենը, ինչպես Կ. Բասմաջյանն է նշում, վկայված թվականը համընկնում է Աբաս Ա. Բագրատունու որդի Աշոտ Գ. Ողորմածի գահակալման տարիների հետ՝ 953-977 թթ., որի «մօրը անունն է Շուշան, ճիշտ արձանագրութեան մէջ յիշուած անձը»⁶⁵:

⁶⁰ Ս. Կոզեան, Կամսարականները. տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, էջ 153, 158. հմտ. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ., Երևան, 1948, էջ 181:

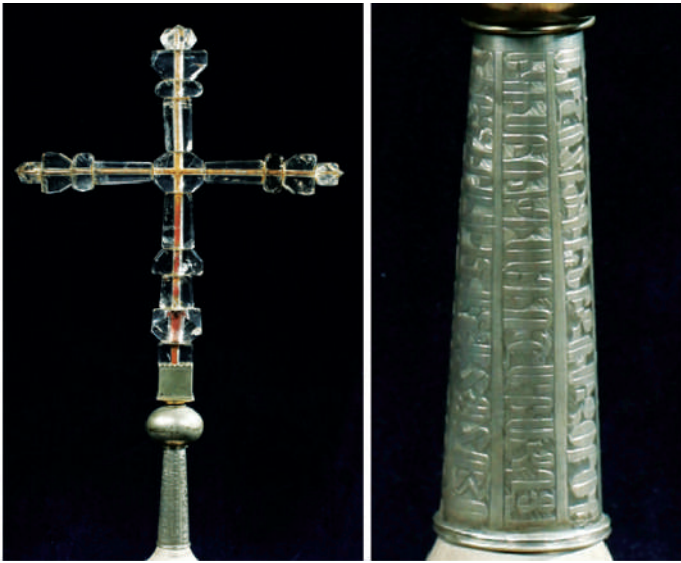
⁶¹ И. Орбели, Шесть армянских надписей VII-X веков, «Избранные труды», էջ 411. տե՛ս Ալ. Մանուչարյան, Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, էջ 104: Ալ. Մանուչարյանը դամբարանի կառուցման ժամանակը ենթադրաբար համարել է 7-րդ դարի 50-60-ական թթ.:

⁶² Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ., էջ 181:

⁶³ Վերջերս այն մանրամասն նկարագրել, իսկ արձանագրությունը քննության է առել վիմագրագետ Աշոտ Մանուչարյանը (Աշ. Մանուչարյան, Վիմագրերը որպես Հայաստանի քաղաքական պատմության սկզբնաղբյուրներ (IX-XIV դդ.), Երևան, 2015, էջ 46-49):

⁶⁴ Յովհաննես եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացի Արարատայ (այսուհետ՝ Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի), աշխատ.՝ Ա. Տէր-Ստեփանեանի, Սբ. Էջմիածին, 2014, էջ 416:

⁶⁵ Կ. Բասմաջեան, Մեր հնութիւնները, «Բանասէր» ամսաթերթ գրական եւ գիտական, Դ. տարի, 1902, թիւ 4, էջ 100-101: Կ. Բասմաջյանն Աշոտ Ողորմածի գահակալման սկիզբը համարում է 961 թ.:

Նկար 15.

*Աշուր Գ. Ողորմած թագավորի և ծնողների՝ Հովհաննես
(=Աբաս) թագավորի և Շուշան տիկնոջ հիշատակին ձևաված
խաչն էջմիածնի թանգարանում, 966 թ.
(լանկ.՝ Աշուր Մանուչարյանի, 2015 թ.)*

Ինչ վերաբերում է Հր. Աճառյանի տեսակետին, թե Շուշանը Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունու (1020-1041 թթ.) կինն է, ապա այն պատմականորեն չի հիմնավորվում, քանզի հայտնի է, որ Հովհաննես-Սմբատը երկու կին է ունեցել, որոնցից մեկը՝ Աբասի դուստր և Աշոտի մայր բարեպաշտ թագուհին (անունը չի նշում), հիշատակված է Երերույքի վիմագրերից մեկում⁶⁶, իսկ մյուսը Բյուզանդիայի կայսր Ռոմանոս Արգիրոսի եղբոր դուստրն էր, որի անունը ևս հայտնի չէ։ Երերույքում վկայված թագուհու անունը փորձ է արվել հենց Թագուհի կարդալ։ Այդ կարծիքին է Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի տեղագրական աշխատությունը վերահրատարակության պատրաստած Արմեն Տեր-Ստեփանյանը⁶⁷, նույնն է նշում նաև պատմաբան Արտակ Մովսիսյանը⁶⁸, սակայն այս հարցը դեռևս հիմնավորված չէ։ Երերույքի միևնույն վիմագրում վկայված Աշոտը Հովհաննես-Սմբատի՝ վաղաժամ վախճանված

⁶⁶ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ X, Շիրակի մարզ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 2017, էջ 18, արձ. 4:

⁶⁷ Յովհաննես եպս. Շահխաթունյանց, Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի, էջ 495:

⁶⁸ Ա. Մովսիսյան, 10 հայ ականավոր թագուհիներ, Երևան, 2014, էջ 50:

երկու որդիներից մեկն է, որը, ըստ Աշ. Մանուչարյանի, «երկար է պահպանվել վշտին չհամակերպված մոր հիշողությունում»⁶⁹:

Նախքան խաչի արձանագրությանը դառնալը՝ նշենք, որ միջնադարյան աղբյուրներից հայտնի են Շուշան անունով ևս մի քանի նշանավոր կանայք (ինչպես օրինակ՝ Շուշան Պահլավունին, Սյունյաց իշխանուհի Շուշանը և այլք), որոնց գործունեության շրջանակն ու այլ հանգամանքներ մեր խնդրից դուրս են:

Այսպիսով, վկայաբերված ազնվագարն կանանցից թերևս միակ հավանականը Աբաս Ա. Բագրատունու կին և Աշոտ Գ. Ողորմածի մայր Շուշան թագուհին է, որի անունը Ստեփանոս Ասողիկը թեև ուղղակիորեն չի նշում, բայց վկայում է, որ նա Վրաց աշխարհից էր⁷⁰: Իրենց հոր՝ Սմբատ Ա.-ի եղերական մահից հետո (914 թ.) Աբասն ու իր եղբայր Աշոտ Երկաթը, Յուսուֆ ամիրայի ասպատակություններից դրդված, հեռանում են Վրաց երկիր, որտեղ էլ Աբասն ամուսնանում է Վրաց իշխան Գուրգենի դստեր հետ, զի «...գիշխանն Վրաց Գուրգէն գնորուն աներ»⁷¹: Թերևս հենց այս հանգամանքով էլ պիտի պայմանավորել Շուշանի տապանագրում «յամենայն լեզուաց յիշել յաղաթս» ձևակերպումը, որտեղ, ըստ ամենայնի, նկատի է առնվում ննջեցյալի՝ ոչ հայկական ծագումը: Ի դեպ, տապանագրի՝ 10-րդ դարի առաջին կեսով թվագրումը վավերացվում է նաև Ա. Քալանթարի գրչագրում արտահայտված տառաձևերի հնագրությամբ, երբ մի շարք գրաձևեր, ինչպիսիք են՝ Ա, Դ, Զ, Թ, Ծ, Հ, Ն, Շ, Վ, Ք և այլն, բնորոշ են 10-րդ դարի բոլորաձև երկաթագրին⁷²:

Աբասի թագավորության բուն ժամանակաշրջանն ընդունված է սահմանել 928-953 թթ., համեմատաբար խաղաղ մի շրջան, երբ ասպարեզից արդեն հեռացել էին Յուսուֆ ամիրան (927 թ.) և նրա հովանավորյալ Աշոտ Շուպուհյան Բագրատունին, որն անժառանգ վախճանվեց 934 թ.⁷³: Վերջինիս տիրույթները, մասնավորապես՝ Արշարունիք գավառն ու նրա արևելյան կենտրոն Բագարանն անցան Աբասին⁷⁴, որն էլ պատմության մեջ հայտնի դարձավ իր շինարարական գործունեությամբ, ինչի մասին լավագույնս վկայում է Անանիա

⁶⁹ Աշ. Մանուչարյան, Վիմագրերը որպես Հայաստանի քաղաքական պատմության սկզբնաղբյուրներ, էջ 92:

⁷⁰ Ստեփանոս Տարսնեցի Ասողիկ, էջ 748 (Գ., գլ. Զ. [6]):

⁷¹ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 544 (գլ. ԾԹ. [59]):

⁷² Կ. Ղաֆադարյան, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, «Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության», Գիտական ժառանգություն, հ. 5, Երևան, 2007, էջ 185, նկ. 27:

⁷³ Հ. Հարությունյան, Հայաստանը IX-XI դարերում, Երևան, 1959, էջ 92:

⁷⁴ Ա. Եղիազարյան, Աբաս Բագրատունի. թագավոր Հայոց, էջ 33:

Ա. Մոկացի կաթողիկոսը (946-968 թթ.), որը, Աբասի մասին խոսելիս, նշում է, որ նա «...եկեղեցեաց գշինութեան տայր զհրաման»⁷⁵: Նա կառուցել է ոչ միայն Կարսի Առաքելոցը, այլև Անիի՝ այսպես կոչված Փոքր Կաթողիկեն⁷⁶, նորոգել Վաղարշապատի Սբ. Գրիգորը (Զվարթնոց)⁷⁷ և այլն:

Ինչ վերաբերում է Աբասի՝ վերոհիշյալ խաչի կոթունի արձանագրության մեջ Հովհաննես անունով հիշատակմանը, ապա տրամաբանական ենք համարում վիմագրագետ Աշ. Մանուչարյանի այն տեսակետը, ըստ որի՝ արձանագրությունը հայտնում է թագավորի՝ մկրտության ավագանով կնքված Հովհաննես անունը⁷⁸, որպիսին ունեցել է նաև Սմբատ Գ.-ն՝ նույն Հովհաննես-Սմբատ թագավորը: Արձանագրության կարևորությունը նկատառելով՝ ավելորդ չենք համարում այն ամբողջությամբ վկայակոչել.

ՅԼԻՇԱՅԼԱԿ Է ՍԼՈՒՐԻ ԽԼԱՅՍ ՅՈՎԱՆԷՍ ԹԱԿԱ-
ԻՈՐԻԻՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԿՈՂԱԿՅԻՆ՝ ՇՈՒՇԱՆ ՏԻԿ-
ՆՈՋՆ՝ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ՝ ԱՐԴՈՑ ԹԱԿԱԽՈՂԻՆ: ԲԱ-
ԶՈՒՄ ԶՕՐՕԼՔ ԵԿԻ ՍԼՈՒՐԻ ՈՒԽԴՍ, ԵԴՈՒ ՇԱՄԱՅ
ՋԱՂԱՅՆԵՐՆ, ԵՐԱՄԽԻ ՆԱԽ, ԱՍՏԼԱՊԱՏՈՒ ՀՈՂՆ
ՍԼՈՒՐԻ ՆԱԽԱՎԱՅԻՆ, ՅԼԻՇԱՅԼԱԿ ՄԵՋ ԵՒ ԾՆՈՂ-
ՂԱՅ ՄԵՐՈՑ, ԹՎԻՆ ՆԺԵ. (966)⁷⁹:

Կ. Բասմաջյանի կողմից իբրև կովան ներկայացված տառաձևերի, փորագրության, ինչպես նաև ուղղագրական անհարթությունների՝ 10-րդ դարին բնորոշ չլինելու համոզմունքը վիճելի է, քանի որ առարկան կարող էր ուշ միջնադարում նորոգված, իսկ գիրը՝ վերակազմված լինել⁸⁰: Այդ են վկայում

⁷⁵ Տեառն **Անանիայի [Մոկացու]** Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան Տանն Աղուանից, «Աբարատ», 1897, Գ., էջ 132-133:

⁷⁶ Աղբյուրագետ Կարեն Մաթևոսյանի կարծիքով՝ Անիի Փոքր Կաթողիկեն պետք է որ «հին քաղաքի» երկու խոշոր եկեղեցիներից մեկը լինի՝ համբուշենց Սբ. Աստվածածինը կամ Քարինաղինի անունով հայտնի եկեղեցին (**Կ. Մաթևոսյան**, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Սբ. Էջմիածին, 1997, էջ 157-158):

⁷⁷ **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, էջ 749, ծնթ. 26 (Գ., գլ. Է. [7]):

⁷⁸ **Աշ. Մանուչարյան**, Վիմագրերը որպես Հայաստանի քաղաքական պատմության սկզբնաղբյուրներ, էջ 47:

⁷⁹ **Յովհաննես եպ. Շախաթունեանց**, Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի, էջ 416. **Կ. Բասմաջյան**, Մեր հնությունները, էջ 98. **Գարեգին Ա. կաթողիկոս [Յովսեփեան]**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 121-122, Հ^ա 53. **Ա. Հախնազարյան**, Արտագի երեք վանքերը, ՀՀՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք 15, Երևան, 2012, էջ 244, արձ. ԺԴ. (14). **Աշ. Մանուչարյան**, նշվ. աշխ., էջ 46-47:

⁸⁰ **Աշ. Մանուչարյան**, նշվ. աշխ., էջ 49:

փորագրման եղանակը՝ ետնախորքի հեռացմամբ, տառերի հնագրական ոճը, հիմնականում ձայնավորների առատ սղումներն ու շարադասությունը: Կարևորն այն է, որ բովանդակությունը չի աղճատվել և այն փաստվում է նաև ժամանակամերձ (976, 981 թթ.) այլ վավերագրերի միջոցով, որոնցում հստակ նկարագրված են Աշոտ Գ. Ողորմածի թագավորական և իշխանական գորքերով ուխտագնացությունը Սր. Ստեփանոս Նախավկայի վանք, կատարած նվիրատվությունները և վանքի՝ անմխիթար վիճակում գտնվող Սր. Ստեփանոս, Սր. Ասովածածին և Սր. Գևորգ եկեղեցիների հիմնանորոգման նախաձեռնությունը⁸¹: Ի նշանավորումն արվածի՝ Աշոտ թագավորը վանքին ի պահ է տվել արձանագիր խաչը՝ «յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց»:

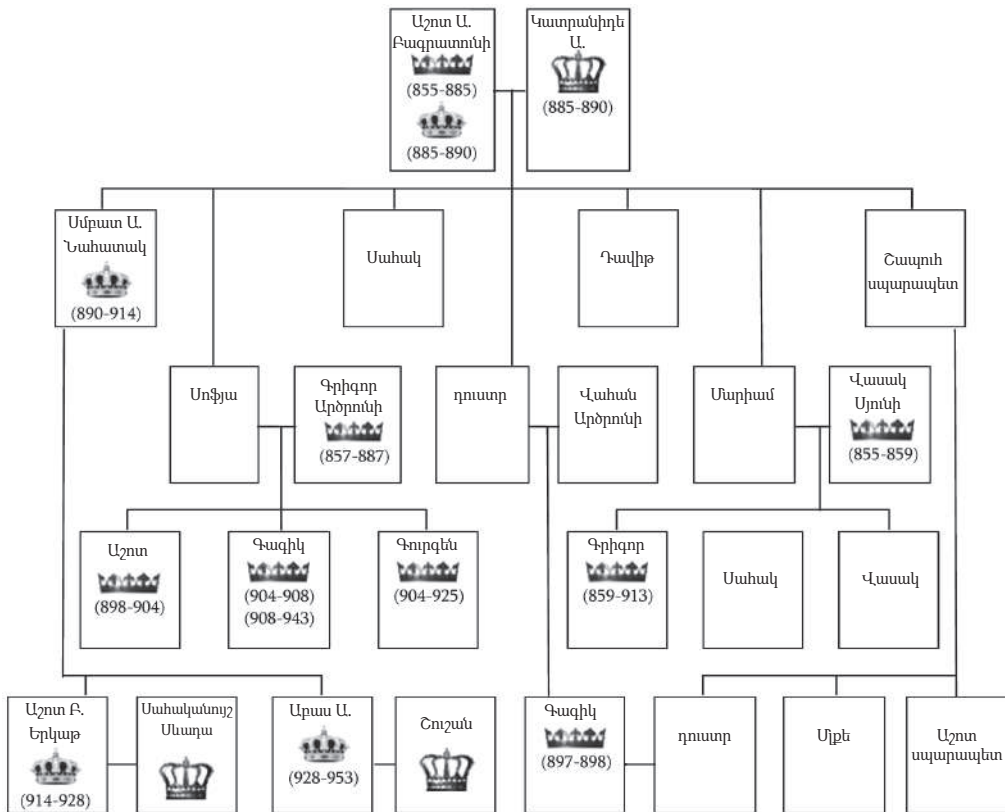
Ստացվում է, որ համակառույցի Շուշան անվան ծագումը, մեծ հավանականությամբ, կապված է Բագարանի երբեմնի մատուռ-տապանատանը թաղված Աբաս Բագրատունի թագավորի կնոջ՝ Շուշան թագուհու անվան հետ, որի գործունեության ժամանակաշրջանը նկատառելով (10-րդ դարի առաջին կես)՝ հակված ենք կարծելու, որ նա կառուցել է վեցխորանին հարավ-արևմուտքից կից և ներկայումս խոնարհված քառախորան եկեղեցին, որի անունով էլ համալիրը հայտնի է դարձել Շուշանավանք անվամբ: Ինչ վերաբերում է վեցխորան եկեղեցու՝ ժողովրդի կողմից մինչ օրս թյուրիմացաբար Սր. Շուշան կոչելուն, ապա փաստելի է, որ այն իրականում Շուշան թագուհու կառուցած եկեղեցու հետ որևէ առնչություն չունի, պարզապես քառախորանի ավերվելուց հետո ժողովուրդն ավանդույթի ուժով Սր. Շուշան է կոչել նաև վեցխորանը:

Առհասարակ, Բագրատունյաց կանանց գործունեությունը նշանավորվել է հատկապես եկեղեցաշինությամբ: Հայտնի է, որ նախքան պաշտոնապես Հայոց թագավոր օծվելը՝ Աշոտ Ա. Բագրատունու կին Կատրանիդեն 879 թ. Գառնիում խաչքար է կանգնեցրել, որի վիմագրում իրեն Հայոց թագուհի է կոչում: Նրանց դուստր Մարիամ Բագրատունին հետագայում կառուցել է Սևանավանքի, Աշոտ Գ. Ողորմածի կին Խոսրովանույշը՝ Հաղբատի և Սանահինի վանքերի Կաթողիկե եկեղեցիները, իսկ Գագիկ Ա.-ի կին Կատրանիդե Բ.-ն ավարտին է հասցրել Անիի Մայր տաճարի կառուցումը, որը զարդարել է նաև եկեղեցական սպասքով: Ի վերջո, բարձրաշխարհիկ մե-

⁸¹ Աշոտ թագավորի՝ Սր. Ստեփանոս Նախավկայի վանքին նվիրած կալվածքների ընծայագրի, Խաչիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսի (973-992 թթ.) կողմից դրանց հաստատման (976 թ.), նաև՝ Հռիփսիմե արքայադստեր կողմից դարձյալ նույն վանքին տրված կալվածական ընծայագրի (981 թ.) պատճենները տեն Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ I, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հ. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 3-11, վավ. 1-3:

կենսաների անուններով եկեղեցիներ հայտնի են հենց Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիում, ինչպես օրինակ՝ Աբղարիք Պահլավունու եկեղեցի (Սբ. Փրկիչ), Շուշան Պահլավունու եկեղեցի (Սբ. Հակոբ), Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի (Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ), Աբուղամրենց եկեղեցի (Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ) և այլն, նույնպես և՛ Շուշան Բագրատունու եկեղեցին՝ Բագարանում:

Ակնհայտ է, որ ժողովրդական ավանդությունը ժամանակի ընթացքում փոփոխություններ կրելով՝ մասամբ հեռացել է իրականությունից և թագուհուն ներկայացրել իբրև արքայադուստր կամ թագավորի քույր, մինչդեռ սրբորեն պահել է այսօր արդեն ավերված եկեղեցին կառուցողի՝ Շուշանի անունը և օժտել **Սուրբ** ածականով: Մեր այս քննությամբ Բագրատունյաց արքայատոհմում կարծես իր պատշաճ տեղն է զբաղեցնում նաև Շուշան թագուհին (*աղյուսակ 1*), որը, ըստ բերված փաստերի, Աբաս Ա.-ի կինն է, Աշոտ Գ. Ողորմածի մայրը՝ թաղված Բագարանի երբեմնի մատուռ-տապանատանը, որի գործունեության լուր վկան գողտրիկ Շուշանավանքն է:

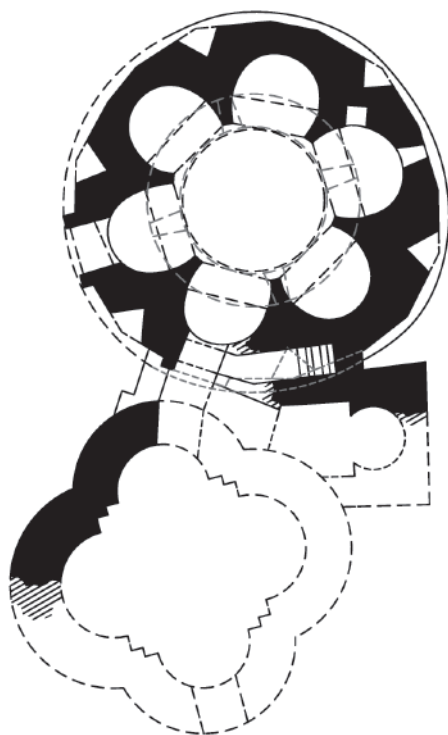

**Աղյուսակ 1. Հարված՝ Բագրատունյաց թագավորության փոխմածառից
(կազմեց՝ Արսեն Հարությունյան, 2020 թ.)**

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԸ

Սույն ուսումնասիրությամբ փորձ է արվում բացահայտել Շուշանավանքի և, հատկապես, վեցխորան եկեղեցու պատմաճարտարապետական նկարագիրը, թվագրումը, համալիրի ներկա վիճակը, վիմագրական նյութը և որոշակի տեղեկություն տրամադրել հուշարձանախմբի պահպանման առաջիկա ծրագրի իրագործման համար:

Այսպես, Շուշանավանքի հուշարձանախումբը բաղկացած է վեցխորան և քառախորան եկեղեցիներից, միանավ մատուռից, պարսպապատից և արևելյան օժանդակ շինությունների մնացորդներից (գծագիր 4):

ՀԱՏԱԿԱԳԻԾ

0 1 2 3 4 5 m

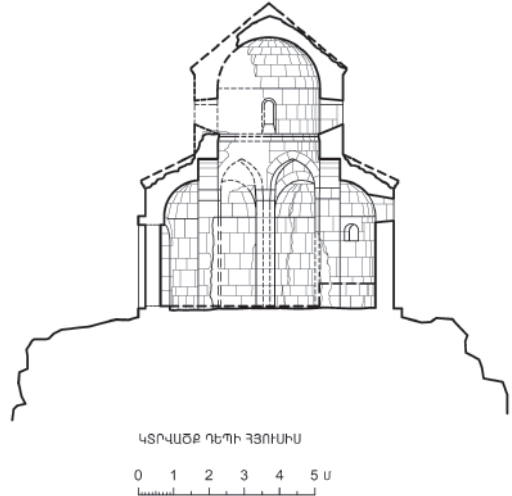
Վանքի միակ կանգուն եկեղեցին 7.6 մ տրամագծով, միաստիճան շրջանաձև գետնախարսխի վրա վեց եռանկյունաձև խորշերով, 18-նիստանի արտաքին պատերով, հատակագծային կենտրոնակազմ վեցխորան հորինվածքով շինություն է (գծագիր 8, 9, 10, նկար 16, 17): Եկեղեցու խորանները հատակագծում պայտաձև են՝ ամփոփված նմանօրինակ գմբեթարդներով, իսկ խորանների միջանկյալ սեղանաձև հատակագծով գմբեթակիր նեղ որմնաայունները պսակվում են եռակենտրոն, ավելի բարձր ձգված կամարներով: Վերջիններից անցու-

Գծագիր 8.

Շուշանավանքի ընդհանուր հապակագիծը (չափագրությունը՝ Աշուր Հակոբյանի, 2018 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

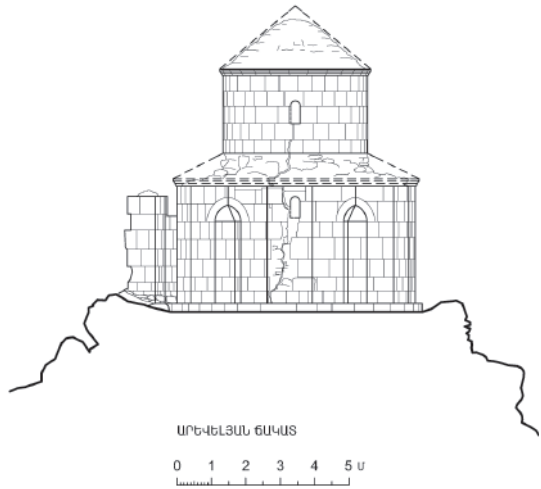
Գծագիր 9.

*Շուշանավանքի վեցհորան
եկեղեցու կրկնաձևի դեպի հյուսիս
(չափագրությունը՝ Աշուր Հակոբյանի,
2018 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)*

Գծագիր 10.

*Շուշանավանքի եկեղեցական
համալիրի արևելյան ճակարը
(չափագրությունը՝ Աշուր Հակոբյանի,
2018 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)*

մը դեպի գմբեթատակ շրջանաձև քիվն իրականացված է առագաստներով, որոնց առանձին հատվածներում քանդակված են տրոմպներ հիշեցնող կամարներ, սակայն սրանք զուտ գեղագարդման նշանակություն ունեն (*նկար 18*): Այդպիսին են նաև գմբեթի լուսամտուտի պսակները և արևելյան լուսամտուտի վերևում՝ շրջանի մեջ ներգծված խաչաքանդակը՝ պատկերված ակոսագծային եղանակով (*նկար 19*): Ընդհանուր առմամբ, հուշարձանի ճարտարապետական հարդարանքը բավականին զուսպ է: Գմբեթի արտաքուստ և ներքուստ շրջանաձև հատակագծով թմբուկը ներքուստ պսակված է սֆերիկ գմբեթով, իսկ արտաքուստ՝ կոնաձև վեղարով (*նկար 16*):

Ըստ պահպանված որմերի վերին եզրագծի և նմանատիպ եկեղեցիների հետ համեմատական վերլուծության՝ եկեղեցու հիմնական ծավալը ծածկված է եղել բրգաձև բազմանիստ ծածկով:

Հանդիպակաց խորանների անկյունագծային չափերը հետևյալն են. այն արևելք-արևմուտք առանցքով կազմում է 5.98 մ, հյուսիս-արևելք և հարավ-արևմուտք առանցքով՝ 5.87 մ, իսկ հարավ-արևելք և հյուսիս-արևմուտք առանցքով 5.96 մ է: Եկեղեցու հիմնական ծավալի արտաքին քիվը տեղակայված է եղել գետնախարսխից 3.42 մ բարձրության վրա, որը հետագայում քարի մեկ շարքով բարձրացվել է՝ հասնելով 3.78 մ:

Գմբեթարդով պսակված խորանները տեղակայված են վեցանկյան յուրաքանչյուր կողմին համապատասխան: Դրանք բաղկացած են տարբեր բարձրության երկուական կամարներից: Վերին կամարները պահում են գմբեթի թմբուկի պատը, մինչդեռ ստորին կամարները եզրագծում են պայտաձև խորանների գմբեթարդները (*սկսք 20*): Ստորին և վերին կամարները միացնող պատերը լրացված են քարերով: Խորանի ստորին կամարի գագաթը հատակից 3.56 մ է, մինչդեռ գմբեթակիր կամարի գագաթը՝ շուրջ 4.17 մ: Ստորին կամարները հստակ պայտաձև են, իսկ վերին կամարները՝ փոքր-ինչ սրածայր, եռակենտրոն: Խորանները ներսից երիզող սեղանաձև որմնամույթերն առանց խոյակների սահուն վերածվում են սրածայր կամարների:

Գմբեթի տրամագիծը 2.90 մ է, որի փականաքարի նիշը եկեղեցու հատակից եղել է 7.62 մ: Առագաստներից մեկ շարք վերև տեղադրված շրջանաձև քիվը հստակ բաժանում է եկեղեցու գմբեթը ներքևի հարկաքաժնից և մշակված է հորիզոնական պարզ տրամատներով:

Թմբուկի հատվածում պահպանվել են արևելյան և հարավային լուսամուտները՝ առանց ներքին որևէ հարդարանքի: Պատուհանների կամարներից վերև սկսվում է գմբեթը (*սկսք 21*):

Եկեղեցին ունի երկու մուտք՝ բացված արևմտյան և հարավարևմտյան խորաններից: Մուտքերն արտաքուստ ունեն ուղղանկյունաձև որմնապյուներով և կամարներով պսակված պարզ շքամուտքեր: Հարավարևմտյան շքամուտքի պահպանված ձախակողմյան որմնապյունը հետազոտողների կողմից անտեսվել է: Ի տարբերություն արևմտյան կամարակապ շքամուտքի՝ հարավարևմտյան մուտքն ունի ներսից և դրսից ուղղանկյունաձև բարավորներ, որոնց միջանկյալ հատվածը ծածկված է կամարով (*սկսք 22, 23, 24*):

Արևելյան ավագ խորանն ունեցել է ցածր բեմ, իսկ խորանի հյուսիսային պատի մեջ գետնեղված է ուղղանկյունաձև կամարակապ խորշ: Ավագ խորանի պայտաձև կամարի և ձգված եռակենտրոն կամարի միջև ուղղաձիգ պատի շարվածքում օգտագործված է վաղ շրջանի՝ 9-10-րդ դդ. բնորոշ պարզու-

նակ խաչքար (*նկար 25, 26*): Եկեղեցին լուսավորվել է արևելյան խորանից բացված մեկ և գմբեթի թմբուկից՝ չորս լուսամուտներով: Այն կառուցված է սրբատաշ տուֆի մուգ և բաց երանգների համադրությամբ՝ կապակցված կրաշաղախով: Եկեղեցու տանիքը և գմբեթի վեղարը ծածկված են եղել կղմինդրով (*նկար 27*):

Վեցխորան եկեղեցու հարավային կողմում՝ 0.5 մ հեռավորությամբ, կառուցվել է ներքուստ և արտաքուստ կիսաշրջանաձև պատերով քառախորան խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցի, որի հյուսիսային խորանի արևելյան կեսից բացված մուտքն ուղղված է դեպի վեցխորան եկեղեցու հարավարևմտյան շքամուտքը: Քառախորան եկեղեցու պատերը հիմնականում կառուցված են տեղական մուգ բազալտե քարերի կոպտատաշ շարվածքով, կրաշաղախի միջուկով: Խորանների կցման անկյունները մասամբ շարված են սրբատաշ տուֆաքարերով (*գծագիր 8, նկար 28, 29*):

Երկու եկեղեցիների միջև կառուցված է միանավ, թաղակապ մատուռ՝ հատակագծում արևելյան պայտաձև խորանով: Մատուռի մուտքը արևմտյան թեքադիր պատից է եղել, որը բացվել է վեցխորան և քառախորան եկեղեցիների մուտքերի միջև եղած միջանցքի մեջ: Այդ միջանցքը արևմտյան կողմից փակված է եղել սրբատաշ պատով (*գծագիր 8, նկար 30, 31*):

Միանավ մատուռին հյուսիսից կից է նեղ, 0.6 մ լայնության աստիճաններով գաղտնուղին, որի մուտքը բացված է վեցխորան եկեղեցու հարավարևմտյան մուտքի արևելյան կողային պատի մեջ՝ նրա գույգ ուղղանկյունաձև բարավորների միջանկյալ կամարակապ հատվածում: Թաղակապ գաղտնուղին արևելյան պատից լուսավորված է նեղ լուսամուտով: Գաղտնուղու մեջ պահպանված հինգ քարե աստիճանները, հավանաբար, թաղի մեջ երբեմնի գոյություն ունեցած անցքով բարձրացել են եկեղեցու տանիք, կամ, որ ավելի տրամաբանական է, միանավ մատուռի վրա երբեմնի գոյություն ունեցած զանգակատուն (*գծագիր 8, նկար 32*):

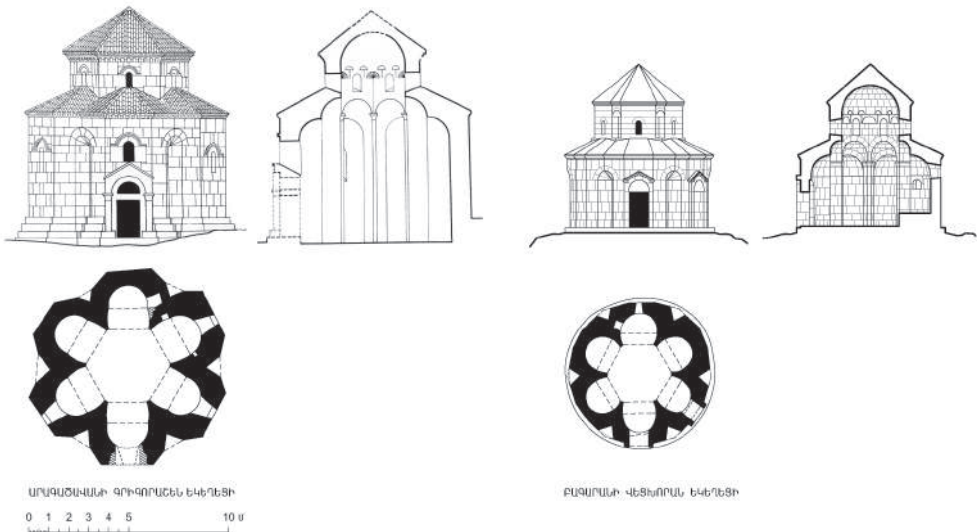
Եկեղեցական համալիրի շուրջն ավելի վաղ կառուցված մեծաչափ քարերով շարված պարսպապատերը (2-3 մ հաստությամբ) օգտագործվել են համալիրի պաշտպանական համակարգում: Բլրի արևելյան լանջին՝ պարսպին կից, կառուցված են օժանդակ շինություններ, որոնք հիմք են ենթադրելու, որ համակառույցը եղել է Բագարան քաղաքի դիմահայաց բլրին կառուցված վանական համալիր⁸² (*գծագիր 4, նկար 33*):

Այդուհանդերձ, նշված շինություններից իշխողն ու համեմատաբար լավ պահպանվածը ներկայումս Սր. Շուշան կոչվող վեցխորան եկեղեցին է, որի

⁸² Կ. Դանիելյան, Բագարանի Սր. Աստվածածին (=Սր. Շուշան) եկեղեցին, էջ 13:

նախատիպն իրավամբ իրենից ոչ հեռու գտնվող Արագածավանի վաղմիջ-նադարյան Գրիգորաշեն եկեղեցին է: Ակներն են այս երկու եկեղեցիների կառուցվածքային նմանությունները (*գծագիր 11, նկար 34, 35*): Ըստ ճարտարապետ Կարինե Դանիելյանի վերակազմության՝ Արագածավանի եկեղեցու արտաքին պատերը դառնում են խորանների առանցքներով 6 ուռուցիկ, իսկ անկյուններում՝ ներս ընկած 12-նիստանի, այնինչ իրականում 6 անկյունային խորշերի վրա առանձին նիստերի շնորհիվ արտաքին պատը դառնում է 24-նիստանի⁸³: Ի տարբերություն Արագածավանի Գրիգորաշեն եկեղեցու՝ Բագարանի վեցխորան արտաքուստ ունի 18-նիստանի ուռուցիկ արտաքին պատ (*գծագիր 11*):

Եկեղեցին մեծ ուշադրության է արժանի հայկական ճարտարապետության պատմության մեջ իր հորինվածքային առանձնահատկությունների տեսանկյունից, քանի որ կառույցի վեցխորան տիպը հազվադեպ է պատմական Հայաստանի Անի մայրաքաղաքին հարող նշված տարածաշրջանում: Իրականում այս հորինվածքով 11 հուշարձան է հայտնի՝ ներառյալ Վրաստանի և Թուրքիայի ներկայիս տարածքներում գոյություն ունեցողները՝ կառուցված հիմնականում մինչև 11-րդ դարը (*աղյուսակ 2*):

Գծագիր 11.

Արագածավանի Գրիգորաշեն և Բագարանի վեցխորան եկեղեցիների վերակազմությունները (հեղինակներ՝ Կարինե Դանիելյան, 2004 թ., Գրիգոր Նալբանդյան և Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ.)

⁸³ Կ. Դանիելյան, Վաղ միջնադարի եկեղեցի Արագած ավանի մոտ, «Գիտություն և տեխնիկա», 1984, Հմբ 2, էջ 10, նկ. 1. հմմտ. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. երրորդ, պատ. խմբ. Մ. Հասրաթյան, էջ 169, աղ. 28:

Անունը	Կառուցման ժամանա- կաշրջանը	Բնակավայրը	Պատմական երկիրը	Այժմյան երկիրը
Արագածավանի Գրիգորաշեն եկեղեցի	6-7-րդ դդ.	Արագածոտնի մարզ, Գետափ գյուղ	Մեծ Հայք	Հայաստան
Բագարանի վեցխորան (Սբ. Շուշան) եկեղեցի	7-րդ դ.	Արմավիրի մարզ, Բագարան գյուղ	Մեծ Հայք	Հայաստան
Բանակի եկեղեցի	9-10-րդ դդ.	Տայք, Օլթիի շրջան, Բանակ գյուղ	Մեծ Հայք	Թուրքիա
Գոգյուրայի Սբ. Գևորգ եկեղեցի	9-10-րդ դդ.	Տայք, Չղրիի շրջան, Գոգյուրա գյուղ	Մեծ Հայք	Թուրքիա
Արուղամրենց Սբ. Գրիգոր եկեղեցի	10-րդ դ.	Անի մայրաքաղաք	Մեծ Հայք	Թուրքիա
Միջնաբերդի Բագմախորան եկեղեցի	10-11-րդ դդ.	Անի մայրաքաղաք	Մեծ Հայք	Թուրքիա
Բոժորմիի եկեղեցի	10-11-րդ դդ.	Կախեթի շրջան	Վիրք	Վրաստան
Օլթիի բերդի եկեղեցի	10-11-րդ դդ.	Տայք, Օլթի քաղաք	Մեծ Հայք	Թուրքիա
Բագնայրի վանք	11-րդ դ.	Բագնայր (Անիի մերձակայք)	Մեծ Հայք	Թուրքիա
Կացխի վանք	1010-1014 թթ.	Իմերեթի շրջան	Վիրք	Վրաստան
Բելենց (Կուսանաց) վանք	12-13-րդ դդ.	Անի մայրաքաղաք	Մեծ Հայք	Թուրքիա

**Աղյուսակ 2. Վեցխորան եկեղեցիների ժամանակագրական ցանկ
(կազմեց՝ Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ.)**

Թեև եկեղեցիների վեցխորան հորինվածքը հիմնականում կիրառվել է սկսած վաղ միջնադարից և Բագրատունյաց թագավորության օրոք, սակայն ժամանակի ընթացքում արագորեն անհետացել է հայկական ճարտարապետությունից: Յուրահատուկ այդ հորինվածքի պատմական նշանակության բացահայտումը ճարտարապետական մտքի ծագումնաբանության մեջ հիմնավոր ամրագրման կարիք ունի:

ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գաղտնիք չէ, որ միջնադարյան հուշարձանների պատմության ուսումնասիրման համար հավաստի սկզբնաղբյուրներ են վիմագրերը, որոնց համալիր քննությամբ հաճախ հնարավոր է հստակեցնել այս կամ այն պատմաճարտարապետական հուշարձանի կառուցման ժամանակը, անունը, մեկենասին, հոգևոր առաջնորդին և այլ ուշագրավ մանրամասներ: Պետք է փաստենք, որ Բագարանի վեցխորան եկեղեցին վիմագրերով առանձնապես հարուստ չէ: Պահպանված մոտ մեկ տասնյակ արձանագրություններից միայն մեկն է նվիրատվական բնույթի, իսկ մյուսները հոգևոր սպասավորների և այցելու-նվիրատուների անունից կազմված համառոտ հիշատակագրություններ են: Ժամանակագրորեն վաղագույնը ներկայումս փակված արևմտյան մուտքի վերնամասում՝ մասամբ պահպանված նվիրատվական արձանագրությունն է, որը կարելի է թվագրել առնվազն 11-12-րդ դդ., իսկ մյուսների ժամանակագրական սահմաններն ավելի լայն են՝ 11-15-րդ դդ.:

Բացի միջնադարյան վիմագրերից, եկեղեցու որմերը՝ ներքուստ և արտաքուստ, պատված են վերջին տասնամյակներում այցելուների թողած փորագիր և ներկագիր գրաֆիտիներով (սակավ՝ նկարափորձերով)⁸⁴, որոնք բովանդակում են հիմնականում ուխտավորի անուն-ազգանունը, երբեմն՝ այցելության տարին, ամիսը, օրը, բնակավայրը և այլն: Հիմնականում երկլեզու (հայերեն, ռուսերեն) այդ համառոտ գրառումներն առավելապես փորագրվել և ներկագրվել են կամայականորեն՝ հաճախ եղծելով միջնադարյան վիմագիր հիշատակագրությունները:

Մասնագիտական գրականության մեջ Շուշանավանքի վեցխորան եկե-

⁸⁴ Չնայած նրան, որ նախորդ դարի 60-ականներից գրաֆիտին բացասաբար է ընկալվել ու դարձել քրեորեն պատժելի՝ իբրև չթույլատրված գրություն, այդուհանդերձ, մեր օրերում ևս այդ երևույթը շարունակվում է (Ա. Դիլանյան, Հ. Հակոբյան, «Գրաֆիտի» երևույթը միջնադարյան վիմագրերում, «Հնագիտություն, ազգաբանություն, բանագիտություն. միջգիտակարգային մոտեցումներ», երիտասարդ գիտնականների 16-րդ միջազգային գիտաժողով (20-22 նոյեմբեր, 2019), զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2019, էջ 45):

ղեցու վիմագրերից հայտնի է միայն նվիրատվական արձանագրությունը, որը, դեռևս 19-րդ դարավերջին, հրատարակել է Ն. Մառն ու որոշ դիտարկումներ արել: Հետագայում Ստեփան Մելիք-Բախշյանը, առանց վիմագրերից որևէ մեկը մասնավորեցնելու, նշում է, որ եկեղեցու որմերին պահպանվել են 9-12-րդ դդ. հայերեն վիմագրեր⁸⁵: Այսինքն՝ կարելի է ասել, որ ներկայացվող վիմագրերի զգալի մասը հրատարակվում է առաջին անգամ: Ստորև ժամանակագրորեն ներկայացնում ենք վիմագրերի վերծանությունները՝ հետևելով վիմագրագիտության մեջ ընդունելի սկզբունքներին. վերծանությանը կից՝ գրչանկար և լուսանկար⁸⁶, բնագրում առկա սղումների և վնասված հատվածների վերականգնումները՝ հատուկ պայմանական նշաններով⁸⁷ և ծանոթագրված:

1. Եկեղեցու արևմտյան պատին՝ արտաքուստ, երեք նիստերի վրա, ներկայումս փակված մուտքի վերնամասում, քիվագոտու տակ՝ երկրորդ շարքի թվով 8-9 քարերին, 2 սող.

⁸⁵ Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, էջ 327:

⁸⁶ Սրանք առանձին չենք համարակալել, ներկայացրել ենք արձանագրության համարներին կից: Վիմագրերի գրչանկարներն ու լուսանկարները մերն են – Ա. Հ.

⁸⁷ [] - նշված են եղծված և չպահպանված հատվածների վերականգնումները,
[] - նշված են գրչի սղած և մեր կողմից վերականգնված տառերը,
/ - նշված են բնագրի տողային սահմանները,
տերմոնական անունները՝ Տէր, Աստուած, Յիսուս, Քրիստոս և այլն, տրված են համառոտագրված:

† ՅԱՆՈՒԽՆ ԱՅ, ԵՄ՝ ԱՊԼՀԵՐԹ, ԵՂՏՈՒ ԶԻՄ Դ...ԱՅԱՐԿ
ԵԳԻՍ Ի ՍՈՒՐԲՆ ՍԱՐԳԻՍ (°)՝... ՀՐԱՄԱՄԱԻ ԻՇԽՄԱՆԱՅՆ /
ԻՇԽԱՆԻ, ՈՐ ԴԱՅՄ ՎՃՈՒՄ ՀԱԿԱՌՆԱԿ ԿՄԱՅ ԵՒ ԶԱՅՆ ՀՈ-
ՂՆ ՅԵԿԵՂԵՑՈՒՍ ՀԱՄԵՆ, ՅԺԸ-ԻՑՆՆ ՆԶՈՒՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻՅ՝⁸⁸:

Արձանագրությունը մեզ է հասել խիստ անմխիթար վիճակում, մասնավորապես՝ կենտրոնում 1-2 քար ընկած է, մյուս քարերի վերին եզրային մասերը տեղ-տեղ կոտրված են, ամբողջությամբ պատված թուրքական կողմից տևական ժամանակ արձակված տարբեր տրամաչափի զինատեսակների կրակոցների հետքերով, որոնց արդյունքում արձանագրությունը մեծապես վնասվել է:

Ծագումով Կողբից անանուն հեղինակը, 1883 թ. լինելով Բագարանում, նկարագրել է նաև վեցխորան եկեղեցին, որի հյուսիսային (պիտի լինի արևմտյան) պատին՝ արտաքուստ, նկատել է թերևս հենց նույն այս արձանագրությունը, որը վերծանել չի հաջողվել. «դրսից՝ հիւսիսային կողմից, պատի վերին մասի վրայ կայ մի արձանագրութիւն, որը ևս դժբախտաբար չկարողացայ կարդալ և ոչ թուականը գտնել, կանգնելու տեղի անյարմարութեան և մասամբ էլ արձանագրութեան մի մասի փչացած լինելու պատճառով»⁸⁹: Համաձայն այս տեղեկության՝ 19-րդ դարավերջին վիմագիրն արդեն անմխիթար վիճակում է եղել: Սակայն գրեթե այս նույն ժամանակաշրջանում արձանագրությունը վերծանել և հրատարակել է Ն. Մառը: Այն մեզ օգնեց վերականգնելու այսօր արդեն ոչնչացված որոշ ուշագրավ հատվածներ, ինչպիսիք են.

- ա. Նվիրատու Ապիերթի անունը, որը մեր կարծիքով արաբական ծագման Ապլահատ⁹⁰ անվան տարբերակներից է:
- բ. Նվիրաբերված անշարժ գույքը՝ այգին, որին նախորդող բառը Ն. Մառի ժամանակ ևս անընթեռնելի է եղել: Կարծում ենք՝ այն կամ այգու (հողի) անունն է, կամ այդտեղ վկայված է *ապահարկ* բառի ոչ ճիշտ՝ *ապայարկ* ձևը, այսինքն՝ հարկերից ազատ:
- գ. Եկեղեցու հավանական անունը, որը, ըստ պահպանված *Սուրբ Սա...* հատվածի, Ն. Մառը տրամաբանական է համարում *Սուրբ Սարգիս* անունը⁹¹: Սա լիովին ընդունելի է, քանի որ վերն արդեն պարզեցինք,

⁸⁸ Н. Мэпп, Новые материалы по армянской эпиграфике, էջ 96-97, Հ^ա 18:

⁸⁹ Գիւղացի, Նամակ Կողբից, էջ 1:

⁹⁰ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա., Երևան, 1942, էջ 195:

⁹¹ Н. Мэпп, Новые материалы по армянской эпиграфике, էջ 97:

որ Սր. Շուշան անունը, ըստ էության, առնչվում է կից քառախորան եկեղեցին կառուցած Շուշան թագուհու անվան հետ, որի մասին վկայում էր նաև ավանդությունը:

- դ. Առաջին տողի վերջում Ն. Մառը կարդացել է *Նև*, և վերջին՝ *և* գիրը համարել հաջորդ տողի սկզբում պահպանված *իշխան*-ի անվան սկզբնատառը: Մեր կարծիքով, ոչ թե *Նև* է, այլ *Շև* և վնասված գրերի վերականգնմամբ պիտի կարդալ *իշխանաց իշխան*: Այդ տիտղոսը տարածված էր ինչպես խալիֆայության, այնպես էլ Բագրատունյաց ժամանակաշրջաններում: Անվանի արաբագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի մեկնաբանմամբ՝ *Հայոց իշխանը* նույն արաբերեն *թաթրիկն* է, որը բխում է հունարեն *պատրիկից*: «Հայոց իշխան», «Հայոց Տեր», «Իշխանաց իշխան» կոչում-տիտղոսները, սովորաբար, կրում էին ինքնիշխան տիրակալները: Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ *իշխանաց իշխան* կոչումը *Հայոց իշխանից* ավելի բարձր էր, քանի որ, եթե *Հայոց իշխանը* գահերեց իշխան էր միայն Հայաստանի նախարարների նկատմամբ, ապա *իշխանաց իշխանի* հեղինակությունը տարածվում էր նաև Վրաց և Աղվանից իշխողների վրա⁹²: Օրինակ, 9-10-րդ դդ. Հայոց նշանավոր իշխաններից ու իշխանաց իշխաններից էին Աշոտ Մսակեր Բագրատունին, նրա որդի Բագարատը, նախքան թագավոր օծվելը Հայոց և Վրաց իշխանաց իշխան էր Աշոտ Ա. Բագրատունին, նույնպես նաև՝ նրա որդի Սմբատ Ա.-ն և այլք:

Այսպիսով, նվիրատվության՝ երկրի իշխանաց իշխանի (որի անունը կարծես ի սկզբանե նշված չի եղել) հրամանով արված լինելու հանգամանքն արդեն իսկ վկայում է, որ գործ ունենք մի «գործարքի» հետ, որի առթիվ *վճիռ*, այսինքն՝ արձանագրություն է կազմվել, որի «դրույթները» չկատարողներն արժանանալու են Նիկիայի 325 թ. տիեզերական ժողովի մասնակից ՅԺԸ., այսինքն՝ 318 հայրապետների նզովքին:

Ն. Մառը վիմագիրը պայմանականորեն թվագրել է 12-13-րդ դդ.⁹³, ըստ ամենայնի, համարելով Բագարանի Սր. Թեոդորոս եկեղեցու նվիրագրերի ժամանակակիցը: Նա նաև չի բացառում, որ վիմագրին նախորդող՝ ներկայումս ընկած քարին եղել է նաև թվականը, որին հողմահարման հետքեր է նկատել⁹⁴: Մեր համոզմամբ՝ արձանագրությունն անթվակիր է եղել, քանի որ պահպանվել է ինչպես խաչով սկսվող սկիզբը, այնպես էլ՝ վերջը, որը,

⁹² Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Հայոց իշխան»-ը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 100-102:

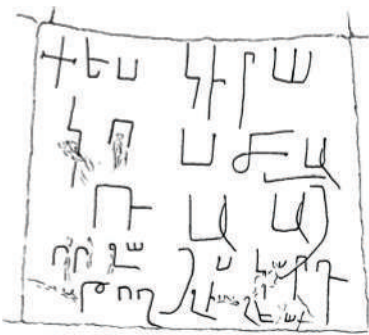
⁹³ Н. Мapp, Новые материалы по армянской эпиграфике, էջ 96:

⁹⁴ Նույն տեղում:

կարծես, անավարտ է մնացել: Դա ակններն է նվիրատվական բովանդակության վիմագրերի ավարտին բնորոշ նգովքի բանաձևի ընդհատումից, որին, իբրև կանոն, պիտի հետևեր նաև օրհնության մասը: Դատելով տառաձևերի հնագրությունից, փորագրման տեղից ու վկայված *իշխանաց իշխան* տիտղոսից՝ վիմագիրը հակված ենք թվագրել 11-12-րդ դդ.:

Ստորև ներկայացվող մեր խնդրո առարկա վիմագրերից չորսը համառոտ հիշատակագրություններ են, որոնք տեղ են գտել եկեղեցու ավագ խորանի ետնապատին: Առհասարակ, եկեղեցիների ավագ խորանների վայելչագիր բոլորգրով վիմագրեր հայտնի են միջնադարյան մի շարք հոգևոր կենտրոններից (Դաղիվանք, Գեղարդավանք, Գոշավանք և այլն), որոնք հիմնականում նվիրատվությունների դիմաց պատարագների մատուցման ծավալուն վավերագրեր են: Ի տարբերություն դրանց՝ վեցխորան եկեղեցու վիմագրերը գրչարվեստով և բովանդակային խորությամբ առանձնապես աչքի չեն ընկնում:

2. Եկեղեցու ներսում՝ ավագ խորանի աջակողմյան քարին, 5 տող.

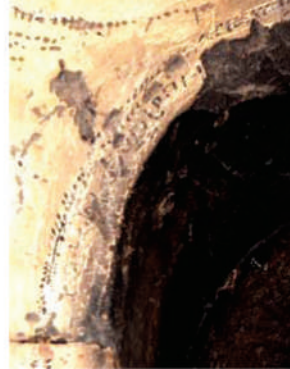

† ԵՄ՝ ԿԻՐԱ/ԿՈՍ, ԾԱ/ՌԱ ԱՅ, / որ զայս կարդա՛ալ, թող զիս լիլ՝եայ:

Արձանագրության գրչապատկերը պարզում է, որ փորագրիչն իր արհեստին առանձնապես չի տիրապետել: Առաջին երեք տողերը, ի տարբերություն վերջին երկուսի, գլխագիր և խոշորատառ են, ինչը տպավորություն է ստեղծում, թե վիմագրի վերջնամասն ավելացվել է ավելի ուշ: Հիշատակված Կիրակոսն իրեն «Աստուծոյ ծառա» է կոչում, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նա եկեղեցու ուխտավորներից է, որն ինչ-որ նվիրատվության դիմաց իրավունք է ստացել իր անունը հիշատակագրելու ավագ խորանին՝ ընթերցողներից հայցելով իրեն հիշել աղոթքներում: Արձանագրության գլխագիր

Կ, Ա, Ռ տառաձևերի հնագրական առանձնահատկությունը հուշում է, որ գործ ունենք առնվազն 11-12-րդ դդ. վիմագրի հետ:

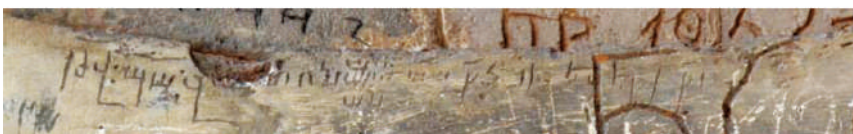
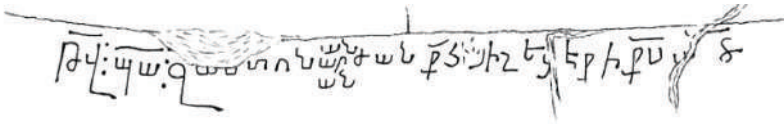
3. Եկեղեցու ավագ խորանի ձախակողմում՝ կամարակապ պատրիանի եզրին, ներկագիր, մեծապես վնասված, 1 տող.

ԹՎԼԻՆ : Զ: (1251), ես՝ Խաչատուր՝ ...

Դատելով արձանագրության պահպանված հատվածից՝ միատող գիրը բոլորել է պատրիանի կամարը, ինչն էլ իր հերթին բոլորել է դարձյալ սև ներկով արված գծագարդ գոտին: Ավագ խորանին տեղ-տեղ պահպանված ծեփի հետքերը վկայում են, որ եկեղեցու առնվազն այդ հատվածը կարող էր նկարագարված լինել, որից, ցավոք, ոչինչ չի պահպանվել: Բացառված չէ, որ հենց նկարագարդման հետ կարող է ուղղակի կապ ունենալ արձանագրության մեջ հիշատակված Խաչատուրը:

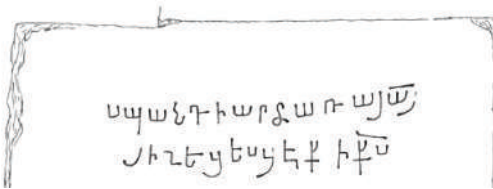
4. Եկեղեցու ավագ խորանի ձախակողմում՝ պատրիանի կամարի վերնամասում, մասամբ պահպանված ծեփի վրա, մանրատառ, 1 տող.

ԹՎԼԻՆ ՊԱ. (1352), զ՛Ան՝տոն անարժան քա յիլ անայ յին յիշեցեք ի Քս Ած:

Արձանագրությունն ուշագրավ է նախ թվակիր լինելով, քանի որ սա խոստում փաստ է, որ 14-րդ դարի կեսերին, այսինքն՝ նախքան լենկթեմության արշավանքների արդյունքում Բագարանի գրավումը, այս եկեղեցին քահանա է ունեցել, կամ այլ սրբավայրից այստեղ ուխտի է եկել իրեն «անարժան» կոչող Անտոն քահանան ու պատիվ ունեցել իր անունը հիշատակագրելու ավագ խորանի պատրիսանին կից:

5. Եկեղեցու ավագ խորանի ետնապատի կենտրոնում, 2 տող.

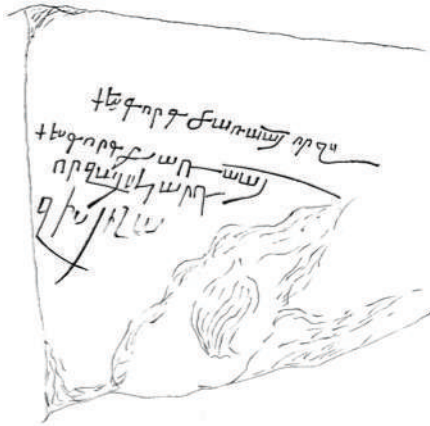
Սպանդիար՝ ծառայ Այ, / յիշեցեսցէք ի Քս:

Սպանդիար անունը, որը *Սպանդար*, *Սպանդարապ* անվան տարբերակներից է, պահլավերենից ստուգաբանվում է իբրև «սրբատուր», որ նույն Աստվածատուրն է⁹⁵: Սպանդիարը ևս, ըստ ամենայնի, եկեղեցու այցելունվիրատուներից է, որն ինչ-որ նվիրատվության դիմաց դարձյալ հիշման է արժանացել: Վիմագրում ուշագրավ է նաև *յիշեցէք* բառի *յիշեցեսցէք* ձևով վկայությունը: Նման ձևերը կարելի է համարել գրչական ոչ սովորական վրիպակներ, քանի որ գրիչը փորձել է բառիս գրաբար ձևը ճիշտ գրել, սակայն դա նրան այդպես էլ չի հաջողվել ու խառնել է քերականական երկու կարգ. *յիշեսցիք* գրելու փոխարեն նա հորդորական հրամայականը կազմելու համար կատարյալի հիմքին (յիշեց) գումարել է ստորադասական 2-րդի հիմքին հատուկ -ես(ց) մասնիկը + բուն հրամայական 2-րդ դեմքի վերջավորությունը, ինչի արդյունքում առաջացել է *յիշեցեսցէք* սխալ կառույցը⁹⁶: Դատելով տառաձևերից՝ վիմագիրը թվագրելի է 14-15-րդ դդ.:

⁹⁵ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ., էջ 597-598:

⁹⁶ Բառի կազմության բացատրության համար շնորհակալություն ենք հայտնում մեր գործընկեր, ձեռագրագետ Խաչիկ Հարությունյանին:

6. Եկեղեցու արտաքուստ հարավարևմտյան խորշի ձախակողմյան նիստին, մանրատառ, խազագիր, 4 տող.

† Ես՝ Գորգ, ծառա Մյ, որ զա...

† Ես՝ Գորգ, ծառա Մյ, / որ զայս կարդայ, / զիս յիշա:

Անվարժ գրչությամբ աչքի ընկնող այս արձանագրությունը դժվար տեսանելի է, ընդ որում՝ փորագրիչն առաջին տողը կիսատ է թողել և նորից վերաշարադրել հաջորդ տողից: Վիմագրում հիշատակված Գորգին ևս հակված ենք համարելու եկեղեցու այցելու-նվիրատուներից մեկը, որը նույնպես ցանկացել է հիշման արժանանալ: Կարծում ենք՝ նախորդին ժամանակամերձ է:

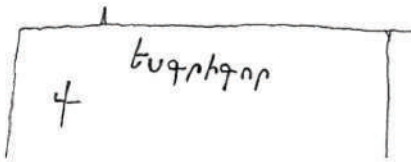
7. Եկեղեցու արևելյան պատին՝ արտաքուստ, տեղաշարժված քարին, 2 տող.

ԵՍ՝ ԳԱԼՈՒՍՏ, / ԳՐԵՑԻ:

Արձանագրության գրիչը, հավանաբար, նույն Գալուստն է: Վիմագրի վերնամասում առկա սլաքաձև փորվածքը վարպետանշան է, որպիսիք պահպանված են (տարբեր ուղղություններով) եկեղեցու արտաքին մի շարք քարերին: Նման սլաքաձև վարպետանշաններ հայտնի են նաև Մաստա-րայի, Զարինջայի, Արուճի, Քարաշամբի եկեղեցիներից և ժամանակամերձ այլ հուշարձաններից⁹⁷: Արձանագրել ենք նաև խաչաձև, Դ տառի հակառակ դիրքով բազմաթիվ օրինակներ: Նկատենք, որ հուշարձանների որմնաքարերին պահպանված վարպետանշանների գոյությունը բնորոշ է հատկապես վաղմիջնադարյան եկեղեցիներին, ինչպես, օրինակ՝ Բագարանից ոչ հեռու գտնվող Մրենի տաճարը, որի վարպետանշաններին վերջերս հատուկ անդրադարձ է արվել⁹⁸:

8. Եկեղեցու հյուսիսարևելյան պատին՝ արտաքուստ, մանրատառ, 1 տող.

ԵՍ՝ ԳՐԻԳՈՐ:

Այսքանով կարծես ամբողջանում են մեր կողմից նկատված և ընդօրինակված արձանագրությունները, որոնք չնայած իրենց գեղագիտությամբ և բովանդակային հենքով զիջում են բնակավայրից հայտնի ժամանակամերձ վիմագրերին, այդուհանդերձ, եկեղեցու՝ առնվազն 11-15-րդ դդ. պատմության համար փաստական նյութ են:

Նշենք նաև, որ եկեղեցուց շուրջ 100 մետր արևելք՝ համալիր տանող ճանապարհի աջ կողմում, անմշակ պատվանդանին կանգնեցված է բազալտե խաչքար՝ բնորոշ 11-12-րդ դդ.: Քանդակային հորինվածքում ուշագրավ է հիմնախաչի վերին թևից ծլարձակված կենաց ծառը, որից էլ՝ խաղողի գույգ ողկույզները, իսկ ծառի բարիքներից ճաշակում է թռչունը՝ իբրև հոգու անմահության խորհրդանիշ⁹⁹ (նկար 36):

⁹⁷ А. Казарян, Автографы мастеров-каменщиков VII века. Армения, Иверия, Кавказская Албания, М., 2012, էջ 13-16:

⁹⁸ Ա. Ղազարյան, Կ. Մաթևոսյան, Մրենի եկեղեցու շինարարական արձանագրությունները, վարպետանշանները և որոշ վիմագրեր, ՊԲՀ, 2015, Հ^ա 3, էջ 130-132:

⁹⁹ Հ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 297:

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՓՈԽԼԵՐԸ ԵՎ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ

Անցած դարասկզբին հայ ճարտարապետության պատմության հիմնադիր Թորոս Թորամանյանը համառոտ անդրադարձել է Շուշանավանքի վեցխորան եկեղեցուն և ենթադրաբար թվագրել 11-րդ դարով¹⁰⁰: Հետագայում համալիրը երբևէ համակողմանի չի ուսումնասիրվել: Այդ փաստը, հավանաբար, պետք է պայմանավորել Խորհրդային տարիներին հուշարձանի՝ սահմանային արգելված գոտում գտնվելու հանգամանքով: Միայն երկու հեղինակ՝ Տիրան Մարությանն ու Ալեքսանդր Մանուչարյանն են հետազոտել այս համալիրը, այն էլ՝ հակասական եզրակացություններով:

Ճարտարապետ Տիրան Մարությանը Բագարանի վեցխորան եկեղեցին համարում է 9-10-րդ դդ. կառույց՝ հիմք ընդունելով նմանատիպ եկեղեցիներում առագաստների միջոցով գմբեթատակ վեցանկյունուց անցումը գմբեթի շրջանաձև հիմքին, ինչպես նաև՝ եկեղեցու հորինվածքային ընդհանուր լուծումները: Նա սխալմամբ նշում է, որ եկեղեցին, բացի գմբեթի լուսամուտներից, լուսավորվել է նաև արևելյան և արևմտյան խորաններից, սակայն իրականում լուսավորվում է միայն արևելյան խորանից: Ինչ վերաբերում է հուշարձանախմբի շինարարական փուլերին, ապա Տ. Մարությանն առաջարկում է հետևյալ հաջորդականությունը. նախ կառուցվել է միանավ մատուռը, ապա նրան հարմարեցված քառախորանը, իսկ վերջում՝ վեցխորան Սբ. Շուշան եկեղեցին: Նա վեցխորանն իր երկայնական առանցքով և հարավարևմտյան դռան լուծումով հարմարեցված է համարում իր համոզմամբ վաղմիջնադարյան քառախորան եկեղեցուն¹⁰¹:

Վիմագրագետ Ալ. Մանուչարյանը, վեցխորան եկեղեցու ճարտարապետությունը վերլուծելիս, նշում է, որ այն ի սկզբանե ունեցել է միայն արևմտյան մուտք՝ իր շքամուտքային լուծումով, իսկ հարավարևմտյան մուտքը որևէ ձևավորում չունի, ինչի հիմամբ ենթադրել է, որ այն հետագայում է բացվել և

¹⁰⁰ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա., էջ 294:

¹⁰¹ Տ. Մարության, Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, Երևան, 1978, էջ 140-141:

այս մուտքը համարել է հարմարեցված հարավային կողմից կցված քառախորանի մուտքին: Քառախորան եկեղեցու արտաքուստ կիսաշրջանաձև կուպտատաշ պատերը նա համարել է հետագա նորոգության շերտ, իսկ նախնականը՝ քառախորան, արտաքուստ հնգանիստ թևերով խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցի: Քառախորանի և վեցխորանի միջև կառուցված միանավ մատուռը և սանդուղք-միջանցքը, ըստ նրա՝ վեցխորանին ժամանակակից է, ուստի ներկայացրել է որպես վեցխորանի հետ միաժամանակ կառուցված զանգակատուն, իսկ քառախորանը համարել համալիրի վերջին շինությունը: Չնայած Ալ. Մանուչարյանը նկատում է, որ վեցխորանում կան հնագույն եկեղեցու հորինվածքային մանրամասներ, որոնք առնչություն ունեն Արագածավանի Գրիգորաշենի հետ, այդուհանդերձ, եկեղեցին թվագրում է 10-րդ դարով՝ հիմք ընդունելով Դրասխանակերտցու հաղորդած տեղեկությունը, ըստ որի՝ Աշոտ Բագրատունի Շապուհյանը 914-ից հետո Ախուրյան գետի ափին եկեղեցի է կառուցել¹⁰²:

Ավելի ուշ, վեցխորան եկեղեցու պատմաճարտարապետական նկարագրին անդրադարձել է Կարինե Դանիելյանը, իսկ վերջերս՝ Տոկիոյի տեխնոլոգիայի ինստիտուտի գիտաշխատողների խումբը (Շ. Սասանո, Յ. Ֆուձիտա, Շ. Մոտոյուի), որոնց մասին հուշարձանի «Պատմության» շարադրանքում արդեն ասվել է, իսկ ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակում այն նշված է իբրև հանրապետական նշանակության հուշարձան՝ Սբ. Շուշան անվամբ՝ թվագրված 7-րդ դարով (գրանցահամարը - 3.28.3):

Մեր կողմից տեղում կատարված հետազոտությունների հիման վրա եկանք այն եզրակացության, որ Տ. Մարությանի և Ալ. Մանուչարյանի հիշյալ վերլուծությունները խնդրահարույց են և այնքան էլ չեն համապատասխանում հուշարձանախմբի շինարարական փուլերին: Այդ փուլերի հաջորդականությունը պարզելու համար նախ քննենք շինություններն ըստ պահպանված շերտերի:

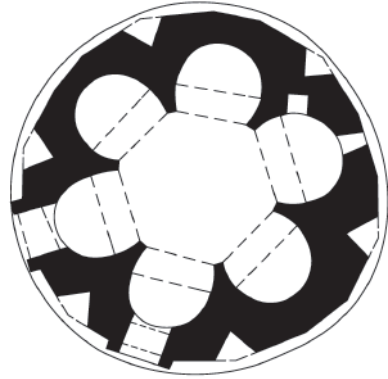
Շուշանավանքի առաջին կառույցը վեցխորան եկեղեցին է, որը գտնվում է ժայռաբլրի գագաթին, որի հիմքերի տակ անհավասար ժայռագնդվածները հավասարեցնելու նպատակով քարե շարվածքով և կրաշաղախով հարթ շերտ է ստեղծված: Եկեղեցին սկզբնապես որևէ կցակառույց չի ունեցել: Այդ են վկայում եկեղեցու ճարտարապետական հորինվածքը և շրջանաձև գետնախարսի ու արտաքին 18-նիստանի պատերի շարունակությունը՝ հետագայում կցակառուցված նեղ միջանցքի արևելյան արտաքին պատի

¹⁰² Ալ. Մանուչարյան, Քննություն Հայաստանի IV-IX դարերի շինարարական վկայագրերի, էջ 185-186:

տակ (*գծագիր 12, նկար 37*): Տեղում կատարված մեր հետազոտություններով պարզվեց, որ վեցխորան եկեղեցին ուղղաձիգ ուղղությամբ ունի միմյանցից տարբեր երկու շերտ: Ստորին շերտը՝ վեց խորանների պատերը, խորաններն ամփոփող պայտաձև գմբեթաքղները, վեց որմնասյուները՝ մինչև կամարատակի շարքը, շարված են ավելի մուգ երանգի քարերով և շարվածքի հորիզոնական կարաններում 45° եզրակոսներով: Ինչ վերաբերում է վերին շերտին, ապա որմնասյուները միմյանց կապող ձգված եռակենտրոն կամարները, նրանց հենվող առագաստները և գմբեթն ամբողջությամբ կառուցված են ավելի բաց երանգի քարերով: Կառուցման տեխնիկայով ևս վերնամասը տարբերվում է ստորին՝ ավելի հին շերտից, այսինքն՝ քարերի հորիզոնական կարաններում առկա է կրակաթ, իսկ հորիզոնական կարանների եզրակոսներն ավելի նեղ են: Գմբեթակիր կամարները կցակառուցված են կիսաշրջան խորաններն ամփոփող պայտաձև կամարներին (*գծագիր 13, նկար 38, 39*): Բացի այս, հիմնական ծավալի տանիքում՝ եկեղեցու ողջ պարագծով, գետնախարսխից 3.42 մ բարձրությամբ ավարտվող պատի վրա ավելացված մեկ շարք քարի ետևում՝ կրաշաղախի մեջ, հայտնաբերեցինք տանիքի կղմինդրի կտորներ (*նկար 40*): Սա հուշում է, որ գմբեթակիր կամարների և ողջ գմբեթի ավելի ուշ վերակառուցման ժամանակ բարձրացվել է արտաքին պատը մեկ շարքով՝ գետնախարսխից հասնելով 3.78 մ:

Վաղագույն մյուս վեցխորան եկեղեցիների հետ համեմատությունից պարզվում է, որ Բագարանի եկեղեցու ստորին շերտը հորինվածքային առանձնահատկություններով ամենամոտն է Արագածավանի Գրիգորաշենին, որը նմանատիպ կառույցների մեջ հնագույնն է: Սեղանաձև հատակագծով որմնասյուները, խորանների կիսաշրջան հատվածների պայտաձև կամարներն ու գմբեթաքղները պարզում են, որ ծավալատարածական լուծումն էլ հնագույնն է Արագածավանի Գրիգորաշեն եկեղեցուց հետո: Այս-

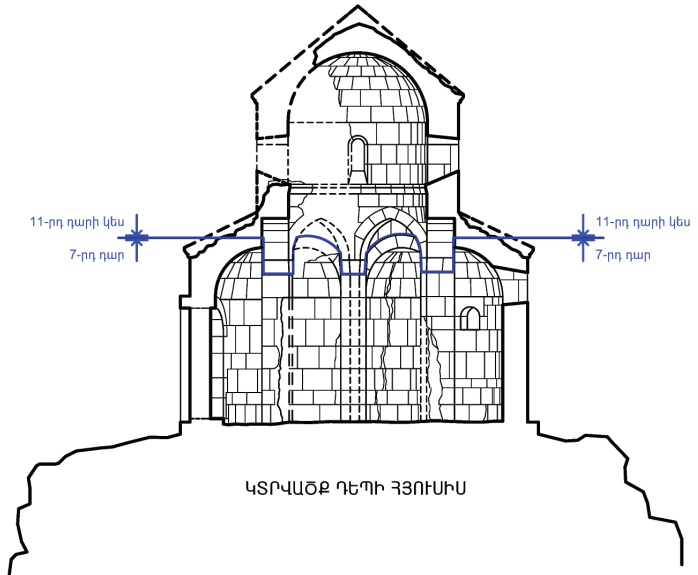
ՇՆՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԼ 7-ՐԴ ԴԱՐ

Գծագիր 12.

*Շուշանավանքի շինարարական
առաջին փուլի հարակազիծը
(չափագրությունը՝
Գրիգոր Նալբանդյանի և
Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)*

Գծագիր 13.
Շուշանավանքի
վեցխորան եկեղեցու
առաջին և չորրորդ
շինարարական
փուլերը կտրվածքում՝
(չափագրությունը՝
Գրիգոր Նալբանդյանի և
Աշուր Հակոբյանի,
2020 թ.)

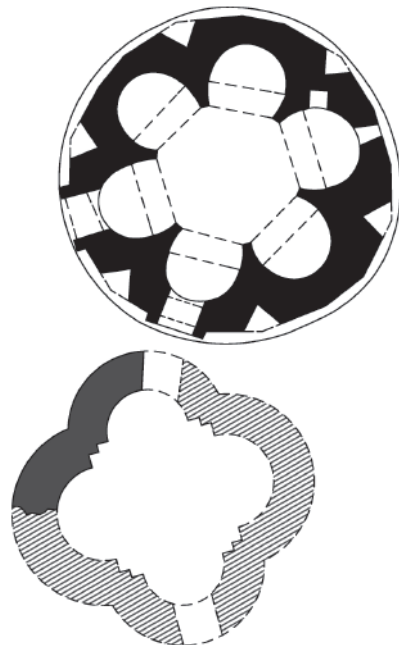
տեղից էլ ենթադրվում է, որ նախնական գմբեթը եղել է բազմանիստ, բրգաձև վեղարով՝ ի տարբերություն հետագայում կառուցված գմբեթի գլանաձև թմբուկի և կոնաձև վեղարի: Եկեղեցու ավագ խորանի հյուսիսային պատի կամարակապ բարձր դիրքով խորշը և խորանի բեմի պատերի վրա պահպանված ծեփի ստորին եզրագիծը ցույց են տալիս, որ եկեղեցու բեմը հատակից բարձր է եղել 0.64 մ: Հիմք ընդունելով եկեղեցու՝ մինչև գմբեթակիր կամարների նիշը եղած ծավալի հորինվածքային առանձնահատկությունները, խորանների և գմբեթարդների պայտաձևությունը, ոչ շատ բարձր բեմը, քարերի մշակման և շարման տեխնիկան՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ Շուշանավանքի վեցխորան եկեղեցին կառուցվել է ոչ թե 10-րդ, այլ՝ 7-րդ դարում: Ավելի ուշ՝ նախնական գմբեթի հավանական կործանումից հետո, գմբեթակիր կամարները, առագաստները և ողջ գմբեթը վերակառուցվել են ավելի բաց երանգի և համեմատաբար փոքրաչափ սրբատաշ քարերով՝ հատակ տարբերվելով հին շերտից (*նկար 41*):

Վեցխորան եկեղեցու երկրորդ շինարարական փուլում, շինության հարավային կողմում՝ 0.5 մ հեռավորությամբ, կառուցվել է երկրորդ եկեղեցին՝ խաչաձև կենտրոնագմբեթ և քառախորան հորինվածքով, որի հյուսիսային խորանի մուտքը բացված է վեցխորանի հարավարևմտյան շքամուտքի դիմաց և հարմարեցված է վերջինիս: Այլ. Մանուչարյանի ենթադրությունը, թե քառախորան եկեղեցին եղել է արտաքուստ հնգանիստ խորաններով, իրականությանը չի համապատասխանում, քանի որ քառախորան եկեղեցու արտաքուստ կոր

պատերով խորանները ժայռերի վրա հիմքից կիսաշրջանաձև են: Քառախորան եկեղեցու պատերի կոպտատաշ շարվածքը՝ քարերի միջև կրաշաղախի արտաքին միջակայքերով, նման է Հայրավանքի և Սևանավանքի եկեղեցիների շարվածքներին, ուստի այս եկեղեցին, ամենայն հավանականությամբ, կառուցվել է 10-րդ դարում: Հավանաբար, հենց այս եկեղեցին է կառուցել Շուշան թագուհին, որի մասին, ինչպես վերը նշվեց, հիշատակություններ կան նաև ժողովրդական ավանդազրույցի պատումներում (*գծագիր 14, նկար 42*):

Որոշ ժամանակ անց (երրորդ շինարարական փուլում), երկու եկեղեցիների միջև, քառախորան եկեղեցուն կցակառուցվել է միանավ, թաղածածկ, պայտաձև հատակագծով խորան ունեցող մատուռը, որն ամբողջովին կառուցված է սրբատաշ շարվածքով և տարբերվում է քառախորան եկեղեցուց: Այս մատուռը, ըստ մեր կողմից իրականացված չափագրության, կառուցվել է այնպես, որ մատուռի հյուսիսային պատը շոշափել է վեցխորան եկեղեցու հարավարևմտյան շքամուտքի արևելյան պատը: Սա ցույց է տալիս, որ միանավ մատուռը կառուցելիս դեռևս վեցխորան եկեղեցու պատերն ամբողջովին կանգուն էին: Բացի այդ, միանավ մատուռի հյուսիսային պատի հիմքը ավելի բարձր դիրք ունի վեցխորան եկեղեցու շրջանաձև գետնախարսից, և մատուռի հյուսիսային պատը մասամբ կառուցված է այդ գետնախարսի վրա (*նկար 43*): Այս ամենի հիմամբ պարզ է դառնում, որ, անկասկած, միանավ մատուռը կառուցվել է վեցխորան եկեղեցուց հետո, ոչ թե նրա հետ միաժամանակ կամ նրանից առաջ, ինչպես ենթադրում են Տ. Մարությանը և Ալ. Մանուչարյանը: Միանավ մատուռի կառուցումն իրականացվել է քառախորանից ավելի ուշ, այսինքն՝ 10-11-րդ դդ. ժամանակահատվածում (*գծագիր 15, նկար 44*):

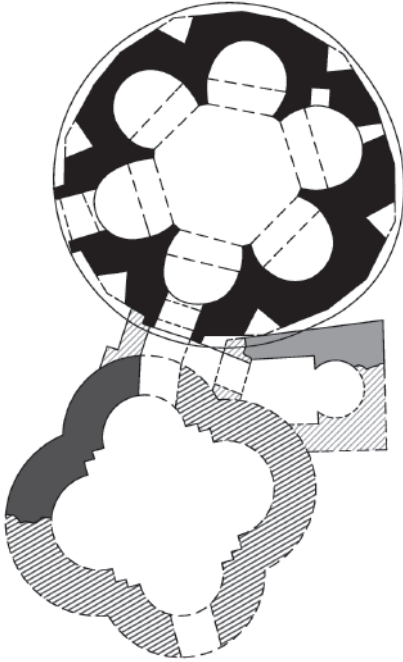
ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈԽԼ
10-ՐԴ ԴԱՐ

Գծագիր 14.

Շուշանավանքի շինարարական երկրորդ փուլի հարակազիծը
(չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և
Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՓՈԽԼ
10-11-ԲԴ ԴԱՐԵՐ

Գծագիր 15.

Շուշանավանքի շինարարական երրորդ փուլի հարակազիծը (չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշուր Հակոբյանի, 2020 թ.)

Վեցխորան եկեղեցու վերին շերտի իրականացման, մասնավորապես՝ գմբեթի վերակառուցման ժամանակաշրջանը պարզելու համար, անդրադառնանք գմբեթի կործանման հավանական պատճառին և ժամանակաշրջանին:

Գմբեթի վերակառուցման հետ միաժամանակ հյուսիսարևմտյան խորանի կենտրոնական ավերված պատը վերակառուցվել է արտաքուստ փոքր քարերի շարվածքով, իսկ ներքուստ՝ մեծ ու փոքր քարերով, սակայն, ի տարբերություն գմբեթի ավելի բաց երանգի քարերի, հյուսիսարևմտյան խորանի արտաքին պատի վերակառուցումն իրականացվել է՝ օգտագործելով վեցխորան եկեղեցու առաջին փուլի՝ ավե-

լի մուգ երանգի քարերը (նկար 45, 46): Քանի որ հյուսիսարևմտյան խորանի կենտրոնական պատը փլուզվել ու հետո վերակառուցվել է, ապա այս փլվածքի լայնությունը հուշում է, որ այն առաջացել է հզոր երկրաշարժից գմբեթի ավերման հետևանքով: Ուստի ուսումնասիրելով 10-11-րդ դդ. միջակայքում երկրաշարժերի տարեգրությունը՝ պարզվում է, որ Անիում 1046 թ. տեղի է ունեցել կործանարար երկրաշարժ. «խիստ երկրաշարժը կործանեց նրա (Անիի) հոյակապ պալատներն ու եկեղեցիները և կույ տվեց շատ բնակիչներ»¹⁰³: Այսինքն, հին գմբեթի և հյուսիսարևմտյան խորանի կենտրոնական պատի կործանումը ենթադրաբար տեղի է ունեցել 1046 թ. երկրաշարժից, ինչից հետևում է, որ գմբեթի վերակառուցումը, հավանաբար, կատարվել է 11-րդ դարի կեսերին:

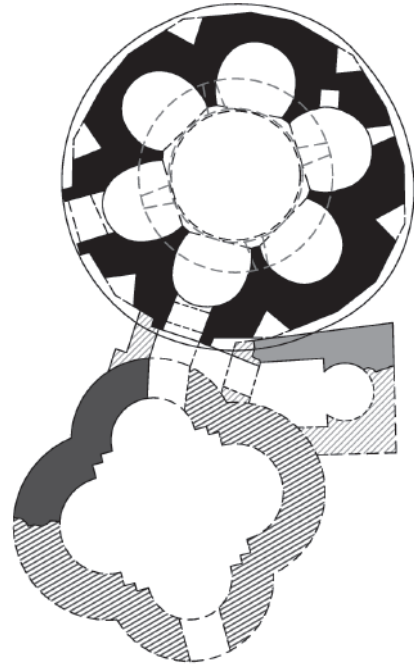
Այս մասին են վկայում նաև գմբեթի վերակառուցման շինարարական

¹⁰³ Վ. Ստեփանյան, Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, էջ 52:

Գծագիր 16.

Շուշանավանքի շինարարական չորրորդ փուլի հարակազիծը (չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշուր Հակոբյանի, 2020 թ.)

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ՓՈԽԼ
11-ՐԴ ԴԱՐԻ ԿԵՍ

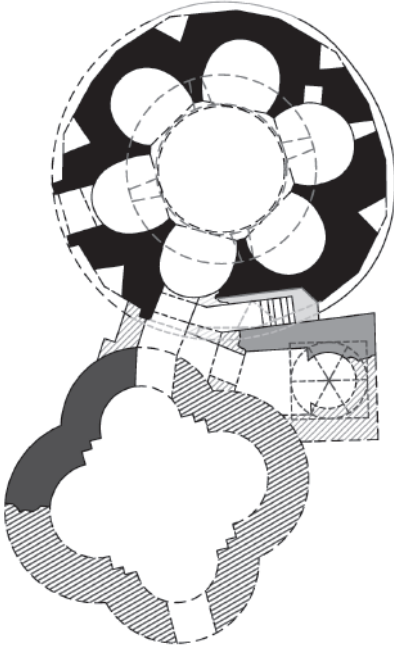

առանձնահատկությունները: Գմբեթակիր կամարների ձգված եռակենտրոն լինելը, գմբեթի շարվածքում քարերի միջև առկա կրակաթը, լուսամուտների կամարապսակների և առագաստների կամարների զուտ գեղազարդման, գծային մշակումները, ավագ խորանի 7-րդ դարի պայտաձև կամարի վրայի հետագա շարվածքում օգտագործված 9-10-րդ դդ. խաչքարը հիմք ընդունելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ գմբեթի վերակառուցումը չէր կարող լինել ոչ շուտ, քան 10-րդ դարավերջը: Այդ մասին է հուշում նաև գմբեթի թմբուկի արտաքուստ և ներքուստ գլանաձև լինելը, ինչը կիրառվել է 10-14-րդ դդ. ընթացքում, ինչպիսիք հայտնի են Հոռոմոսի վանքում (11-13-րդ դդ.), Նեղուցի վանքում (11-13-րդ դդ.), Կեչառիսում (11-13-րդ դդ.), Մայրավանքում (12-13-րդ դդ.), Նոր Վարազավանքում (12-13-րդ դդ.), Գոշավանքում (12-13-րդ դդ.), Տեղերի վանքում (13-րդ դ.), Սաղմոսավանքում (13-րդ դ.), Լանջառի Սբ. Հովհաննես Կարապետի վանքում (13-14-րդ դդ.) և այլ հուշարձաններում (գծագիր 16, նկար 47):

Այս ամենը հիմք ընդունելով՝ կարելի է արձանագրել, որ, իրոք, գմբեթի վերակառուցումը կատարվել է չորրորդ շինարարական փուլում՝ 11-րդ դարի կեսերին՝ 1046 թ. երկրաշարժից հետո, մինչև 1064 թ. սելջուկյան արշավանքը:

Շինարարական վերջին՝ հինգերորդ փուլում, վեցխորան եկեղեցու հարավարևմտյան և հարավարևելյան խորանների արտաքին պատը և եռանկյունաձև խորշը քանդելով՝ միանալ մատուռի հյուսիսային պատին կցակառուցվել է նեղ աստիճանավանդակ, որի մուտքը բացված է եղել եկեղեցու հարավարևմտյան դռան ուղղանկյունաձև զույգ բարավորների միջակա լայնությամբ՝ աջակողմյան պատի մեջ: Աստիճանավանդակի արևելյան ներքին պատի կես բարձրությամբ կից քարե հինգ աստիճանները հուշում

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ ՓՈԽԼ
13-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ

Գծագիր 17.

Շուշանավանքի շինարարական հինգերորդ փուլի հարակազիծը (չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշուր Հակոբյանի, 2020 թ.)

են դեպի տանիք՝ երկրորդ հարկ տանող լուծման առկայության մասին, որը, ինչպես ենթադրում է նաև Ալ. Մանուչարյանը, վկայում է երկրորդ հարկում եղած զանգակատան հավանականության մասին¹⁰⁴։ Քանի որ Հայաստանում զանգակատների կառուցումը սկսվում է առնվազն 11-12-րդ դդ., իսկ Բագարանը ազատագրվել է Զաքարյանների կողմից միայն 1211 թ., ապա 25 տարի անց՝ 1236-ին գրավվել մոնղոլների կողմից, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այս կառուցողական հինգերորդ փուլը իրականացվել է 13-րդ դարի առաջին կեսին։ Այս շրջանում զանգակատուն կառուցելն ավելի տրամաբանական էր

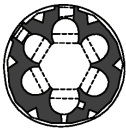
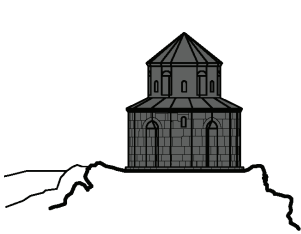
(այլ ոչ Ալ. Մանուչարյանի կարծիքը, ըստ որի՝ զանգակատունը և վեցխորան եկեղեցին կառուցվել են միաժամանակ) (գծագիր 17, նկար 48)։

Այսպիսով, վանական համալիրի կառուցման շինարարական փուլերը կատարվել են հետևյալ հաջորդականությամբ. 7-րդ դարում նախ կառուցվել է վեցխորան գմբեթավոր եկեղեցին, այնուհետ նրա հարավային կողմում՝ 10-րդ դարում կառուցվել է առանձին կանգնած քառախորան խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցին, ապա 10-11-րդ դդ. երկու եկեղեցիների միջև՝ քառախորան եկեղեցու հյուսիսարևելյան անկյունում, կցակառուցվել է միանավ մատուռը, որից հետո՝ 11-րդ դարի կեսերին, վերակառուցվել է վեցխորանի գմբեթն իր գմբեթակիր կամարներով և առագաստային անցումով, իսկ վերջում՝ 13-րդ դարի առաջին կեսին, միանավ մատուռի և վեցխորան եկեղեցու միջև, վերջինիս հարավային պատի որոշ հատվածը քանդելով՝ մատուռին կցակառուցվել է աստիճանավանդակ, որը հանդիսացել է մատուռի վրա կառուցված ենթադրյալ զանգակատան անցուղին (գծագիր 18)։

¹⁰⁴ Ալ. Մանուչարյան, Քննություն Հայաստանի IV-IX դարերի շինարարական վկայագրերի, էջ 185։

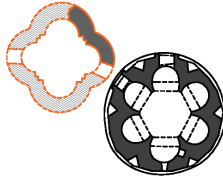
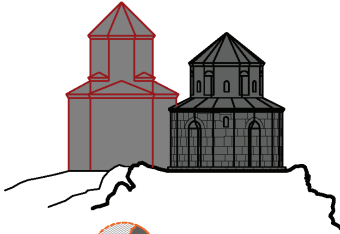
ԲԱԳԱՐԱՆԻ ՇՈՒՇԱՆԱՎԱՆՔԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼ
7-րդ դար

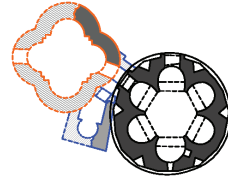
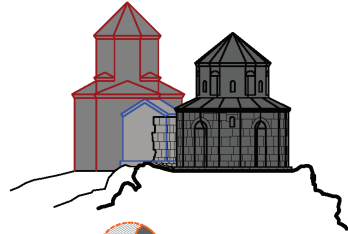
■ - 7-րդ դար

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՒԼ
10-րդ դար

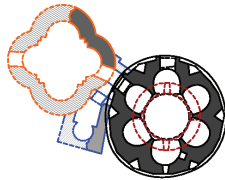
■ - 7-րդ դար
■ - 10-րդ դար

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՓՈՒԼ
10-11-րդ դարեր

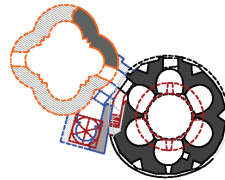
■ - 7-րդ դար
■ - 10-րդ դար
■ - 10-11-րդ դարեր

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ՓՈՒԼ
11-րդ դարի կես

■ - 7-րդ դար
■ - 10-րդ դար
■ - 10-11-րդ դարեր
■ - 11-րդ դարի կես

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԴԻՆԳԵՐՈՐԴ ՓՈՒԼ
13-րդ դարի առաջին կես

■ - 7-րդ դար
■ - 10-րդ դար
■ - 10-11-րդ դարեր
■ - 11-րդ դարի կես
■ - 13-րդ դարի առաջին կես

Գծագիր 18.

Շուշանավանքի շինարարական փուլերը
(վերականգնությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)

ՆԵՐԿԱ ՎԻՃԱԿԸ

Ախուրյան գետով շրջափակված ժայռաբլրի գագաթին խոյացած Շուշանավանքի համալիրը հյուսիսային և արևմտյան կողմերից շրջապատված է ժայռային, իսկ հարավից՝ գետափնյա զառիթափ լանջերով: Արևելքից ժայռաբլուրը հրվանդանով միացված է կիրճի ուղղաձիգ ժայռերին: Բլրի գագաթին՝ հարթակում պահպանված երեք կառույցներից հարավային մասում գտնվող երկուսը, գրեթե ամբողջությամբ ավերվել են, իսկ երրորդը՝ վեցխորան եկեղեցին, պահպանվել է հիմնականում խարխուլ, կիսաքանդ, գմբեթի երկու երրորդ մասով՝ առանց տանիքածածկերի (*նկար 49*): Գմբեթի փլուզումը պայմանավորված է եկեղեցու հյուսիսարևմտյան խորանի գմբեթարդի և գմբեթակիր կամարի կործանմամբ:

Վեցխորան եկեղեցու հարավարևմտյան խորանին կցված կառույցներից պահպանվել են քառախորան եկեղեցու արևմտյան և հյուսիսային խորանների միացման հանգույցը և վեցխորան եկեղեցու հարավային պատին կցված հինգ աստիճաններով գաղտնուղու թաղի հյուսիսային հատվածը: Վերջինիս և քառախորան եկեղեցու միջև պահպանվել են նաև միանավ մատուռի հյուսիսային պատը և մասամբ՝ խորանը (*նկար 50*):

Եկեղեցու գլխավոր՝ արևմտյան կամարակապ մուտքն այժմ փակված է կուպտատաշ շարվածքով (*նկար 51, 52*): Թե արևմտյան, և թե հարավարևմտյան մուտքերի ձախակողմյան մասում պահպանվել են կամարակապ շքամուտքի որմնասյուները: Դրանց շեշտված խորությունը համապատասխանում է պատի մակերևույթի և շրջանաձև գետնախարսխի միջանկյալ խորությանը: Գմբեթի արևմտյան և հյուսիսային երբեմնի պատուհանները քանդվել են թմբուկի՝ արևմուտքից հյուսիս ընկած հատվածի ավերման պատճառով (*նկար 53*):

Տոկիոյի տեխնոլոգիայի ինստիտուտի պրոֆեսոր Շիրո Սասանոյի գլխավորած արշավախմբի մասնագետների կողմից չափագրվել են համալիրի կառույցները և ուսումնասիրվել դրանց տեխնիկական վիճակը¹⁰⁵: Այդ հետազոտության համաձայն՝ հարավարևմտյան քառախորան կառույցի փլու-

¹⁰⁵ Sasano Sh., Fujita Y., Motoyui Sh., Evolutional Stage of the Church at Bagaran in Genealogy of Armenian Architecture, էջ 54-70:

գումն առաջացել է սողանքի հետևանքով (*նկար 54*): Իրականում, նույնիսկ վեցխորան եկեղեցու դեպքում, առաջին շարքի քարերն այնքան են ավերվել, որ կառուցվածքային հիմքը շարունակ քայքայվում է՝ առանց հիմնատակի նստվածքային որևէ երևույթների, ինչը լուրջ հետևանք է թողել կառույցի բոլոր պատերի վրա՝ խոշոր ճաքերի տեսքով: Սա նշանակում է, որ վեցխորան եկեղեցին կառուցվել է բնական ժայռերի համահարթեցմամբ ձևավորված արհեստական փխրուն հիմնատակի վրա (*նկար 55*):

Ինչպես պատկերված է *նկար 56*-ում, արևելյան ճակատի վրա խոշոր ճաք կա, որը գմբեթից անցնում է թմբուկի միջով և հասնում հիմքին: Հարավարևելյան կողմում գմբեթից դեպի հիմք ձգվող ևս նմանատիպ ճաք կա, սակայն դրա բացվածքը ավելի փոքր է, քան արևելյան կողմինը: Ի տարբերություն նախորդ երկուսի՝ հարավարևմտյան, արևմտյան և հյուսիսարևմտյան պատերին արտաքուստ ճաքեր չեն նշմարվում, մինչդեռ դրանք ակնառու են յուրաքանչյուր խորանի ներսի կողմից, թմբուկի և գմբեթի վրա: Թեև կրկնակի կամարները մասնակի առանձնացված են իրարից, սակայն գմբեթավոր կառուցվածքն ինքնուրույն պահպանվում է թմբուկակիր սեպածն որմնասյուների և սրածայր կամարների շնորհիվ: Գմբեթի արևելյան և հարավարևելյան կողմերում ճաքերի առաջացման պատճառը գմբեթարդով խորանների մասնակի ավերման, իրենց նախնական դիրքից կամարային քարերի տեղաշարժման և հարավարևելյան խորանի գլխավոր կամարի ամբողջական ավերման արդյունք է: Այստեղից հետևություն, որ արևելյան որմնախորշի կամարի ավերումը կարող է հանգեցնել ամբողջ կառույցի փլուզմանը:

Հարավարևմտյան խորանի հարավային պատը մասամբ ապամոնտավել է աստիճաններով գաղտնուղին կառուցելու համար, որն այժմ կիսավեր է: Այնուամենայնիվ, այստեղ երկու կամարներն էլ պահպանվել են: Հարավարևելյան խորանի երկու երրորդ չափով պահպանված վերին կամարի (*նկար 57*) ավերումը կարող է հանգեցնել գմբեթի ամբողջական փլուզմանը: Հյուսիսարևելյան խորանում երկու կամարներն էլ գրեթե անեղծ են, իսկ որմնածքի երկայնքով առաջացած ճաքը բաժանում է գմբեթարդի քարե շարվածքը (*նկար 58*): Արևմտյան խորանի գմբեթարդը և ստորին կամարը դեռ ամուր են (*նկար 59*):

Եկեղեցու՝ թուրքական կողմին տեսանելի արևմտյան և հյուսիսային ճակատները մեծապես վնասված են, որոշ քարեր ընկած են, իսկ պահպանվածներն էլ թուրքական կողմից տարիներ շարունակ գնդակոծվել են, ինչի արդյունքում պատված են տարբեր տրամաչափի հրազենային գնդակների բազմաթիվ հետքերով: Սրա հետևանքով վնասվել է նաև եկեղեցու նվիրատվական արձանագրությունը (*նկար 60, 61*):

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐ

«Բագարանի Շուշանավանքը» խորագրով սույն աշխատության հրատարակումն առաջին հերթին պայմանավորված է պատմական այդ հուշարձանի պահպանությանը, կայունությանը և վերածնունդը միտված միջոցառումների լիարժեք ծրագրի մշակման հրատապությամբ:

Շուշանավանքի ներկայիս անմխիթար ու վթարային վիճակից ելնելով՝ առաջնային խնդիր է համալիրի մասնագիտական բարձր մակարդակով հետազոտումը, ամրակայումը և վերականգնումը:

Շուշանավանքի վերականգնման ծրագիրը ներառում է.

1. **հնագիտական, ինժեներական և չափագրական աշխատանքներ,**
2. **վերականգնման և տարածքի բարեկարգման նախագծային աշխատանքներ,**
3. **շիննորոգման աշխատանքներ,**
4. **վերականգնման ծրագրի իրականացման գիտական հաշվետվության կազմում:**

МОНАСТЫРЬ ШУШАНАВАНК В БАГАРАНЕ

К ЧИТАТЕЛЮ

Дорогой читатель,

Прежде всего, хотелось бы представить историю создания книги, которая поначалу имела сугубо познавательный характер и была предназначена для широкого круга читателей, однако в дальнейшем – вследствие углубленного изучения вопроса специалистами – переросла в научный труд.

Армению часто называют музеем под открытым небом, и это не случайно. Наши церкви и монастыри, полуразрушенные крепости и средневековые мосты, крест-камни (хачкары) и другие памятники монументального искусства, которые составляют часть культурно-исторического наследия армянского народа, а некоторые включены в список всемирного наследия ЮНЕСКО, большей частью изучены и охвачены туристическими маршрутами.

Однако есть и менее изученные памятники, исследование которых также представляется важным и безотлагательным. Одним из таких памятников является шестиапсидная церковь, ныне известная как церковь Св. Шушан (весь комплекс именуется Шушанаванк или «Монастырь Шушан»). Она была построена в Багаране – культовом центре Ервандидов (III век до н.э.), в дальнейшем – первой столице Багратидской Армении (IX век н.э.). Церковь сооружена на левом берегу реки Ахурян, на вершине скалистого холма, откуда открывается прекрасный вид на исторический

Багаран. Сегодня к церкви можно подойти лишь с востока – по труднопроходимой каменистой дороге.

Впервые мы увидели Шушанаванк в начале 2020 года – во время посещения приграничных районов Армении. На этой территории есть многочисленные исторические памятники, вместе с тем значительная их часть недоступна для посетителей.

Наше внимание привлекла красота устремленной ввысь полуразрушенной церкви, величественно и одиноко стоящей на границе словно «безмолвный страж». По утверждению литературных источников, в Багаране было пять церквей: Св. Геворга, церковь у подножия цитадели, Св. Теодороса (Фёдора) и однонефная церковь, а также монастырь Шушанаванк, построенный на левом берегу р. Ахурян (ныне находится на территории современной Республики Армения).

То обстоятельство, что история монастырского комплекса до настоящего времени оставалась мало исследованной, подтолкнуло нас к его изучению – в надежде в дальнейшем найти единомышленников для его восстановления. Прежде чем начать процесс, мы отправились к Его Святейшеству Верховному Патриарху и Католикосу всех армян Гарегину II и получили его благословение. Движимые желанием больше узнать о Шушанаванке, мы приобщили к работе также специалистов – архитектора, профессора Григора Налбандяна, специалиста по эпиграфике, кандидата исторических наук Арсена Арутюняна и архитектора Ашота Акопяна. Сформировалась дружная команда, которая начала изучать и сопоставлять исторические источники, научные публикации и архивные материалы, на месте проводя обмеры и исследовательские работы, связанные с эпиграфикой, выяснением этапов строительства и датировкой строений монастырского комплекса. В процессе этих исследований были прояснены данные об основании и реконструкции, а также о наречении Шушанаванка.

Хотелось бы выразить благодарность всем членам нашей команды за основательную и слаженную работу, благодаря которой научным кругам станет доступна примечательная история Шушанаванка. Радостно осознавать, что мы также имеем свой вклад в дело исследования частички большого наследия.

Фото 1.
Информационный стенд о
монастыре Шушанаванк
(установлен в 2020 году)
(фото: Ашот Акопян,
2020 г.)

Наша идея осталась бы неосуществленной без действенной помощи руководящего состава Пограничного управления ФСБ России в Республике Армения и лично начальника управления, генерал-лейтенанта Р. Н. Голубицкого, за что выражаем свою глубокую признательность.

Отметим также, что недавно, совместно с Пограничным управлением, на подступе к комплексу установлен стенд (на армянском и русском языках), рассказывающий о его истории и архитектуре (фото 1).

Убежден, что совместными усилиями мы восстановим и должным образом представим миру Шушанаванк.

ВАГРАМ КАРАПЕТЯН

*Кандидат технических наук,
 Инициатор и руководитель программы,
 Генеральный директор
 Московского культурно-делового центра
 «Дом Москвы» в Ереване*

* * *

Армения – первая страна в мире, где в 301 году христианство было принято в качестве государственной религии. Армению по праву можно считать страной старинных монастырей и храмов. Одним из них и является Шушанаванк в Багаране. Единственное сохранившееся строение комплекса – это шестиапсидная церковь, в народе именуемая церковью Св. Шушан, оказавшаяся сегодня на границе двух государств, исповедующих разную религию, что явно отразилось на древних стенах церкви. Она периодически повреждалась не только в результате природных катаклизмов, но и действий человека. По свидетельству местных жителей, Шушанаванк много раз обстреливался со стороны Турции из разных видов оружия.

После падения Советского Союза возник вопрос охраны государственных границ независимой Армении. 30 сентября 1992 года в Ереване между Российской Федерацией и Республикой Армения был заключен договор относительно статуса и условий функционирования пограничных войск Российской Федерации.

Согласно договору, Республика Армения с помощью дислоцированных на ее территории российских пограничных войск обеспечивает безопасность своих государственных границ с Турцией и Ираном. Установленный рядом с церковью пограничный столб является символом защиты границ армянской государственности. Исторической, политической миссией российских пограничников в Армении является не только безопасность государственных границ Армении и стран СНГ, но и охрана находящихся на приграничной территории культурно-исторических ценностей.

По инициативе Пограничного управления в церкви установлены образы святых и канун (стол для возжигания свечей), для того

чтобы обеспечить верующим возможность совершать молитву. Мы уверены, что будут приложены все усилия для сохранения этого величественного христианского храма.

РОМАН ГОЛУБИЦКИЙ

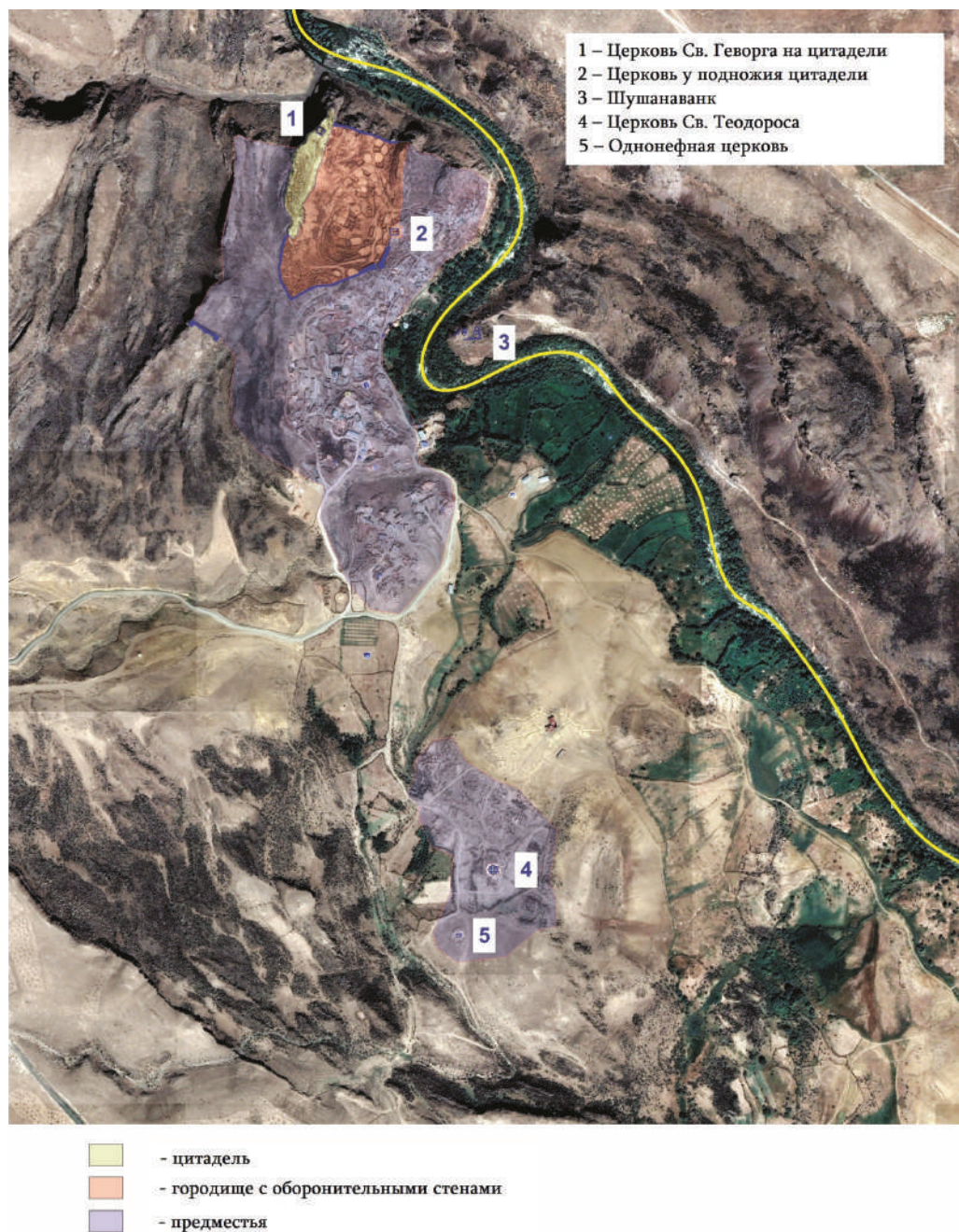
*Генерал-лейтенант,
начальник Пограничного управления ФСБ России
в Республике Армения*

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ

В области Аршаруник Айраратской провинции Великой Армении, недалеко от Багарана - первой столицы Багратидской Армении, в 33 км от одноименной столицы Армавирской области Республики Армения и в 8 км к северу от села Багаран, на армяно-турецкой границе, в ущелье реки Ахурян – на вершине левобережного скалистого холма – возвышается шестиапсидная центрально-купольная церковь монастыря Шушанаванк (Св. Шушан)¹. Ее географическое положение соответствует 40° 12' 52" северной широты, 43° 39' 46" восточной долготы, 1160 м над уровнем моря. Хоть и полуразрушенное, но имеющее изящные очертания строение, гармонично венчая скалистое основание, доминирует в живописном и суровом окружении спускающихся к ущелью реки Ахурян отвесных склонов. Оно является частью столицы Багратидов – Багарана (*фото 2*).

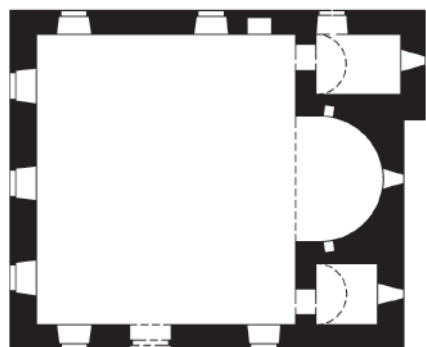
Развалины столицы исторической Армении Багарана находятся на правом берегу реки Ахурян (в настоящее время – село Килитташ в районе Дигор провинции Карс), в открывающейся за узким ущельем и окруженной вертикальными скалами широкой долине, на северном краю которой – непосредственно на правом берегу реки – на вытянутом с севера на восток высоком утесе построена цитадель (*фото 3*). У южного и восточного подножия цитадели, защищенного невысокими скалистыми холмами и оборонительными стенами, сохранились развалины городища, толстые стены которого уложены из массивных, большей частью базальтовых камней. Толщина стен составляет в основном 4 м, а на участке, прилегающем к находящимся в юго-восточном углу воротам – 7 м. За пределами стен, вдоль долины к югу простираются предместья городища.

¹ Комплекс строений называл «Шушанаванк» также Степан Мелик-Бахшян, хотя он выделял только шестиапсидную церковь, именуемую в настоящее время церковью Св. Шушан (Ст. Мелик-Бахшян, Культовые памятники Армении, Ереван, 2009, с. 327. ср. Т. Акопян, Ст. Мелик-Бахшян, О. Барсегян, Словарь топонимов Армении и приграничных районов, т. 4, Ереван, 1998, с. 160).

Чертеж 1.

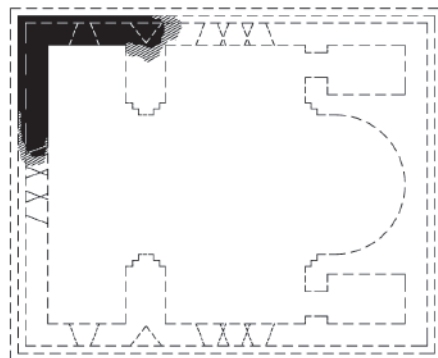
Схема зонирования исторической столицы Багарана с основными памятниками
 (составил: Ашот Акопян, 2020 г., архив Фонда изучения армянской архитектуры,
 ФИАА)

0 1 2 3 4 5 10 М

Чертеж 2.

*План церкви Св. Геворга, XIX век
(обмер: Ашот Акопян,
2007 г., архив ФИАА)*

0 1 2 3 4 5 10 М

Чертеж 3.

*План церкви городища
(обмер: Ашот Акопян,
2013 г., архив ФИАА)*

Столица Армении Багаран имела пять церквей (*чертеж 1*). В северном углу цитадели находились перестроенная в XIX веке церковь Св. Геворга (*чертеж 2, фото 4, 5*), а ниже цитадели, на восточной оборонительной стене городища – основания стен второй церкви с композицией прямоугольной купольной залы (X век), северо-восточный угол которой был еще цел в начале XX века (*чертеж 3, фото 6, 7*). К юго-востоку от городища, на левобережье реки Ахурян, напротив города, в центре излучины реки, на вершине возвышающегося скалистого холма находится второй комплекс – Шушанаванк, сооруженный в VII-XIII веках (*чертеж 4, фото 8*). Четвертой церковью Багарана является храм Св. Теодороса, построенный в VII веке по типу храма в Св. Эчмиадзине. Храм находится в километре к югу от стен городища, в центральной части пригородного района, построенного на пологом склоне правобережья реки Ахурян (*чертеж 5, фото 9, 10*). На расстоянии 140 м от него находится пятая церковь города, имеющая однефную базиличную композицию (*чертеж 6, фото 11*).

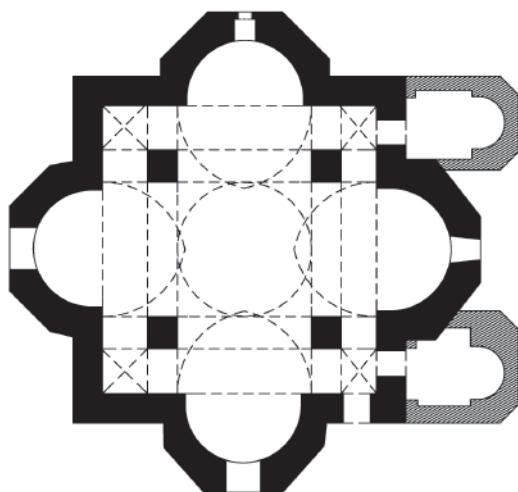
К сожалению, из пяти церквей сегодня сохранились только церковь Св. Геворга в цитадели (без кровли) на территории Турецкой Республики и монастырь Шушанаванк (в аварийном состоянии), на берегу реки Ахурян, на территории Республики Армения. Три другие церкви разрушены до основания – известно лишь их местоположение. Наши исследования показали, что однефная базилика Св. Геворга, построена на месте более древней, датируемой, по-видимому, VII ве-

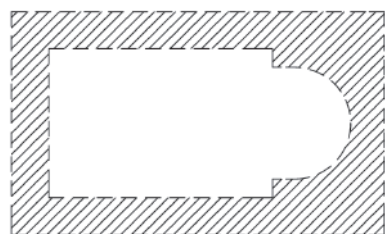
Чертеж 4.

*Генеральный план монастыря Шушанаванк
 (обмер: Ашот Акопян, 2018 г., архив ФИАА)*

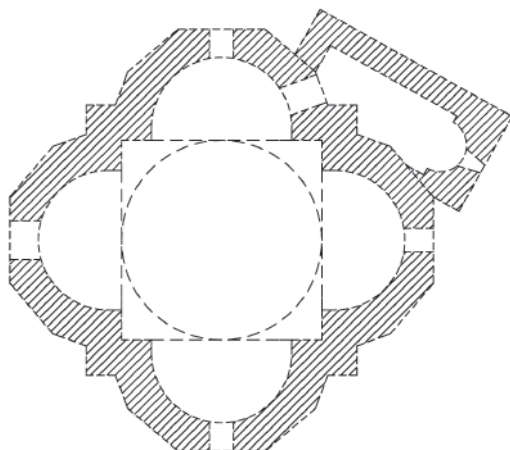
ком, четырехапсидной купольной церкви, от которой сохранилась лишь архивная фотография (*фото 12*). Схематический план был составлен нами на основании архивной фотографии и камней, вновь использованных при строительстве стен новой церкви, сооруженной на этом месте в XIX веке (*чертеж 7, фото 13*).

Чертеж 5.
*План церкви Св. Теодороса
(обмер: Торос Тораманян,
1900-е гг., архив ФИАА)*

Чертеж 6.
*Схематический план одностефной
церкви по архивной фотографии
(составил: Ашот Акоюн, 2020 г.,
архив ФИАА)*

Чертеж 7.
*Схематический план
раннесредневековой постройки
багаранской церкви Св. Геворга
(составил: Ашот Акоюн, 2020 г.,
архив ФИАА)*

ИСТОРИЯ

Первая столица Багратидской Армении Багаран была основана еще в конце III века до н. э. при Ерванде Ервандуни (220-201 гг. до н. э.), после основания столицы Ервандашата. Как сообщает отец армянской историографии Мовсес Хоренаци (Моисей Хоренский), царь Ерванд, основав небольшой город на берегу реки Ахурян, воздвиг многочисленные капища и превратил его в культово-религиозный центр, назвав Багаран, то есть, место «багинов» (капищ, идолов), куда были перенесены также все находящиеся в Армавире статуи². Ставший в дальнейшем собственностью княжеского дома Камсараканов, Багаран до VIII века считался одним из значимых городов Аршаруника или Ерасхадзора (область исторической Армении) и имел огороженный толстыми стенами акрополь, вокруг которого простирался город со своими церквями, наиболее значимыми из которых были: раннесредневековые церкви Св. Теодороса, шестиапсидная (Св. Шушан)³ и Св. Геворга (*чертеж 1*)⁴. Существует мнение, что последняя, известная также как место паломничества (по преданию здесь, были захоронены мощи Св. Геворга)⁵ – являлась постройкой XI века⁶. Между тем, как было отмечено выше, вполне

² Мовсес Хоренаци, История Армении, сост. М. Абебян и С. Арутюнян, «Армянские летописцы», т. 2, V век, Антилиас-Ливан, 2003, с. 1914-1915 (ч. II, гл. 40).

³ Шестиапсидная церковь традиционно именуется Св. Шушан, а между тем, в ходе данного исследования было выявлено, что царицей Шушан из дома Багратидов в первой половине X века, по-видимому, была воздвигнута в настоящее время полуразрушенная четырехапсидная церковь, прилегающая с юго-запада к шестиапсидной. А шестиапсидная, согласно одной из эпиграфических надписей, называлась церковью Св. Саргиса.

⁴ С. Варданян, Столицы Армении, Ереван, 1995, с. 125.

⁵ Гюхаци, Письмо из Кохба, «Мшак», 1883, N 132, с. 1. ср. С. Эприкян, Иллюстрированный отечественный словарь, т. I, Венеция, 1902, с. 341. С. Цоцикян, Храмы Араратской Армении, «Айастани кочнак», 1937, N 25, 19 июня, с. 600.

Согласно приводимым Т. Тороманяном сведениям, эта находящаяся по соседству с крепостью церковь была построена в память о Геворге Марзпетуни, здесь находится также его надгробный камень, по причине чего она и называется церковью Геворга Марзпетуни (Т. Тораманян, Материалы по истории армянской архитектуры, т. I. Ереван, 2013, с. 292 (новое издание). ср. А. Калантар, Армения: От каменного века до средневековья, Собрание сочинений, Научное наследие, т. 4, Ереван, 2007, с. 190. Ал. Манучарян, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, ИФЖ, 1976, N 3, с. 264).

⁶ Т. Акопян, Города исторической Армении, Ереван, 1987, с. 86.

вероятно, что на месте церкви существовала более ранняя средневековая постройка. Однако наиболее упоминаемым в литературе святилищем Багарана являлся Кафедральный собор Св. Теодороса⁷, который, находясь на территории современной Турции, был взорван в 1950-х годах⁸, и из его камней было построено здание турецкой пограничной заставы (*фото 14*)⁹. Согласно однострочной надписи (тип шрифта «еркатагир», досл. «железное письмо»), которая снаружи опоясывает церковь, она была построена представителем княжеского дома Аравегянов князем Бутом в 624 году, а после его трагической смерти (628 г.), строительство продолжила и довела до завершения (631 г.) его жена – княгиня Анна¹⁰.

Первоприсутствующий (верховный) князь Армении Ашот Багратуни (прозванный Мсакер, то есть, «мясоед»), в 780-х выкупив у Камсараканов области Ширак и Аршаруник, в 804 году официально был признан князем Армении и перенес свою резиденцию из крепости Даруйнк области Коговит в Багаран, сделав его резиденцией армянских князей¹¹. Постепенное ослабление Арабского халифата способствует существенному усилению поднявшегося на историческую арену княжеского дома Багратидов. Этим и обусловлено то, что прежде чем быть помазанным царем Армении, Ашот I Багратуни в 862 году становится «князем князей Армении и Грузии»¹². Ему удается восстановить также государственность Армении, и в 885 году в Армении официально утверждается царство Багратидов¹³, а

⁷ Вардапет Нерсес Саргисян, Местности Малой и Большой Армении, Венеция, 1864, с. 202. ср. Гевонд Алишан, Айрарат. Родина Армении, Венеция, 1890, с. 66. С. Эприкян, Иллюстрированный отечественный словарь, т. I, с. 341.

⁸ История армянской архитектуры, т. III, отв. ред. М. Асратян, Ереван, 2004, с. 77.

⁹ С. Варданян, Столицы Армении, с. 125.

¹⁰ И. Орбели, Надпись 631 года о строительстве Багаранской церкви, «Избранные труды», Ереван, 1963, с. 393. Ал. Манучарян, Изучение строительных надписей Армении IV-XI веков, Ереван, 1977, с. 59-63. А Калантар, Армения: От каменного века до средневековья, с. 186, надпись 1.

¹¹ История армянского народа, т. II, Армения в эпоху раннего феодализма, Ереван, 1984, с. 347.

¹² Степанос Таронечи Асохик, Всеобщая история, вступительное слово и критический текст Г. Манукян, «Армянские летописцы», т. XV, X век, книга II, Антилиас-Ливан, 2010, с. 740 (ч. III, гл. 2).

¹³ История армянского народа, т. III, Армения в период развитого феодализма (сер. IX – сер. XIV вв.), Ереван, 1976, с. 23. Подробно см. летопись Ананун Себастици, «Мелкие хроники. XII-XVIII вв.», т. II, сост. В. Акопян, Ереван, 1956, с. 156-162, коммент. 45. Время официального царствования Ашота I Багратуни историк Арман Егиазарян устанавливает между 887-891 гг. (А. Егиазарян, Ашот I Багратуни – царь Армении (дата венчания на царство и годы царствования), Ереван, 2014, с. 68).

Католикос всех армян Геворг II Гарнеци (877-897) совершает обряд помазания Ашота Великого армянским царем, сделав Багаран столицей вновь обретшей независимость Армении¹⁴.

После смерти Ашота I Багратуни (890 г.) царский трон наследует его старший сын – князь князей Смбат I (890-914 гг.)¹⁵, который переносит столицу из Багарана в свою собственную резиденцию Ширакаван (Еразговорс). Брат Смбата – спарапет Шапук Багратуни – наследует Багаран, который по наследству переходит его сыну - спарапету Ашоту Батратуни Шапукхян. Последний, после восстания против Ашота II Ерката (Железного, 914-928 гг.), наместником Атропатены Юсуфом в 916 году был провозглашен царем¹⁶ и дал пристанище, скрывающемуся от преследований арабского военачальника Несра, Католикосу Всех армян Оганесу V Драсханакеертци (898-929 гг.) в Багаране: «И отправился, уехал, ускользнул, отправившись в царские чертоги, где правил Ашот...»¹⁷. По свидетельству католикоса-историографа, Ашот построил церковь не только в Кохбе, но и здесь – на берегу реки Ахурян: «...и вот построил великолепную церковь в Багаране, что на реке Ахурян, и одарил бесчисленной и роскошной утварью, и совершил навакатик [освящение] божественное заботливо и достойно»¹⁸.

Историограф не упоминает имени церкви, что и послужило причиной неувязок: ее идентифицировали как с церковью Св. Теодороса¹⁹, так и с шестиапсидной церковью Шушанаванка²⁰. Историк А. Егиазарян, не указывая имени, считает, что эта церковь, расположенная в части города примыкающей к берегу реки Ахурян, была построена в 901 г. спарапетом (военачальником) Ашотом и по окончанию строительства состоялось освящение церкви²¹. Необходимо отметить, что обе вы-

¹⁴ **Оганес Драсханакеертци**, История Армении, предисловие и критический текст **Г. Тер-Варданян**, «Армянские летописцы», т. XI, X век, т. I, Антилиас-Ливан, 2010, с. 443, 446 (ч. III, гл. 29, 30).

¹⁵ В армянской историографии Смбата II принято называть «Завоеватель» («Тиезеракал», досл. «Правитель вселенной»). Между тем уже давно доказано, что этот титул в династии Багратидов появился еще во время второго десятилетия царствования Смбата I (**А. Маргарян**, Титул царей Багратуни «Завоеватель», сборник научных статей «Вопросы истории Армении», т. 6, отв. ред. **Г. Григорян**, Ереван, 2005, с. 109).

¹⁶ **А. Егиазарян**, Абас Багратуни – царь Армении, Ереван, 2017, с. 22.

¹⁷ **Оганес Драсханакеертци**, с. 567 (гл. 66).

¹⁸ Там же, с. 477-478 (гл. 39).

¹⁹ **Вардапет Нерсес Саргисян**, Местности Малой и Большой Армении, с. 202. ср. **Г. Алишан**, Айрарат, с. 66. **С. Эприкян**, Иллюстрированный отечественный словарь, т. I, с. 341.

²⁰ **К. Даниелян**, Церковь Св. Богородицы [=Св. Шушан] в Багаране, «Наука и техника», 1985, N 7, с. 15.

²¹ **А. Егиазарян**, Держава армянских Багратидов (885-908 гг.): Историко-географическое

шеупомянутые церкви по своей архитектурной композиции восходят к VII веку. Подтверждением того, что церковь Св. Теодороса была построена в VII веке являлась также некогда существовавшая эпиграфическая надпись, а основания для датировки шестиапсидной церкви VII веком см. в главе «Этапы строительства и датирование» настоящего исследования. Было выявлено также, что из строений монастырского комплекса в X веке могла быть построена ныне разрушенная четырехаспидная церковь, которая, однако, своей простотой не отвечает образу упомянутой историографом «великолепной» церкви. Следовательно, упоминание историографа, по всей видимости, относится к церкви у подножия цитадели – непосредственно напротив Шушанаванка, на правом берегу реки Ахурян, имеющей композицию четырехугольной купольной залы, пояснения к которой также приводятся в главе «Этапы строительства и датирование» настоящего исследования.

После ослабления Багратидского царства и падения города Ани (1045 г.) Багаран также оказывается захваченным Византийской империей, а спустя короткое время – турками-сельджуками (1064 г.). Однако до этого в Ани произошло разрушительное землетрясение (1046 г.), в результате которого были разрушены многие церкви и дворцы города²². По мнению историка Лаврентия Барсеяна, это было первое мощное землетрясение участка Карс-Ширак²³, о котором упоминается даже в связи с возведением одной из построек Ахпатского монастыря: «В году 1046-м построил Ахпат и землетрясение случилось»²⁴. Несмотря на отдаленность, полагаем, что от этого землетрясения сильно пострадал и монастырь Шушанаванк, восстановление купола шестиапсидной церкви которого логично датировать именно этим периодом.

В XII веке и до 1211 года Багаран оказывается под владычеством Шахарменов, когда вместе с восточной частью Армении его освобождают Захариды. Об этом ярко свидетельствует одна из некогда существовавших памятных надписей на церкви Св. Теодороса, согласно которой в 1211 году отец Аракел, придя в расположенную рядом с церковью Св. Теодороса усыпальницу, восстанавливает поврежденные камни «по милости Амирспасалара Захарэ, завладевшего Багараном»²⁵.

исследование, Ереван, 2011, с. 303.

²² В. Степанян, Землетрясения на Армянском нагорье и окрестностях, Ереван, 1964, с. 52.

²³ Л. Барсеян, Историографические сведения о землетрясениях на Армянском нагорье (с древнейших времен до XIX века), Ереван, 1995, с. 50.

²⁴ Мелкие хронологические отрезки, «Мелкие хроники. XIII-XVIII вв.», т. I, сост. В. Акопян, Ереван, 1951, с. 391.

²⁵ Вардапет Нерсес Саргисян, Местности Малой и Большой Армении, с. 203. Мелкиседек свящ. Геворгянц, Краткая топонимика древностей Великого Ширака и столиц Ани,

Вскоре после этого Багаран вновь был захвачен, на этот раз татаро-монголами (1236 г.), и начинает переживать период упадка, который достигает своей кульминации к концу XIV века – после нашествий и разрушений, причиненных ордами Тамерлана²⁶. В этой связи примечательно повествование Товмы Мецопеци, согласно которому, Тамерлан со своим войском «пришел в область Айратскую, разрушил весь мир, грабя все, осадил Багаранскую крепость и захватил ее»²⁷. Так, некогда прославленная резиденция царей окончательно теряет свое бывшее значение и оказывается вытесненной с исторической арены.

* * *

Помимо исследований стратиграфически-описательного характера XIX-XX веков, известны также некоторые, написанные в последние десятилетия, научные работы, в которых особое внимание уделяется описанию и архитектурному анализу именно шестиапсидной церкви Шушанаванка и близ расположенных разрушенных строений, на основании которых была сделана попытка прояснить ряд вопросов, связанных с датировкой комплекса.

Так, видный теоретик архитектуры Торос Тораманян весной 1909 года, путешествуя и на месте исследуя такие центры армянской средневековой архитектуры, как Текор, Ереруйк, Мрен и Багаран, не обошел вниманием и мельком остановился также на шестиапсидной (Св. Шушан) церкви, которую он описывает как восьмиугольную церковь, окруженную крепостью с башнями (в настоящее время разрушенной), предположительно датировав ее XI веком²⁸.

В последующем, академик Вараздат Арутюнян, говоря о происхождении многоапсидных церквей армянской раннесредневековой архитектуры, в качестве лучшего примера указывает на церковь Св. Теодорос Зоравар в Егварде, восьмиапсидную церковь Св. Геворга в Иринде, а также шестиапсидную церковь Григо-

Александрополь, 1903, с. 219. О том, что после освобождения Захарянами в Багреване очень быстро начался период процветания, свидетельствуют около десятка эпиграфических надписей на стенах церкви Св. Теодороса, сделанные в 1211-1235 гг. (см. **Вардапет Нерсес Саргисян**, указ. соч., с. 203-205).

²⁶ **Т. Акопян**, Города исторической Армении, с. 85-86. ср. **P. Donabédian, C. Mutaflan**, Les douze capitales d'Arménie, Marseille, 2010, p. 141.

²⁷ **Товма Мецопеци**, Историография, сост. **Л. Хачикян**, Ереван, 1999, с. 68.

²⁸ **Т. Тораманян**, Материалы по истории армянской архитектуры, т. I, с. 294.

рашен²⁹ в Арагацаване. Последнюю он определенно датирует второй половиной VII века, принимая за основу использование в VII веке треугольных ниш и некоторых форм, чему отчасти созвучна и шестиапсидная церковь в Багаране, которую автор не упоминает³⁰.

В 1970-х выявлением историко-архитектурных особенностей багаранской шестиапсидной церкви и арагацаванской церкви Григорашен особо занимался историк, эпиграфист Александр Манучарян. Оба этих небольших и многоапсидных памятника он рассматривал в единой плоскости, с той разницей, что церковь в Арагацаване относится к VII веку, а шестиапсидная церковь в Багаране, которую он считал церковью со схожей композицией более позднего времени и в своей архитектурной композиции существенно повторяющей ставшие традиционными в раннем средневековье решения – первым десятилетием X века (по крайней мере). В вопросе датировки Ал. Манучарян также следовал свидетельству Оганеса Драсханакертци и отнес ее к шестиапсидной церкви, построенной при Ашоте Шапухяне Багратуни в 914-918 годах³¹.

Позднее, к обеим рассматриваемым церквям отдельными статьями обратилась архитектор Карине Даниелян. В посвященной шестиапсидной церкви Багарана статье автор без всякого обоснования назвала ее церковью Св. Богородицы. На первый взгляд кажется возможным, что шестиапсидная церковь Шушанаванка называлась именно церковью Св. Богородицы, однако точных сведений на этот счет нам не известно. Вместо этого есть основания полагать, что вероятным именем церкви был Св. Саргис, на чём подробнее остановимся при обсуждении памятных надписей. Основываясь на свидетельстве Оганеса Драсханакертци, Даниелян тоже датирует церковь началом X века – как построенную при Ашоте Шапухяне Багратуни³², между тем, как было отмечено нами выше, сообщение историографа не относится непосредственно к шестиапсидной церкви, а относится к постройке церквей в Багаране на берегу реки Ахурян, в целом.

²⁹ Памятник в топографическом смысле хоть и известен по литературным данным как Григорашен в с. Арагац или Арагацаване, однако в настоящее время находится на административной территории с. Гетап в области Арагацотн Республики Армения. Сохранившиеся на северо-восточной грани ротонды церкви буквы Г... ОР Ал. Манучарян в свое время прочитал как «Григор» и посчитал именем зодчего (Ал. Манучарян, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, с. 263).

³⁰ В. Арутюнян, История армянской архитектуры, Ереван, 1992, с. 148-149. ср. История армянской архитектуры, т. III, с. 167-170.

³¹ Ал. Манучарян, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, с. 267-268.

³² К. Даниелян, Церковь Св. Богородицы [=Св. Шушан] в Багаране, с. 15.

Наиболее интересными представляются результаты исследований, проведенные в последние годы в шестиапсидной церкви Багарана группой научных работников Токийского технологического института (Ш. Сасано, Я. Фудзита, Ш. Мотоуи), которые преимущественно касаются изучения архитектурных решений этой церкви, а также церкви Арагацавана. Несмотря на то, что по мнению исследователей шестиапсидная церковь является строением начала X века, ее конструкция была сформирована на основании композиционных особенностей церкви в Арагацаване и восьмиапсидных в плане церквей VII века (церкви Св. Теодорос Зоравар в Егварде и Св. Геворга в Иринде)³³.

³³ Sh. Sasano, Y. Fujita, Sh. Motoyui, Evolutional Stage of the Church at Bagaran in Genealogy of Armenian Architecture, ежегодник «Ушардзан», т. 8., Ереван, 2013, с. 54-70.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ СВ. ШУШАН

Как в летописных, так и в топографически-описательных работах данные об истории монастыря Шушанаванк отрывочны, а дошедшие до нас памятные надписи на сохранившихся стенах шестиапсидной церкви не содержат точных сведений о строительстве и дальнейших реконструкциях. В народном фольклоре, напротив, сохранилось несколько вариантов сказаний, связанных с возведением одной из церквей Шушанаванка. Так, согласно преданию, записанному этнографом, собирателем народных сказаний Гарегинотом Срвандзтянцем, Шушан была сестрой царя, которая отправляясь на церковную службу в церковь Св. Геворга так долго наряжалась, что опаздывала на обедню, о чем ее брат с иронией говорил: «Пока Шушан нарядится, обедня завершится»³⁴. После этого Шушан строит церковь недалеко от своих покоев, нарекая ее своим именем.

Легенда, записанная в конце XIX века собирателем Бенсе (Саак Мовсисян) несколько иная: «Багаранская госпожа Шушан пожелала однажды присутствовать на обедне, в монастыре Св. Теодороса, находящемся в четверти часа ходьбы от города, но пока наряжалась и готовилась – обедня закончилась...»³⁵. После этого случая госпожа Шушан на свои средства строит церковь «близ Багарана, на каменистом месте, которая до сего дня существует и называется монастырем или церковью Шушан»³⁶.

Относительно строительства церкви почти аналогичное по содержанию предание рассказывает также отец-мхитарист Нерсес Саргисян, который описывает церковь как небольшую с куполом, расположенную в восточной части города – на вершине скалы, которую, по легенде, построила дочь царя, поскольку старая цер-

³⁴ Музей литературы и искусства им. Егише Чаренца, фонд Г. Срвандзтянца, часть I, гл. 17, л. 9. ср. **К. Срапян**, Надписи из окрестных деревень и монастырей Карса, «Вестник архивов Армении», 1970, N 2, с. 104.

³⁵ **Бенсе**, Буланх или область Харк: Пословицы, «Азгагракан андес» («Этнографический журнал»), книга VI, Тифлис, 1900, с. 89, прим. 2, см. также **А. Галанянян**, Армянские предания, Ереван, 1969, с. 400.

³⁶ **Бенсе**, указ. соч., см. также, **А. Галанянян**, указ. соч., с. 242.

ковь была на другом берегу города, и однажды, пока она дошла до нее по мосту, то опоздала на обедню³⁷.

Без указания первоисточника упомянутое сказание несколько иначе приводит Торос Тораманян, согласно которому, дочь царя, живущая на другом берегу реки, чтоб дойти на церковную службу, каждый раз была вынуждена переходить через мост, и «вот однажды вода снесла мост, и царская дочка осталась без обедни – а посему приказала близ своих палат построить эту маленькую церковь...»³⁸.

Похожую историю представили археолог Ашхарбек Калантар, который, будучи 11 сентября 1920 года со своей экспедиционной группой в Багаране, услышал от местного г-на Паронакяна, что любящая наряжаться Шушан некогда проживала в городе Ани и из-за своей любви долго прихорашиваться вечно опаздывала на обедню, а потому обиделась и переехала из Ани в Багаран, где, перейдя на другую сторону реки, специально для себя выстроила церковь, а напротив возвела высокую стену, чтоб не был виден дворец ее отца³⁹.

Судя по вариантам предания, одна из церквей Шушанаванка стала известна по имени инициатора строительства и ктитора, в данном случае – сестры царя или его дочери по имени Шушан, несмотря на то, что в ряду армянских всеобщепразднуемых святых указывается также имя дочери Вардана Мамиконяна, Шушаник (крещенная Вардени). Шушаник, будучи женой Вазгена – сына грузинского бдешха (правителя) Ашуша – подверглась жестоким мучениям со стороны мужа и погибла примерно в 475 году⁴⁰. Ее житие-мартирология нашло место в Айсмавурке (Четьи-Минеи) под названием «Памяти Св. Шушаник, дочери Святого Вардана»⁴¹, а также в сборниках житий⁴². Отметим также, что в городе Цуртав (Цуртави) провинции Гугарк в память о Св. Шушаник еще в VI-VII веках была

³⁷ Вардапет Нерсес Саргисян, Местности Малой и Большой Армении, с. 202. ср. Гюхаци, Письмо из Кохба, с. 1. Г. Алишан, Айратат, с. 66, С. Эприкян, Иллюстрированный отечественный словарь, т. I, с. 341.

³⁸ Т. Тораманян, Материалы по истории армянской архитектуры, т. I, с. 294.

³⁹ А. Калантар, Армения: От каменного века до средневековья, с. 189.

⁴⁰ П. Мурадян, Шушаник, Энциклопедия «Христианская Армения», Ереван, 2002, с. 828-829.

⁴¹ Книга, называемая Четьи-Минеи, Константинополь, 1730, с. 268. В Айсмавурке также описывается история жизни и мученичества другой Шушан – палестинки по происхождению (с. 388).

⁴² Полное собрание житий и мученичеств святых в древнем армянском календаре, по Мкртичу Авгеряну, т. 4, Венеция, о-в Св. Лазаря, 1813, с. 63-67. см. также Мартирология Святой Шушаник – дочери Великого Вардана, «Армянские писания», т. 9, Венеция, 1853. На основе жития-мартирологии Шушан недавно была опубликована повесть (А. Парсамян, Шушан Вардена: житийная повесть, Св. Эчмиадзин, 2007).

построена часовня, откуда позже ее мощи были перенесены в Тифлис в храм Метехи⁴³.

Известно, что с юга с багаранской церковью Св. Теодороса граничила родовая часовня-усыпальница Багратуни, где, по сохранившимся данным, были похоронены: царь Ашот I, его сын и преемник Смбат I, другой сын – спарпет Шапух Багратуни, дочь Мариам, сын Абаса Мушег и другие. Там же была захоронена «благочестивая» царица Шушан, копия эпитафии которой сохранилась в архивных материалах Гарегина Сrvандзтянца и Кюрега Срапяна⁴⁴, а опубликована была Николаем Марром и Ашхарбеком Калантаром⁴⁵. Упомянутые исследователи зафиксировали, что хотя в конце XIX века усыпальница и была уже разрушена, надгробный камень царицы с памятной надписью еще находился на месте: «у южного крыла церкви [Св. Теодороса – прим. А. А.] есть дверь небольшая, ведущая в усыпальницу упомянутой часовни, что разрушена и уничтожена ныне, но есть надгробья полностью землей покрытые, которые в длину восемь футов, за которыми есть сея надпись»⁴⁶. Отсюда следует, что строение, в котором были захоронены Багратуни – это построенная у южного крыла церкви Св. Теодороса некогда существовавшая часовня-усыпальница, которая на архивных фотографиях начала XX века уже видна разрушенной (*фото 9*). То, что строение являлось также часовней, позволяет предположить, что внутри усыпальницы находился алтарь с Престолом, где периодически совершалась служба во спасение душ усопших и ходатайствование за них. Хорошим примером, подтверждающим наше предположение, являются три смежных часовни-усыпальницы представителей княжеского рода Укананц, находящиеся в монастыре Ахпат⁴⁷.

Первый издатель памятной надписи Н. Марр, датирующий ее не позднее X века, представил расшифровку в порядке расположения на надгробье, благодаря чему становится ясным настоящий вид надписи. Более подробная информация содержится в публикации А. Калантара, кто в 1920 году, во время

⁴³ Ст. Мелик-Бахсян, Культурные памятники Армении, с. 327.

⁴⁴ Музей литературы и искусства им. Егише Чаренца, фонд Г. Сrvандзтянца, часть I, гл. 17, п. 9.. Матенадаран им. М. Маштоца, архив К. Срапяна, п. 81b, док. 132, л. 7.

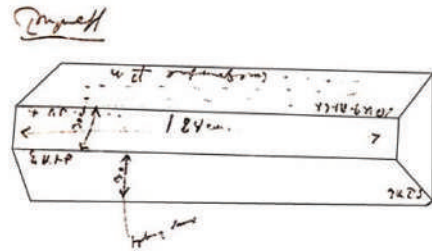
⁴⁵ Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, “Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества”, т. VIII, 1893-1894, С. Петербург, 1894, с. 90, N 10. А. Калантар, Армения: От каменного века до средневековья, с. 155-156.

⁴⁶ Музей литературы и искусства им. Егише Чаренца, фонд Г. Сrvандзтянца, часть I, гл. 17, п. 9.. Матенадаран им. М. Маштоца, архив К. Срапяна, п. 81b, док. 132, л. 7.

⁴⁷ К. Кафадарян, Ахпат: Архитектурные сооружения и эпиграфические надписи, Ереван, 1963, с. 70-73.

своего посещения церкви, описал надгробный камень и скопировал памятную надпись, приложив ее эскиз и схематическое изображение камня (см. ниже). Согласно Калантару, могилы царицы Шушан, а также дочери Ашота I Багратуни Мариам (926 г.)⁴⁸ находились в ряду надгробий, расположенных в южной стороне церкви Св. Теодороса, над которыми была постройка, уже разрушенная⁴⁹. Судя по схематическому изображению высокого, трехгранного камня – его длина составляет 1.84 м, ширина каждой грани 0.30 м, все три грани были покрыты памятными надписями, высота букв 0.8-0.13 м, ширина 0.6-0.9 м⁵⁰. Содержание надписи следующее⁵¹:

✠ ՈՐԶԱՐԱՆԱԿԱՆԿԱՆՍԻ
 ՂԱԲԱՐԱՆԵՐԲԱԶՈՒՄՏՐՃԱ
 ՆԱԲԵԿԱՅԵԼՈՒՉԾՆԸՆԴՈՒԲ
 ՈՂՄԵԾԱՆՈՒՆԸՈՒՇԱՆԵԲԱՐԵՊԱՇՍ՝
 ԲԱԳՐԱՏԻԴՈՒԵԲԱՐԱՆԱՆՈՐԵՍԱՄԵՆԱ
 ՅԵԼԵԶՈՒԱՅԻՇԵԼՅԱՆԱՆՈՐԲԵՆՈՒՇ
 ՆՈՒՆ ԶԳԻՐՏԱՆԿԱՆԵՐՈՒՄ

✠ ЧТО ЗЕМНУЮ ЖИЗНЬ ПРОЖИЛА ВО МНОГИХ ПИРШЕСТВАХ И ДОСТОЙНО ТВОЕГО РОЖДЕНИЯ, О СЛАВНАЯ ШУШАН И БЛАГОЧЕСТИВАЯ ЦАРИЦА, ТЫ ДОСТОЙНА БЫТЬ ПОМИНАЕМА В МОЛИТВАХ НА ЯЗЫКАХ ВСЕХ, КТО ПРОЧТУТ НАДПИСЬ НА МОГИЛЕ ТВОЕЙ⁵².

⁴⁸ Речь идет о построившей Севанаваик младшей дочери Ашота I Багратуни Мариам, вышедшей замуж за верховного князя области Сюник Васака Габури. Содержание эпитафии следующее: «926-го года, я, Мариам Багратуни, дочь Ашота Багратуни» (А. Калантар, Армения: От каменного века до средневековья, с. 156).

⁴⁹ Там же, с. 185.

⁵⁰ Там же, с. 155, 189.

⁵¹ Схематическое изображение памятной надписи и надгробья перепечатаны из материалов экспедиции А. Калантара 1920 года (Ереван, 2007, с. 155, 189).

⁵² Музей литературы и искусства им. Егише Чаренца, фонд Г. Срвандзтянца, часть I, гл. 17, п. 9. Матенадаран им. М. Маштоца, архив К. Срапяна, п. 81b, док. 132, л. 7. Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, с. 90. А. Калантар, Армения: От каменного века до средневековья, с. 155-156. А. Калантар эту надпись и эпитафию Мариам Багратуни по ошибке представил в ряду памятных надписей храма в Текоре.

А. Калантар на графическом изображении надгробья поместил также некоторые отрывки памятной надписи, на основании которых становится возможным выяснить распределение строк эпитафии по трем граням камня, подтверждаемое также расшифровкой Н. Марра. Понятно, что первые две строки эпитафии были размещены на верхней горизонтальной грани камня, затем еще двумя строками надпись продолжалась на левой скошенной грани, последние же три строки располагались справа. Г. Срвандзтянц и К. Срапян отмечают, что последние две строки повреждены и нечитабельны, однако на копиях Марра и Калантара надпись кажется целостной.

Четко прочитываемое имя царицы Шушан наводит на размышления. По мнению Н. Марра, упоминаемая царица – это жена князя Артавазда Камсаракана, Шушан Мамиконян, чье имя засвидетельствовано на надгробье ее мужа, похороненного в усыпальнице при церкви Св. Степаноса в селе Нахчаван Карсской области, они правили в IX-X веках⁵³. Существенно, что периодом деятельности Артавазда Камсаракана, сына Храата и внука Нерсеха Камсаракана, принято считать первую половину VIII века⁵⁴, а по мнению некоторых исследователей даже середину VII века⁵⁵. Кроме того, нелогичным представляется обстоятельство, что Шушан была захоронена не в усыпальнице мужа, а в усыпальнице рода Багратидов, тем более, что рядом с надгробием Артавазда Камсаракана есть второе – согласно Гевонду Алишану, «быть может, соседний камень есть надгробье Шушан»⁵⁶. С упомянутым выше объяснением Н. Марра относительно расшифровки надписи не соглашался также А. Калантар⁵⁷.

По нашему мнению, царицу Шушан следует искать среди царской династии Багратуни, где, по крайней мере на первый взгляд, неизвестно кого-либо с таким именем. Из цариц рода Багратуни истории известны спутница Ашота I Катраниде I, жена Смбата I Шахандухт, жена Ашота II Железного Саакануйш (дочь князя Саака Севады из рода Араншаиковых), жена Ашота III Милостивого Хосровануйш и спутница Гагика I Катраниде II. О других женах царей хоть и есть упоминания, но имена их до нас не дошли. Учитывая высокую вероятность того, что именно

⁵³ Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, с. 91.

⁵⁴ С. Когян, Камсараканы – князья Ширака и Аршаруника, Вена, 1926, с. 164.

⁵⁵ И. Орбели, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви, «Избранные труды», с. 409-413 (По убеждению И. Орбели, эпитафия Артавазда Камсаракана была составлена намного позднее). Ал. Манучарян, Рассмотрение строительных надписей Армении IV-XI веков, с. 104.

⁵⁶ Г. Алишан, Ширак: Описание местностей, Венеция, 1881, с. 136.

⁵⁷ А. Калантар, Армения: От каменного века до средневековья, с. 190.

с этой Шушан связано происхождение названия комплекса строений⁵⁸, попробуем выяснить, кем могла быть упомянутая в эпитафии Шушан. В эпоху раннего и развитого средневековья под именем Шушан известны следующие высокородные дамы:

I. Царица Шушаник – жена царя Кавказской Албании Вачагана III Благочестивого (480-е – 510 г.), которую историограф Мовсес Каганкатвацци (Мовсес Каланкатуаци) характеризует как «очень верующую и добродетельную женщину»⁵⁹. Тем не менее, она не может иметь какого-либо отношения к находящейся в Багаране усыпальнице.

II. Шушан Камсаракан, княгиня – дочь патрикия (правителя) Ваана Камсаракана и жена князя Армении, «вице-консула патрикия» и «повелителя Аршаруника» Нерсеха Камсаракана (688/9-691/3 гг.), чье имя упомянуто в строительной памятной надписи церкви Св. Богородицы в Талине. Саак Когян датирует строительство церкви концом VII века, а Шушан, для поминовения которой провели панихиду в новопостроенной церкви Варданакерта, он считает погибшей от руки арабов в 705/6 году⁶⁰.

III. Шушан Мамиконян, княгиня – сестра Григора и Мушега Мамиконянов и жена князя Артавазда Камсаракана (726-732 гг.). Предполагается, что со своим мужем она похоронена в подземной усыпальнице в селе Нахчаван, расположенной на правом берегу реки Ахурян⁶¹.

IV. Царица Шушан – согласно Гр. Ачаряну, является женой царя Оганес-Смбата⁶² и матерью Ашота. Имя последнего несет крест 966 года (выполнен из серебра и хрусталя)⁶³, длительное время находившийся в монастыре Св. Степа-

⁵⁸ По мнению исследователей могилы и эпитафии царицы Шушан, похоже, что царица Шушан и известная из сказаний Шушан, предпринявшая строительство церкви на скалистом холме – одно и то же лицо (Музей литературы и искусства им. Егише Чаренца, фонд Г. Сrvандзтынца, I, гл. 17, л. 9. **Гюхаци**, Письмо из Кохба, с. 1. **Срапян К.**, Надписи из окрестных деревень и монастырей Карса, с. 104).

⁵⁹ **Мовсес Каганкатвацци**, История страны Алуанк, предисловие и критический текст **П. Оганесян**, «Арменские летописцы», т. XV, X век, в 2-х томах, т. II, Антилиас-Ливан, 2010, с. 98 (ч. I, гл. 19).

⁶⁰ **С. Когян**, Камсараканы – князья Ширака и Аршаруника, с. 153, 158. ср. **Гр. Ачарян**, Словарь армянских собственных имен, т. IV, Ереван, 1948, с. 181.

⁶¹ **И. Орбели**, Шесть армянских надписей VII-X веков, «Избранные труды», с. 411. см. также **Ал. Манучарян**, Рассмотрение строительных надписей Армении IV-XI веков, с. 104. Время постройки усыпальницы Ал. Манучарян предположительно датировал 50-60-ми годами VII века.

⁶² **Гр. Ачарян**, Словарь армянских собственных имен, т. IV, с. 181.

⁶³ В последние годы был подробно описан, а надпись на нем проанализирована эпиграфистом

носа Первомученика (Магарда). При католикосе Геворге IV Константинопольском (1866-1882 гг.) перевезен в Первопрестольный Святой Эчмиадзин и хранится в музее-сокровищнице «Авандатун» (букв. «Ризница», фото 15). Надпись на предмете впервые была опубликована епископом из Св. Эчмиадзина Оганесом Шаххатунянцем⁶⁴, а более подробно проанализирована Карапетом Басмаджяном, утверждающим, что тип резьбы и правописание некоторых слов надписи не характерны для данного периода, а сын царя Оганеса и Шушан *Ашот* вообще истории не известен. Вместо этого, как отмечает К. Басмаджян, приведенная дата совпадает со временем правления сына Абаса I Багратуни Ашота III Милостивого – 953-977 года: «имя матери его Шушан, именно она и упомянута в надписи»⁶⁵.

Что касается мнения Гр. Ачаряна относительно того, что Шушан является женой Оганеса-Смбата Багратуни (1020-1041 гг.), то это предположение не находит исторического обоснования, поскольку известно, что Оганес-Смбат имел две жены, одна из которых – благочестивая царица, дочь Абаса и мать Ашота (имя не указывается) – упомянута в одной из памятных надписей Ереруйкского храма⁶⁶, а другая была дочерью брата императора Византии Романоса Аргироза (Романа Аргира), имя которой также неизвестно. Имя упомянутой в Ереруйке царицы интерпретировали именно как Тагуи (досл. «Царица»). Этого мнения придерживается подготовивший к переизданию топографическую работу епископа Оганеса Шаххатунянца Армен Тер-Степанян⁶⁷, то же отмечает и историк Артак Мовсисян⁶⁸, однако это предположение пока не обосновано. Упомянутый в той же памятной надписи Ереруйка Ашот является одним из двух преждевременно скончавшихся сыновей Оганеса-Смбата, память о котором, согласно эпитафисту Ашоту Манучаряну, «долго хранила непримирившаяся с горем мать»⁶⁹.

Ашотом Манучаряном (Аш. Манучарян, Эпиграфические надписи как первоисточники о политической истории Армении (IX-XIV вв.), Ереван, 2015, с. 46-49).

⁶⁴ Оганес епископ Шаххатунянц, Описание Первопрестольного Святого Эчмиадзина и пяти областей Арабатских, сост. А. Тер-Степанян, Св. Эчмиадзин, 2014, с. 416.

⁶⁵ К. Басмаджян, Наши древности, «Банасер» журнал литературный и научный, 1902, N 4, с. 100-101. К. Басмаджян началом царствования Ашота Милостивого полагает 961 г.

⁶⁶ Свод армянских надписей, вып. X, область Ширак, сост. С. Бархударян, Ереван, 2017, с. 18, N 4.

⁶⁷ Оганес Шаххатунянц, Описание..., с. 495.

⁶⁸ А. Мовсисян, 10 выдающихся армянских цариц, Ереван, 2014, с. 50.

⁶⁹ Аш. Манучарян, Эпиграфические надписи как первоисточники о политической истории Армении (IX-XIV вв.), 2015, с. 92.

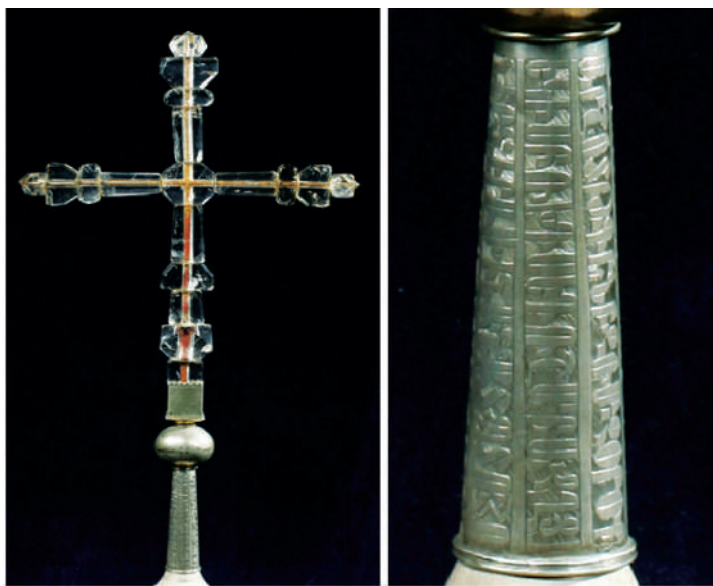

Фото 15.

Памятный крест царя Ашота III Милостивого и родителей – царя Оганеса (=Абаса) и его жены Шушан – в музее Первопрестольного Святого Эчмиадзина, 966 г. (фото: Ашот Манучарян, 2015 г.).

Прежде чем обратиться к памятной надписи на кресте, отметим, что из средневековых источников известны еще несколько знатных женщин по имени Шушан (как, например, Шушан Пахлавуни, княгиня Сюника Шушан и другие), сфера деятельности которых и иные обстоятельства находятся вне рассматриваемых нами задач.

Таким образом, из приведенных высокородных женщин, пожалуй, единственно вероятной представляется жена Абаса I Багратуни и мать Ашота III Милостивого царица Шушан, имя которой Степанос Асохик хоть и не указывает прямо, но отмечает, что она была родом из Грузии⁷⁰. После трагической смерти их отца Смбата I (914 г.) Абас и его брат Ашот Железный по причине частых набегов Амира Юсуфа удаляются в Грузию, где Абас и женится на Шушан, дочери грузинского князя Гургена, чтобы «...князя грузинского Гургена привлечь на свою сторону»⁷¹. Пожалуй, именно этим обстоятельством можно

⁷⁰ Степанос Таронци Асохик, с. 748 (ч. III, гл.6).

⁷¹ Оганес Драсханаке́ртци, с. 544 (гл. 59).

объяснить фразу из эпитафии Шушан: «на всех языках прочитайте молитвы обо мне», в которой, судя по всему, принимается во внимание неармянское происхождение усопшей. Кстати, датирование надписи первой половиной X века подтверждается палеографически – в схематических изображениях А. Калантара. При написании ряда букв, например, Ձ, Դ, Ջ, Թ, Ծ, Հ, Ե, Ծ, Վ («а, д, з, тх, тц, һ, н, ш, в, кх») и других, применен шрифт «округлый еркатагир»⁷², характерный для X века.

Основным периодом царствования Абаса принято считать 928-953 годы – относительно мирный период, когда с арены уже сошли Амир Юсуф (927 г.) и находящийся под его покровительством Ашот Шапухян Багратуни, умерший в 934 году и не оставивший после себя наследников⁷³. Владения последнего, в частности область Аршаруник и его восточный центр Багаран, перешли Абасу⁷⁴, который известен своей строительной деятельностью». Об этом наилучшим образом свидетельствует католикос Анания I Мокаци (946-968 гг.), который, говоря об Абасе, отмечает, что тот: «...о строительстве церквей дал приказ»⁷⁵. Он воздвиг не только церковь Аракелоц в Карсе, но и так называемую Малую Катогике в Ани⁷⁶, отремонтировал церковь Св. Григория (Звартноц) в Вагаршапате⁷⁷ и др.

Что касается упоминания Абаса под именем Оганес в памятной надписи, выгравированной на «рукояти» отмеченного выше креста, то считаем логичной точку зрения Ашота Манучаряна, согласно которой на надписи сообщается имя царя Оганес⁷⁸, принятое им при крещении, таковое имел и Смбат III – он же царь Оганес-Смбат. Принимая во внимание важность этой надписи, не считаем лишним привести ее полностью:

⁷² К. Кафадарян, Страницы армянской средневековой культуры и истории, Научное наследие, т. 5, Ереван, 2007, с. 185, фото 27.

⁷³ А. Арутюнян, Армения в IX-XI веках, Ереван, 1959, с. 92.

⁷⁴ А. Егиазарян, Абас Багратуни – царь Армении, с. 33.

⁷⁵ Армянский католикос Анания [Мокаци] о восстании дома Алуанского, «Арапат», 1897, III, с. 132-133.

⁷⁶ По мнению источниковеда Карена Матевосяна, церковь Малая Катогике в Ани должна быть одной из двух больших церквей «старого города» - Св. Богородицы Хамбушенц либо церковью, известной под именем Каримадин (К. Матевосян, Ани: Церковная жизнь и рукописное наследие, Св. Эчмиадзин, 1997, с. 157-158).

⁷⁷ Степанос Таронечи Асохик, с. 749, прим. 26 (ч. III, гл. 7).

⁷⁸ Аш. Манучарян, Эпиграфические надписи как первоисточники о политической истории Армении, с. 47.

СЕЙ СВЯТОЙ КРЕСТ В ПАМЯТЬ ОБ АРМЯНСКОМ ЦАРЕ ОГА-
НЕСЕ И ЖЕНЕ ЕГО ГОСПОЖЕ ШУШАН И СЫНЕ ЦАРЕ АШОТЕ.
С БОЛЬШИМ ВОЙСКОМ Я ПРИШЕЛ В СВЯТОЙ МОНАСТЫРЬ,
ДАЛ ВОДЯНЫЕ МЕЛЬНИЦЫ ШАМБА, ВОДОХРАНИЛИЩЕ ЕРАС-
ХА, ЗЕМЛЮ ИЗ АСТАПАТА МОНАСТЫРЮ СВЯТОГО ИОННА
ПРЕДТЕЧИ, В ПАМЯТЬ О НАС И О РОДИТЕЛЯХ НАШИХ. 966
[год]⁷⁹.

Утверждение К. Басмаджяна, представляющего в качестве аргументов характер написания букв, неровности резьбы, а также орфографию, нехарактерную для X века, весьма спорно, поскольку данный предмет в позднем средневековье мог быть отреставрирован, а надпись переделана⁸⁰. Об этом свидетельствуют метод гравировки – с удалением фона, древний стиль написания букв, частая редукция гласных и синтаксис. Важно, что содержание надписи не искажено и оно подтверждается также другими близкими по времени (976, 981 гг.) документальными материалами. В них ясно описано паломничество Ашота III Милостивого с царскими и княжескими войсками в монастырь Св. Степаноса Первомученика, сделанные пожертвования и взятый почин по основательному восстановлению находящихся в неутешительном состоянии церквей монастыря – Св. Степаноса, Св. Богородицы и Св. Геворга⁸¹. В ознаменование сделанного, царь Ашот передал на хранение монастырю крест с надписью: «в память о нас и о предках наших».

Выходит, что происхождение имени комплекса строений Шушан, с большой долей вероятности, связано с именем захороненной в некогда существовавшей в Багаране часовне-усыпальнице жены Абаса Багратуни – царицы Шушан. Принимая во внимание время ее царствования (первая половина X века), мы склонны думать, что ею построена находящаяся к юго-западу от шестиапсидной и в настоящее время разрушенная четырехапсидная церковь, по названию которой ком-

⁷⁹ Оганес Шаххатунианц, Описание... с. 416. К. Басмаджян, Наши древности, с. 129-130. Католикос Гарегин I [Овсепян], Памятные записки рукописей, 1951, с. 121-122, N 53. Ахназарян А. Три монастыря Артаза, Научные исследования Фонда изучения армянской архитектуры, т. 15, Ереван, 2012, с. 244, N 14. Аш. Манучарян, указ. соч., с. 46-47.

⁸⁰ Аш. Манучарян, указ. соч., с. 49.

⁸¹ Копию дарственной царя Ашота о передаче поместий монастырю Св. Стефана Первомученика, копию подтверждающей бумаги (976 г.) от католикоса Хачика I Аршаруни (973-992 гг.), а также дарственной царевны Рипсимэ о передаче поместий тому же монастырю (981 г.) смотри Купчие и разные другие архивные документы по хозяйственным сделкам, часть I, с предисловием, комментариями и словарем составил А. Абрамян, Ереван, 1941, с. 3-11, док. 1-3.

плекс и стал известен как Шушанаванк. Что касается того, что шестиапсидная церковь в народе до сих пор называют церковью Св. Шушан, следует отметить, что она в действительности не имеет никакой связи с церковью, построенной царицей Шушан. Просто после разрушения четырехапсидной церкви люди, в силу сложившейся традиции, именем Св. Шушан стали называть также шестиапсидную церковь.

Примечательно, что женщины из рода Багратуни прославились возведением многочисленных церквей. Известно, что прежде, чем официально быть венчаной на армянский трон, жена Ашота I Багратуни Катраниде в 879 году в Гарни установила крест, в памятной надписи которого она называет себя царицей Армении. Их дочь Мариам Багратуни в последующем построила Севанаванк, жена Ашота III Милостивого Хосровануйш – церкви Катогике в Ахпате и Санаине, а жена Гагика I Катраниде II закончила строительство Кафедрального собора в Ани, который обогатила также церковной утварью. И наконец, церкви, названные по именам высокородных благодетелей, известны именно в столице царства Багратидов Ани, как например: церковь Аблгариба Пахлавуни (Св. Спасителя), церковь Шушан Пахлавуни (Св. Акопа), церковь Тиграна Оненци (Св. Григория Просветителя), церковь Абугамренца (Св. Григория Просветителя) и др., аналогично и церковь Шушан Багратуни в Багаране.

Очевидно, что народная традиция, со временем претерпев изменения, частично отделилась от реальности и представила царицу как царевну или сестру царя, при этом свято сохранила имя строительницы ныне уже разрушенной церкви – Шушан, наделив ее званием *Святой*. В результате данного исследования в царском роде Багратуни, похоже, заняла достойное место также царица Шушан (*таблица 1*), которая, согласно приведенным фактам, является женой Абаса I, матерью Ашота III Милостивого и была похоронена в некогда существовавшей часовне-усыпальнице, немой свидетелем деятельности которой является очаровательный Шушанаванк.

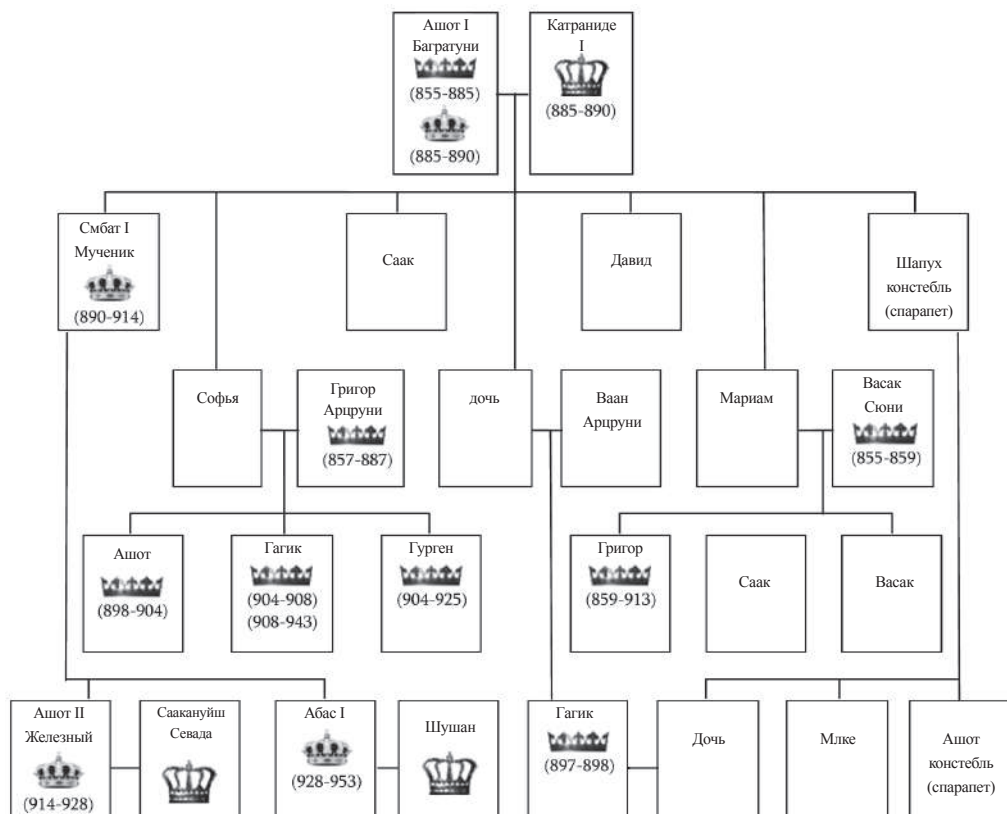

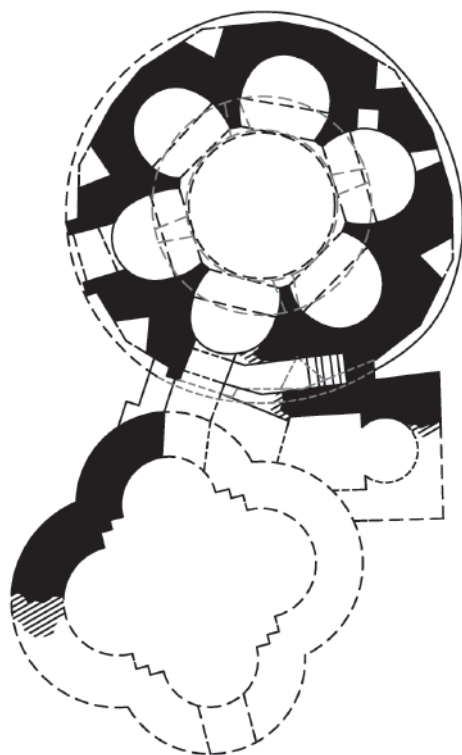
Таблица 1.
Фрагмент царского генеологического древа Багратидов
(составил: Арсен Арутюнян, 2020 г.)

АРХИТЕКТУРНАЯ КОМПОЗИЦИЯ

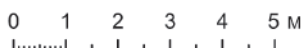
В настоящем исследовании делается попытка выявить историко-архитектурный облик Шушанаванка, и в особенности шестиапсидной церкви, датировку, современное состояние монастырского комплекса, эпиграфический материал и предоставить определенную ясную информацию для последующей реализации программы по сохранению комплекса.

Так, монастырский комплекс Шушанаванк включает в себя шестиапсидную и четырехапсидную церкви, однефную часовню, стену монастыря и остатки подсобных строений в восточной части комплекса (чертеж 4).

Единственной относительно хорошо сохранившейся церковью комплекса является строение 7.6 м в диаметре, с шестью треугольными нишами на одноступенчатом округлом цоколе и 18-тью внешними гранями, имеющее центрическую шестиапсидную композицию (чертеж 8, 9, 10, фото 16, 17). Апсиды церкви и венчающие их конхи – подковообразные, а узкие, трапециевидные в плане, пилястры между апсидами увенчаны высоко вытянутыми арками. Пере-

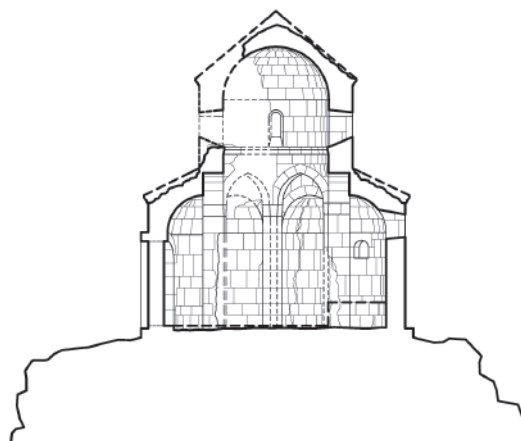
ПЛАН

Чертеж 8.

Общий план Шушанаванка (обмер: Ашот Акопян, 2018 г., архив ФИАА)

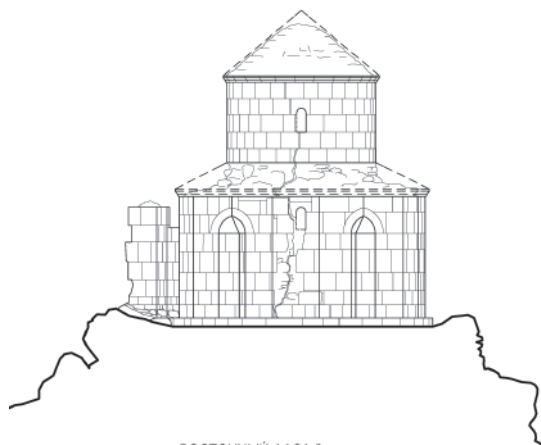
Чертеж 9.
*Разрез шестиапсидной церкви
Шушанаванка с видом на север*
(обмер: Ашот Акопян, 2018 г.,
архив ФИАА)

РАЗРЕЗ С ВИДОМ НА СЕВЕР

0 1 2 3 4 5 М

Чертеж 10.
*Восточный фасад церковного
комплекса Шушанаванк*
(обмер: Ашот Акопян, 2018 г.,
архив ФИАА)

ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД

0 1 2 3 4 5 М

ход от последних к круглому карнизу в основании купола осуществлен посредством парусов, в отдельных частях которых сделаны напоминающие трюмпы арки, имеющие, однако, сугубо декоративное значение (*фото 18*). Таковыми являются и бровки окон, а также вырезанный над восточным окном вписанный в окружность крест с изображенным на нем бороздчатым рельефом (*фото 19*). В целом, архитектурное убранство памятника довольно строгое. Снаружи и внутри округлый

в плане барабан купола с внутренней стороны увенчан сферическим сводом, а с внешней – конусообразным шпилем (*фото 16*).

Осмотр сохранившегося верхнего обрамления стен и сравнительный анализ с аналогичными церквями указывают, что основной объем церкви был покрыт пирамидальным многогранным перекрытием.

Диагональные размеры расположенных друг против друга апсид следующие: по оси восток-запад – 5.98 м, по осям север-восток и юг-запад – 5.87 м, а по осям юг-восток и север-запад – 5.96 м. Карниз основного объема церкви располагался на высоте 3.42 м от цоколя, в дальнейшем он был поднят на один ряд камней и это расстояние достигло 3.78 м.

Венчающиеся конхами апсиды расположены соответственно сторонам шестиугольника. Апсиды образованы парами разновысотных арок. Верхние арки держат стену барабана купола, в то время как нижние – обрамляют конхи подковообразных апсид (*фото 20*). Стены, соединяющие нижние и верхние арки, дополнены недостающими камнями. Вершина нижней арки находится на высоте 3.56 м от основания, тогда как вершина арки, держащей купол – около 4.17 м. Нижние арки имеют явно подковообразную форму, верхние же – несколько остроконечные, вытянутые. Трапезиевидные пилястры без капителей, обрамляющие апсиды изнутри, плавно переходят в стрельчатые арки.

Диаметр купола составляет 2.90 м, отметка замкового камня от основания церкви была на высоте 7.62 м. Расположенный одним рядом камней выше парусов округлый карниз четко отделяет купол церкви от нижнего яруса и выполнен в виде горизонтальных простых профилей.

Окна барабана сохранились в восточной и южной сторонах, без какого-либо внутреннего убранства. Выше оконных арок начинается купол (*фото 21*).

Церковь имеет два входа, открытых со стороны западной и юго-западной апсид. Снаружи входы имеют простые порталы с прямоугольными пилястрами, увенчанные арками. Сохранившаяся левая пилястра юго-западного портала не удостоивалась внимания исследователей. В отличие от арочного западного портала, юго-западный вход изнутри и снаружи имеет прямоугольные притолоки, а промежуточный участок между ними сводчатый (*фото 22-24*). Восточная главная апсида имела невысокий алтарь, а в ее северной стене помещена прямоугольная арочная ниша. В главной апсиде в вертикальной стене между подковообразной и вытянутой аркой вставлен простой хачкар (крест-камень), типичный для IX-X веков (*фото 25, 26*). Церковь освещалась одним окном на восточной апсиде и четырьмя окнами на барабане купола. Она целиком построена сочетанием тесаных камней туфа темных и светлых тонов, за-

литых известковым раствором. Крыша и шпиль купола церкви были покрыты черепицей (*фото 27*).

В южной стороне шестиапсидной церкви – на расстоянии 0.5 м от нее – была построена четырехапсидная крестово-купольная церковь с полукруглыми внешними и внутренними стенами. В восточной половине северной апсиды этой церкви находится вход, обращенный к юго-западному порталу шестиапсидной церкви. Стены четырехапсидной церкви в основном выложены грубой кладкой из местного базальтового камня, с использованием известкового раствора. Углы схождения апсид отчасти выложены хорошо обтесанным туфом (*чертеж 8, фото 28, 29*).

Между двумя церквями построена однефная сводчатая часовня с подковообразной восточной апсидой. Вход в часовню был в западной диагонально расположенной стене и открывался в проход между порталами шестиапсидной и четырехапсидной церквей. Этот проход с западной стороны был закрыт гладко обтесанной стеной (*чертеж 8, фото 30, 31*).

К однефной часовне с севера прилегает узкая, со ступеньками 0.6 м ширины, потайная лестница. Ее вход находится в восточной боковой стене юго-западного входа шестиапсидной церкви – под аркой между двумя прямоугольными притоками. Сводчатый потайной ход с восточной стены освещается узким окном. Сохранившись в потайном ходу пять каменных ступеней, возможно, некогда существовавшим лазом поднимались к крыше церкви, или, что более логично – на предположительно возведенную на однефной часовне колокольню (*чертеж 8, фото 32*).

Ранее сооруженные вокруг церковного ансамбля огородительные стены (толщиной 2-3 м), сложенные из крупных каменных блоков, были использованы в фортификационной системе комплекса. На восточном склоне холма к огородительной стене пристроены подсобные помещения. Они дают основание полагать, что комплекс являлся монастырским ансамблем, сооруженным на холме напротив города Багаран⁸² (*чертеж 4, фото 33*).

И все же, доминирующей над отмеченными строениями является относительно хорошо сохранившаяся шестиапсидная церковь, именуемая в настоящее время церковью Св. Шушан. Ее прообразом, по существу, была находящаяся не так далеко от нее раннесредневековая церковь Григорашен в Арагацаване. Налицо конструктивное сходство этих двух церквей (*чертеж 11, фото 34, 35*). Согласно реконструкции архитектора Карине Даниелян, внешние стены церкви в Арагацаване предстают собой по осям апсид выпуклый, а по углам вогнутый 12-гранник. Между тем, в действительности благодаря существованию на шести угловых

⁸² К. Даниелян, Церковь Св. Богородицы [=Св. Шушан] в Багаране, с. 13.

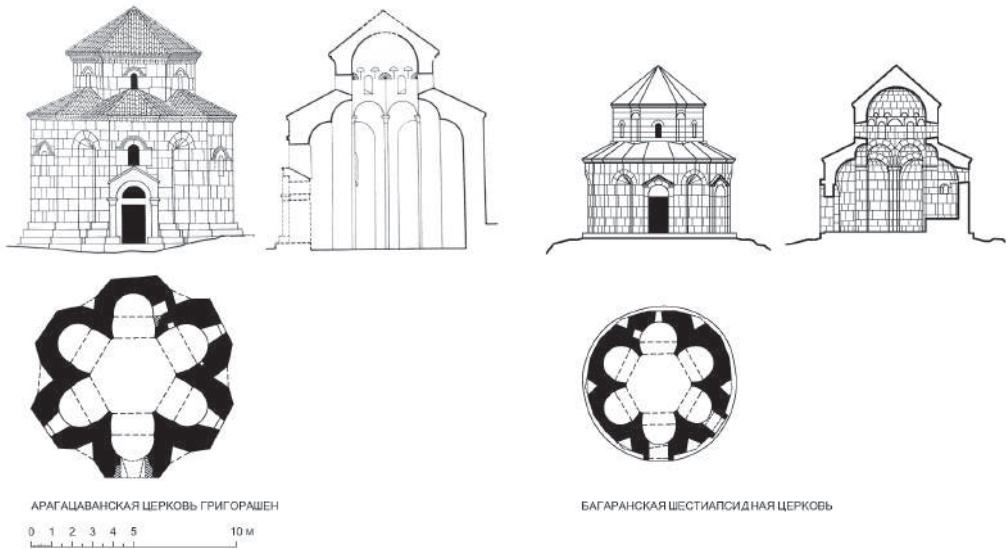
нишах отдельных граней наружная стена становится 24-гранной⁸³. В отличие от арагацаванской церкви Григорашен, багаранская шестиапсидная церковь в экстерьере имеет 18-гранную выпуклую наружную стену (*чертеж 11*).

Церковь заслуживает большого внимания исследователей армянской архитектуры с точки зрения ее композиционных особенностей, поскольку шестиапсидный тип постройки редко встречается в отмеченном регионе, прилегающем к исторической столице Ани. По сути, известно 11 памятников с такой композицией, включая находящиеся на территории современной Грузии и Турции, которые были построены большей частью до XI века (*таблица 2*).

Название	Период строительства	Месторасположение	Историческая территория	Современное государство
Арагацаванская церковь Григорашен	VI-VII вв.	Область Арагацотн село Гетап	Великая Армения	Армения
Багаранская шестиапсидная церковь (Св. Шушан)	VII в.	Область Армавир село Багаран	Великая Армения	Армения
Банакская церковь	IX-X вв.	Тайк Район Олти, село Банак	Великая Армения	Турция
Гогюбайская церковь Св. Геворга	IX-X вв.	Тайк Члдрийский район село Гогюба	Великая Армения	Турция
Церковь Абугамренц или Св. Григора	X в.	Столица Ани	Великая Армения	Турция
Многоапсидная церковь цитадели	X-XI вв.	Столица Ани	Великая Армения	Турция
Церковь в Божорми	X-XI вв.	Кахетинский район	Иберия	Грузия
Церковь крепости в Олти	X-XI вв.	Тайк город Олти	Великая Армения	Турция
Багнайрский монастырь	XI в.	Багнайр (окрестности Ани)	Великая Армения	Турция
Кацхийский монастырь	1010-1014 гг.	Имеретинский район	Иберия	Грузия
Монастырь Бехенц (Кусанац)	XII-XIII вв.	Столица Ани	Великая Армения	Турция

Таблица 2.
Хронологический список шестиапсидных церквей
(составил: Аиот Акопян, 2020 г.)

⁸³ К. Даниелян, Раннехристианская церковь у села Арагац, «Наука и техника», 1984, N 2, с. 10, рис. 1. ср. История армянской архитектуры, т. III, отв. ред. М. Асратян, с. 169, табл. 28.

Чертеж 11.

*Реконструкции шестиапсидных церквей: Григорашен в
Арагацаване и багаранской церкви в Багаране
(авторы: Карине Даниелян, 2004 г., Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)*

Хотя шестиапсидная композиция церквей применялась преимущественно в период раннего средневековья и в эпоху Багратидского царства, со временем она неожиданно исчезла из армянской архитектуры. Поэтому, существует настоятельная необходимость выявления исторической роли этой своеобразной композиции в генеалогии архитектурной мысли.

ЭПИГРАФИКА

Не секрет, что для изучения истории средневековых памятников достоверным источником являются эпиграфические надписи, благодаря комплексному исследованию которых зачастую становится возможным конкретно определить время строительства того или иного историко-архитектурного памятника, его название, имя заказчика, духовного наставника и другие примечательные подробности. Необходимо констатировать, что шестиапсидная церковь Багарана не особо богата эпиграфическими надписями. Из сохранившихся примерно десятка надписей только одна имеет характер дарственной, другие же представляют собой краткие записи, составленные от лица духовных служителей и посетителей-дарителей. Хронологически наиболее ранней является частично сохранившаяся дарственная эпиграфическая надпись в верхней части ныне закрытого западного входа, которую можно датировать по меньшей мере XI-XII веками, временные же рамки создания других надписей более широкие и охватывают XI-XV века.

Помимо средневековых памятных надписей, стены церкви – снаружи и внутри – покрыты оставленными посетителями в последние десятилетия граффити, вырезанными и написанные красками (изредка также с рисунками)⁸⁴, в которых упоминается в основном имя и фамилия паломника, иногда – год, месяц, день посещения, местожительство и т. д. Эти большей частью двуязычные (на армянском и русском) краткие надписи вырезались и писались в основном произвольно – зачастую повреждая средневековые памятные надписи.

В специализированной литературе из эпиграфических надписей шестиапсидной церкви Шушанаванка известна лишь дарительная надпись, которую еще в конце XIX века опубликовал Н. Марр, сделав некоторые заметки. В последующем Степан Мелик-Бахшян, не конкретизируя какую-либо надпись, отмечает, что на

⁸⁴ Несмотря на то, что в 60-х годах прошлого века граффити воспринимались отрицательно и их нанесение стало уголовно наказуемым как запрещенное деяние, тем не менее это явление продолжается и в наши дни (А. Диланян, А. Акопян, Явление «Граффити» на средневековых памятных надписях, «Археология, этнология, фольклористика, междисциплинарные подходы», XVI межд. конф. мол. уч. (20-22 ноября, 2019), тезисы докладов, Ереван, 2019, с. 45).

стенах церкви сохранились памятные армяноязычные надписи IX-XII веков⁸⁵. Таким образом, можно констатировать, что значительная часть памятных надписей публикуется впервые. Ниже в хронологическом порядке представляем расшифровки памятных надписей, следуя принятым в эпиграфике принципам: рядом с расшифровкой – схематические изображения надписей и фотографии⁸⁶, а восстановления имеющихся в оригинале сокращений и поврежденных мест даются со специальными условными обозначениями⁸⁷ и комментариями.

1. На западной наружной стене церкви, на трех гранях, выше ныне закрытого входа, под карнизом – на 8 и 9-м камнях второго ряда кладки, 2 строки.

† ВО ИМЯ БОГА, Я, АПЛХЕРТ, ПЕРЕДАЛ МОЙ Д...АЙАРК
САД ЦЕРКВИ СВЯТОГО САРГИСА (°)..., ПО ПРИКАЗУ КНЯЗЯ
КНЯЗЕЙ, КТО СЕЙ МОЕЙ ВОЛЕ ВОСПРОТИВИТСЯ И ПОДАРЕН-
НУЮ ЦЕРКВИ ЗЕМЛЮ ОТДЕЛИТ, ОТ ИМЕНИ 318 ПАТРИАРХОВ
ДА БУДЕТ ПРОКЛЯТ⁸⁸.

Надпись дошла до нас в крайне неутешительном состоянии. Так, в центральной части 1-2 камня выпали, другие камни поверху во многих местах обломаны, полностью покрыты следами от долговременно продолжавшихся обстрелов с турецкой стороны из разных видов оружия, вследствие которых надпись была сильно повреждена.

Анонимный автор из Кохба, посетив в 1883 году Багаран, описал помимо прочего и шестиапсидную церковь, на северной стене которой (должно быть западной) снаружи заметил, по-видимому, именно эту самую надпись, которую расшифровать ему не удалось: «снаружи – с северной стороны – в верхней части стены есть одна надпись, которую также, к несчастью, не смог прочесть и найти дату, поскольку неудобно было стоять, и отчасти также оттого, что часть надписи

⁸⁵ Ст. Мелик-Бахсян, Культурные памятники Армении, с. 327.

⁸⁶ Отдельно не пронумерованы, представлены под номерами надписей, см. под соответствующими номерами в арм. варианте текста. Схематические изображения эпиграфических надписей и фотографии выполнены нами – А. А.

⁸⁷ Специальные условные обозначения в арм. варианте текста:

[] - отмечены восстановленные поврежденные и несохранившиеся участки,

[] - отмечены сокращенные резчиком и восстановленные нами буквы,

/ - отмечены границы между строками в оригинальном тексте,

религиозные понятия – Господь, Бог, Иисус, Христос и др. – даются сокращенно.

⁸⁸ Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, с. 96-97, N 18.

была повреждена»⁸⁹. Согласно этому сообщению, в конце XIX века надпись уже находилась в плохом состоянии. Однако почти в тот же период эта памятная надпись была расшифрована и опубликована Н. Марром. Это помогло нам сегодня восстановить уже уничтоженные некоторые примечательные отрывки, как например:

- а. Имя дарителя Аплхерта, которое, по нашему мнению, является одним из вариантов арабского имени Аплахат⁹⁰.
- б. Подаренное недвижимое имущество – сад, предшествующее слово к которому во времена Н. Марра также было неразборчиво. Полагаем, это было либо название сада (земли), либо неправильное написание слова *апахарк*, то есть, свободный от налогов.
- в. Предполагаемое название церкви, которое, на основании сохранившегося отрезка текста *Святой Са...* Н. Марр считает логичным понимать как *Святой Саргис*⁹¹. Это вполне приемлемо, поскольку выше мы уже выяснили, что название Св. Шушан, по сути, относится к имени царицы, построившей поблизости четырехапсидную церковь, о которой повествовала также устная традиция.
- г. В конце первой строки Н. Марр прочитал НХ, и последнюю букву Х он посчитал началом первого слова следующей строки – имени князя (ишхана). По нашему мнению, не НХ, а ШХ и восстанавливая этот поврежденный участок текста следует читать *ишханац ишхан* (князь князей). Этот титул был распространен как во времена халифата, так и при царствовании Багратидов. По трактовке видного арабиста Арама Тер-Гевондяна, *Князь Армении* – равнозначно званию *батрик*, происходящего от греческого *патрик*. Звания-титулы «Князь Армении», «Господин Армении», «Князь князей» обычно относились к правителям-самодержцам. Согласно А. Тер-Гевондян, звание *Князь князей* было выше, чем *Князь Армении*, поскольку, если *Князь Армении* являлся первоприсутствующим только в отношении нахараров (крупных феодалов) Армении, то авторитет Князя князей распространялся также на князей Иберии и Кавказской Албании⁹². Например, знаменитыми князьями Армении и князьями князей IX-X веков были Ашот Мясоед Багратуни, его сын Багарат, ставший также князем князей,

⁸⁹ Гюхаци, Письмо из Кохба, с. 1.

⁹⁰ Гр. Ачарян, Словарь армянских собственных имен, т. I, Ереван, 1942, с. 195.

⁹¹ Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, с. 97.

⁹² А. Тер-Гевондян, «Ишхан Армении» в эпоху арабского владычества, Сборник статей, Ереван, 2003, с. 100-102.

Ашот I Багратуни, кто прежде чем быть помазанным на армянский престол, был князем князей Армении и Грузии, а также его сын Смбат I и другие.

Таким образом, то обстоятельство, что дарение было сделано по велению князя князей (чье имя, по-видимому, изначально не указывалось), уже является свидетельством того, что мы имеем дело со «сделкой», в связи с которой был составлен указ, то есть, предписание, послушавшиеся которого удостоились бы проклятий 318-ти патриархов- участников Вселенского Никейского собора 325 года.

Условно датировав эпиграфическую надпись XII-XIII веками⁹³, Н. Марр, судя по всему, предположил, что последняя является ровесницей дарительных надписей багаранской церкви Св. Теодороса. Он также не исключал, что на камне, предшествующем надписи и в настоящее время упавшем, был и год, чьи выветрившиеся следы он заметил⁹⁴. По нашему убеждению, надпись была без даты, поскольку сохранились как начинающаяся с креста инициальная часть надписи, так и конец, оставшийся, по-видимому, незавершенным. Это очевидно по тому, что характерное для дарительных памятных надписей проклятие в конце обрывается, а, как правило, ему должна была следовать часть о благословении. На основании палеографии надписи, месте, где она была высечена и упоминания титула князь князей, мы склонны датировать эту памятную надпись XI-XII веками.

Из представленных ниже рассматриваемых нами эпиграфических надписей четыре являются памятными надписями, они помещены на задней стене главной апсиды церкви. Вообще, вырезанные каллиграфическим болорагиром («округлым письмом») памятные надписи главных апсид церквей знакомы нам по ряду средневековых духовных центров (Дадиванк, Гехардаванк, Гошаванк и др.) и большей частью являются пространными текстами о совершении церковной службы в ответ на пожертвования. В отличие от них, эпиграфические надписи шестиапсидной церкви не особо отличаются каллиграфическим мастерством и глубиной содержания.

2. В интерьере церкви, на камне в правой части главной апсиды, 5 строк.

† Я, КИРАКОС, СЛУГА БОЖИЙ, КТО ЭТО ПРОЧТЕТ, ПУСТЬ
МЕНЯ ПОМЯНЕТ.

⁹³ Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, с. 96.

⁹⁴ Там же.

Из схематического изображения памятной надписи становится ясно, что резчик особо не владел искусством резьбы по камню. Первые три строки в отличие от последних двух – написаны прописными и крупными буквами, поэтому складывается впечатление, что последняя часть надписи была добавлена позже. Упомянутый Киракос называет себя «Слугой божьим», это дает основание предполагать, что он был одним из паломников церкви, кто взамен какого-то пожертвования получил право высечь свое имя на главной апсиде, обращаясь к читающим с просьбой помянуть его в своих молитвах. Палеографические особенности написания прописных К, А и Р указывают, что мы имеем дело с памятной надписью по меньшей мере XI-XII веков.

3. В левой части главной апсиды церкви, по обрамлению сводчатой ниши, написана красками, сильно повреждена, 1 строка.

ГОДА 1251, Я, ХАЧАТУР...

Судя по сохранившемуся участку, однострочная надпись обрамляла свод ниши, которую, в свою очередь, обрамлял исполненный также черной краской бордюрный орнамент в виде косых линий. Местами сохранившиеся на главной апсиде следы штукатурки свидетельствуют о том, что по крайней мере эта часть церкви была украшена росписью, от которой, к сожалению, ничего не осталось. Не исключено, что именно с росписью церкви может быть связан упоминаемый Хачатур.

4. В левой части главной апсиды церкви, верхняя часть сводчатой ниши, на частично сохранившейся штукатурке, буквы мелкие, 1 строка.

ГОДА 1352. ПОМЯНИТЕ НЕДОСТОЙНОГО СВЯЩЕННИКА
АНТОНА РАДИ ХРИСТА, БОГА.

Надпись примечательна прежде всего тем, что содержит дату, поскольку это является красноречивым свидетельством того, что в середине XIV века, то есть, до захвата Багарана в результате походов Тамерлана, в этой церкви служил священник или из другого храма сюда прибыл как паломник называющий себя «недостойным» священник Антон и имел честь оставить потомкам свое имя возле ниши главной апсиды.

5. В центральной части задней стены главной апсиды церкви, 2 строки.

СПАНДИАР, СЛУГА БОЖИЙ, ПОМЯНИТЕ РАДИ ХРИСТА.

Имя *Спандиар*, являющееся одним из вариантов имени Спандар, Спадэндарат, по-пехлевийски (по-парфянски) этимологизируется как «србатур» (досл. «данный святостью/ святыми»), что аналогично имени Аствацатур (досл. «данный Богом»)⁹⁵. Спандиар, судя по всему, тоже был паломником-дарителем церкви, кто взамен какого-то пожертвования также был удостоен упоминания. В эпиграфической надписи примечательна также форма слова «помяните» – *хишецесцек* вместо *хишецек*. Подобные формы можно называть необычными ошибками автора, поскольку резчик попробовал написать форму этого слова на грабаре (древнеармянском языке) правильно, но это ему так и не удалось, и он перепутал две грамматические категории. Вместо того, чтоб написать *хишесджик*, для построения усиленной формы повелительного наклонения (собственно императива) к основе совершенного вида (хишец) он добавил характерную для сослагательного наклонения частичку –ес(ц) + окончание 2-го лица собственно императива, в результате чего получилась ошибочная конструкция *хишецесцек*⁹⁶. Судя по форме букв, памятную надпись можно датировать XIV-XV веками.

6. На левой грани юго-западной ниши, экстерьер церкви, буквы мелкие, надпись беспорядочно процарапана (хазагир), 4 строки.

† Я, Горг, слуга Божий, кто эт...

† Я, Горг, слуга Божий, кто это прочтет, пусть помянет меня.

Написанная неумелой рукой эта памятная надпись на первый взгляд почти незаметна, причем первая строка оставлена резчиком неоконченной, и ее содержание вновь повторено на следующей строке. Упомянутого в надписи Горга мы также склонны считать одним из паломников-дарителей церкви, кто тоже пожелал быть помянутым. Полагаем, что по времени надпись близка предыдущей.

7. На восточной стене, экстерьер церкви, на передвинутом камне, 2 строки.

Я, ГАЛУСТ, НАПИСАЛ.

Резчиком памятной надписи, вероятно, является сам Галуст. Вырезанный в верхней части надписи знак, напоминающий стрелку, является меткой мастера, такие стрелки (имеющими разные направления) сохранились на ряде камней

⁹⁵ Гр. Ачарян, Словарь армянских собственных имен, т. IV, с. 597-598.

⁹⁶ За объяснение данного словообразования выражаем благодарность коллеге, кодикологу Хачику Арутюняну.

внешних стен церкви. Подобные стрелки как метки мастера, известны также из церквей в Мастаре, Зариндже, Аруче, Карашамбе и на других близких по времени создания памятниках⁹⁷. Нами обнаружены также многочисленные примеры знаков в виде креста, перевернутой буквы Г (Д). Заметим, что наличие сохранившихся меток мастеров на каменных стенах памятников характерно в особенности для раннесредневековых церквей, как например, на стенах находящегося недалеко от Багарана Мренского храма, меткам мастеров которого недавно было посвящено особое исследование⁹⁸.

8. На северо-восточной стене, экстерьер церкви, буквы мелкие, 1 строка.

Я, ГРИГОР.

Этой надписью как будто подытоживается список замеченных и скопированных нами памятных надписей, которые в художественном и содержательном отношении хоть и уступают другим созданным в этом регионе примерно в то же время эпиграфическим надписям, но все же являются документальным материалом об истории церкви по меньшей мере XI-XV веков.

Отметим также, что восточнее церкви, примерно в 100 м, справа от дороги, ведущей к комплексу находится помещенный на необработанный постамент базальтовый хачкар, характерный для XI-XII веков. В скульптурной композиции примечательны «проросшее» из верхней ветви креста Дерево жизни, а из него — две грозди винограда, плоды этого Древа вкушает птица как символ бессмертия души⁹⁹ (фото 36).

⁹⁷ А. Казарян, Автографы мастеров-каменщиков VII века. Армения, Иверия, Кавказская Албания, М., 2012, с. 13-16.

⁹⁸ А. Казарян, К. Матевосян, Строительные особенности, метки мастеров и некоторые надписи Мренского собора, ИФЖ, 2015, N 3, с. 130-132.

⁹⁹ Г. Петросян, Хачкар: генезис, функции, иконография, семантика, Ереван, 2008, с. 297.

ЭТАПЫ СТРОИТЕЛЬСТВА И ДАТИРОВАНИЕ

В начале прошлого века основатель истории армянской архитектуры Торос Тораманян кратко обратился к шестиапсидной церкви монастыря Шушанаванк и предположительно датировал ее XI веком¹⁰⁰. В последующем комплекс никогда не подвергался всестороннему исследованию. Это вероятно было обусловлено тем обстоятельством, что в советские годы памятник находился в закрытой приграничной зоне. Лишь два автора – Тиран Марутян и Александр Манучарян – исследовали этот комплекс, однако сделали противоречивые выводы.

Архитектор Тиран Марутян шестиапсидную церковь Багарана считает постройкой IX-X веков, основываясь на том, что в подобных церквях переход от подкупольного шестиугольника к круглому основанию купола осуществляется с помощью парусов, и в общих композиционных решениях церкви. Он ошибочно отмечает, что церковь, помимо окон на куполе, освещалась также из восточной и западной апсид – в действительности же она освещается лишь из восточной апсиды. Что касается периодов строительства церкви, то Т. Марутян предлагает следующую последовательность: сперва была построена однонефная часовня, затем приспособленная к ней четырехапсидная церковь, и в конце – шестиапсидная церковь Св. Шушан. Он полагает, что шестиапсидная церковь со своей продольной осью и решением юго-западной двери, приспособлена к раннесредневековой четырехапсидной церкви¹⁰¹.

Эпиграфист Ал. Манучарян, анализируя архитектуру шестиапсидной церкви, отмечает, что она изначально имела лишь западный вход со своим порталом, а юго-западный вход не имеет какого-либо оформления, на основании чего автор предположил, что этот вход был открыт позже, и считал его приспособленным к входу пристроенной с южной стороны четырехапсидной церкви. Он полагал, что внешние полукруглые стены четырехапсидной церкви из грубо обтесанных камней являются результатом дальнейшего обновления. Первоначальной же яв-

¹⁰⁰ Т. Тораманян, Материалы по истории армянской архитектуры, т. I, с. 294.

¹⁰¹ Т. Марутян, Памятники армянской архитектуры: Глубинная Армения, Ереван, 1978, с. 140-141.

лялась, четырехапсидная крестово-купольная церковь с пятигранными, снаружи, апсидами. Построенную между четырехапсидной и шестиапсидной церквями часовню и лестничный проход он считал ровесниками шестиапсидной церкви и представлял, что колокольня и шестиапсидная церковь были сооружены в одно и то же время, а четырехапсидную церковь - последней постройкой комплекса. Хотя Ал. Манучарян отмечает, что в шестиапсидной церкви присутствуют древнейшие композиционные детали, имеющие аналогии с церковью Григорашен в Арагацаване, тем не менее, основываясь на упоминании Драсханакертци, согласно которому Ашот Багратуни Шапухян после 914 года построил церковь на берегу реки Ахурян¹⁰², он датирует ее X веком.

Позднее к историко-архитектурному облику шестиапсидной церкви обращалась Карине Даниелян, а недавно – также группа научных работников Токийского технологического института (Ш. Сасано, Я. Фудзита, Ш. Мотоуи), которые уже упоминались выше – в главе «История». В Государственном реестре недвижимых памятников истории и культуры Республики Армения церковь фигурирует как памятник республиканского значения, под именем Св. Шушан и датирована VII веком (регистрационный номер - 3.28.3).

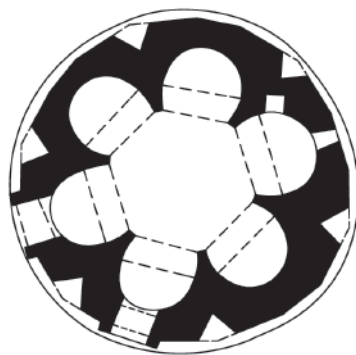
На основе проведенных нами на месте исследований мы пришли к тому заключению, что вышеупомянутые наблюдения, сделанные Т. Марутяном и Ал. Манучаряном весьма спорны и не особо соответствуют этапам строительства данной группы памятников. Для выяснения последовательности фаз прежде всего рассмотрим строения по сохранившимся слоям.

Первым строением монастыря Шушанаванк является шестиапсидная церковь, построенная на самой высокой точке скалистого холма. Под основанием церкви с целью распрямления неровных участков скалы с помощью каменной кладки и известкового раствора был создан ровный слой. Церковь была сооружена без каких-либо подстроек. Об этом свидетельствуют архитектурная композиция и продолжение круглого цоколя и внешних 18-гранных стен – под восточной внешней стеной в дальнейшем пристроенного узкого прохода (*чертеж 12, фото 37*). Проведенными нами на месте исследованиями было выяснено, что шестиапсидная церковь в вертикальном направлении имеет два отличающихся друг от друга слоя. Нижний слой – стены шести апсид, подковообразные завершающие апсиды конхи, шесть пилястр до ряда, предшествующего аркам – выложен камнями более темного оттенка, с фаской под углом 45° горизонтальных швов кладки. Что касается верхнего слоя, то соединяющиеся друг с другом вытянутыми арками пилястры,

¹⁰² Ал. Манучарян, Изучение строительных надписей Армении IV-XI веков, с. 185-186.

ПЕРВЫЙ ЭТАП СТРОИТЕЛЬСТВА 7 ВЕК

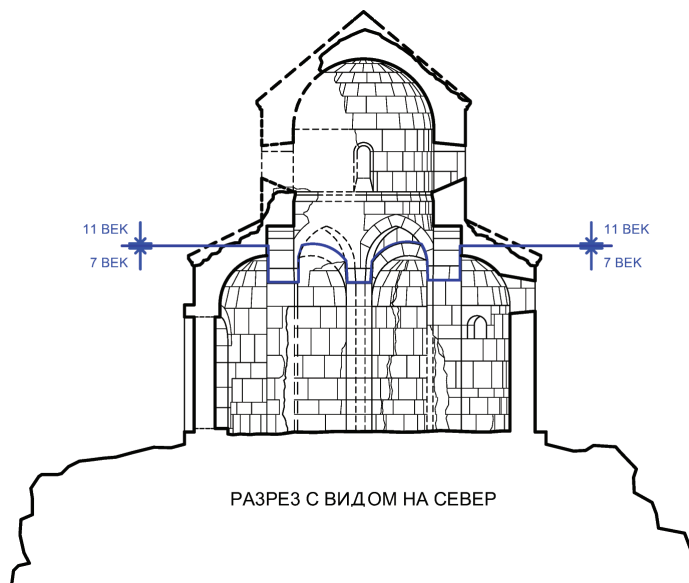
Чертеж 12.
*План первого этапа строительства
монастыря Шушанаванк
(обмер: Григор Налбандян и
Ашот Акопян, 2020 г.)*

опирающиеся на них паруса и купол целиком построены из камней более светлого оттенка. По строительной технике верхний слой также отличается от нижнего, более раннего – в горизонтальных швах камней присутствует известковый раствор, а фаски горизонтальных швов более узкие. Несущие купол арки пристроены к завершающим полукруглые апсиды подковообразным аркам (*чертеж 13, фото 38, 39*). Кроме того, на перекрытии основного объема – по всему периметру церкви – позади одного ряда камней, добавленного на стену, завершающуюся на высоте от цоколя 3.42 м, в известковом растворе мы обнаружили куски черепицы крыши (*фото 40*). Это подсказывает, что во время более поздней перестройки несущих купол арок и всего купола, внешняя стена была поднята на один ряд камней, достигнув высоты от цоколя 3.78 м.

При сравнении с другими древнейшими шестиапсидными церквями выясняется, что подобный нижний ярус Багаранской церкви по композиционным особенностям наиболее близок церкви Григорашен в Арагацаване, являющейся самой ранней среди аналогичных церквей. Трапециевидные, в плане, пилястры, подковообразные арки и конхи апсид позволяют предположить, что объемно-пространственное решение церкви также является вторым после Григорашена в Арагацаване. Это наталкивает на предположение, что, в отличие от построенных позже цилиндрического барабана купола и конусовидного шпиля, первоначальный купол был многогранным, с пирамидальным шпилем. Сводчатая высоко расположенная ниша северной стены главной апсиды церкви и сохранившаяся на стенах алтаря нижняя граница штукатурки показывают, что алтарь церкви был

Чертеж 13.
*Первый и четвертый
 этапы строительства
 шестиапсидной церкви
 Шушанаванка в разрезе,
 (обмер:
 Григор Налбандян и
 Ашот Акопян, 2020 г.)*

на высоте 0.64 м от пола. Принимая во внимание композиционные особенности объема церкви до метки поддерживающих купол арок, подковообразную форму апсид и конх, не очень высокий алтарь и технику обработки и кладки камней, мы приходим к выводу, что шестиапсидная церковь Шушанаванка была построена не в X, а в VII веке. Позднее, после предполагаемого разрушения первоначального купола, поддерживающие купол арки, паруса и весь купол были реконструированы из более светлых и сравнительно меньшего размера гладко отесанных камней, ясно отличаясь от нижнего яруса (*фото 41*).

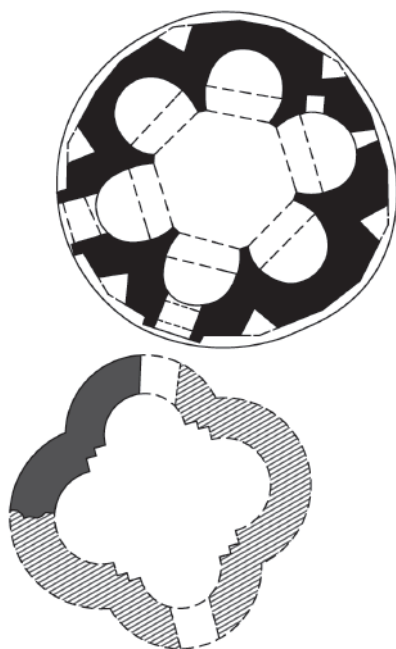
На втором этапе строительства шестиапсидной церкви, в южной части, на расстоянии 0.5 м, была воздвигнута вторая церковь – с центрально-купольной и четырехапсидной композицией, вход в северную апсиду которой был открыт напротив юго-западного портала шестиапсидной церкви и приспособлен к последней. Предположение Ал. Манучаряна, что четырехапсидная церковь имела снаружи пятигранные апсиды, не соответствует действительности, поскольку снаружи вогнутые апсиды четырехапсидной церкви уже в основании, базирующемся на скалистых камнях, полукруглые. Кладка четырехапсидной церкви из грубо обработанных камней, с известковым раствором во внешних промежутках между ними, напоминает кладку церквей в Айраванке и Севанаванке, а потому строительство этой церкви, по всей вероятности, следует отнести к X веку.

По-видимому, именно эта церковь была построена царицей Шушан, о которой, как было отмечено выше, есть упоминания также в народных сказаниях (*чертеж 14, фото 42*).

Спустя некоторое время (на третьем этапе строительства), в промежутке между двумя церквями к четырехапсидной церкви была пристроена однефная, со сводчатым перекрытием, имеющая подковообразную, в плане, апсиду часовня, которая полностью построена из чисто тесаных камней и отличается от четырехапсидной церкви. Эта часовня, согласно проведенным нами замерам, была построена так, что ее северная стена примыкала к восточной стене юго-западного портала шестиапсидной церкви. Это показывает, что еще при строительстве однефной часовни стены шестиапсидной церкви были уже полностью завершены. Кроме того, основание северной стены однефной часовни имеет более высокое расположение по сравнению с округлым цоколем шестиапсидной церкви и северная стена часовни отчасти построена на этом цоколе (*фото 43*). Исходя из этого становится понятным, что, несомненно, однефная часовня была построена после шестиапсидной церкви, а не одновременно или раньше последней, как предполагают Т. Марутян и Ал. Манучарян. Таким образом, однефная часовня была построена позже четырехапсидной церкви, то есть, в X-XI веках (*чертеж 15, фото 44*).

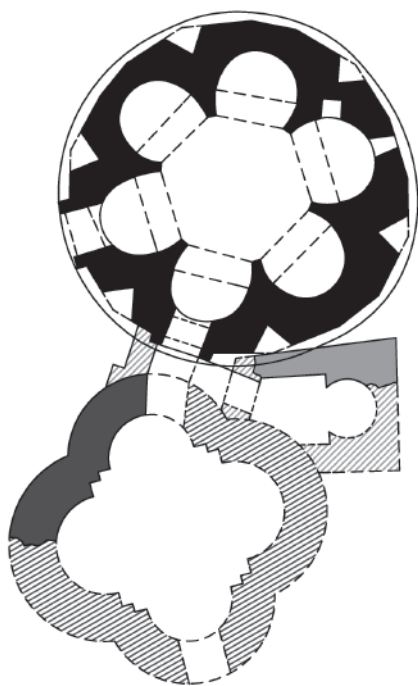
Для выяснения времени осуществления строительства верхнего яруса шестиапсидной церкви и перестройки купола

ВТОРОЙ ЭТАП СТРОИТЕЛЬСТВА 10 ВЕК

Чертеж 14.
*План второго этапа строительства
монастыря Шушанаванк
(обмер: Григор Налбандян и
Ашот Акопян, 2020 г.)*

ТРЕТИЙ ЭТАП СТРОИТЕЛЬСТВА 10-11 ВЕКИ

Чертеж 15.

*План третьего этапа строительства
монастыря Шушанаванк*

*(обмер: Григор Налбандян и
Ашот Акопян, 2020 г.)*

обратимся к рассмотрению причины и времени разрушения купола.

Одновременно с реконструкцией купола центральная разрушенная стена северо-западной апсиды была перестроена снаружи – кладкой из небольших, а изнутри – крупных и небольших камней. Однако в отличие от более светлого оттенка камней купола, перестройка внешних стен северо-западной апсиды производилась с использованием более темных камней (*фото 45, 46*). Поскольку

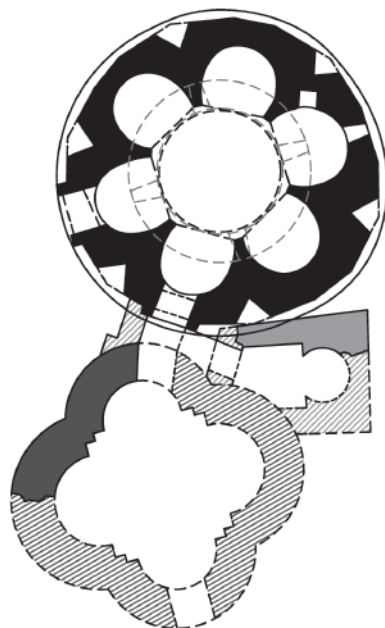
центральная стена северо-западной апсиды была разрушена, а затем вновь построена, ширина этого обвала подсказывает, что она возникла в результате разрушения купола вследствие мощного землетрясения. При рассмотрении хронологии происходивших в X-XI веках землетресений выясняется, что в 1046 году в Ани произошло разрушительное землетрясение: «сильное землетрясение уничтожило его [города Ани] великолепные дворцы и церкви и поглотило многих жителей»¹⁰³. То есть, разрушение старого купола и центральной стены северо-западной апсиды предположительно произошло от землетрясения 1046 года, из чего следует, что реконструкция купола, вероятно, была осуществлена в середине XI века.

Это предположение подтверждается и строительными особенностями реконструкции купола. Принимая во внимание вытянутость поддерживающих купол арок, наличие известкового раствора между камнями в кладке купола, скромное, линейное оформление бровок окон и подпружных арок, использование в поздней кладке над подковообразной аркой VII века главной апсиды хачкара IX-X веков

¹⁰³ В. Степанян, Землетрясения на Армянском нагорье и окрестностях, с. 52.

Чертеж 16.
*План четвертого этапа строительства
 монастыря Шушанаванк
 (обмер: Григор Налбандян и
 Ашот Акопян, 2020 г.)*

**ЧЕТВЕРТЫЙ ЭТАП СТРОИТЕЛЬСТВА
 ПОЛОВИНА 11 ВЕКА**

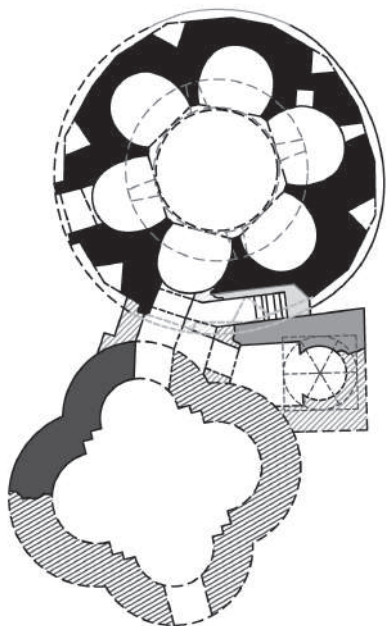
можно заключить, что реконструкция купола не могла произойти раньше конца X века. На это указывает также то, что барабан купола снаружи и изнутри имеет цилиндрическую форму, что применялось в X-XIV веках в монастырях Оромос (XI-XIII вв.), Нехуц (XI-XIII вв.), Кечарис (XI-XIII вв.), Майраванк (XII-XIII вв.), Нор Варагаванк (XII-XIII вв.), Гошаванк (XII-XIII вв.), Тегер (XIII в.), Сагмосаванк (XIII в.), в монастыре Св. Оганеса-Карапета в Ланджаре (XIII-XIV века) и других памятниках (*чертеж 16, фото 47*).

Основываясь на этих фактах, можно сделать вывод, что действительно реконструкция купола была произведена на четвертом этапе строительства, в середине XI века – после землетрясения, до нашествия сельджуков в 1064 году.

На последнем пятом этапе строительства, снося внешнюю стену юго-западной и юго-восточной апсид шестиапсидной церкви и треугольную нишу, к северной стене однонефной часовни была пристроена узкая лестничная площадка, вход которой был открыт в промежутке между двумя прямоугольными притолоками юго-западной двери – в стене справа. Пять ступеней, пристроенных на высоте половины восточной внутренней стены лестничной площадки, указывают, что предполагался проход к крыше на второй этаж, что, как полагает также и Ал. Манучарян, говорит о вероятности размещения на втором этаже колокольни¹⁰⁴. Поскольку строительство колоколен в Армении начинается по меньшей мере в XI-XII веках, а Багаран был освобожден Захарянами только в 1211 год и 25-ью годами позже,

¹⁰⁴ Ал. Манучарян, указ. соч., с. 185.

ПЯТЫЙ ЭТАП СТРОИТЕЛЬСТВА
ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 13 ВЕКА

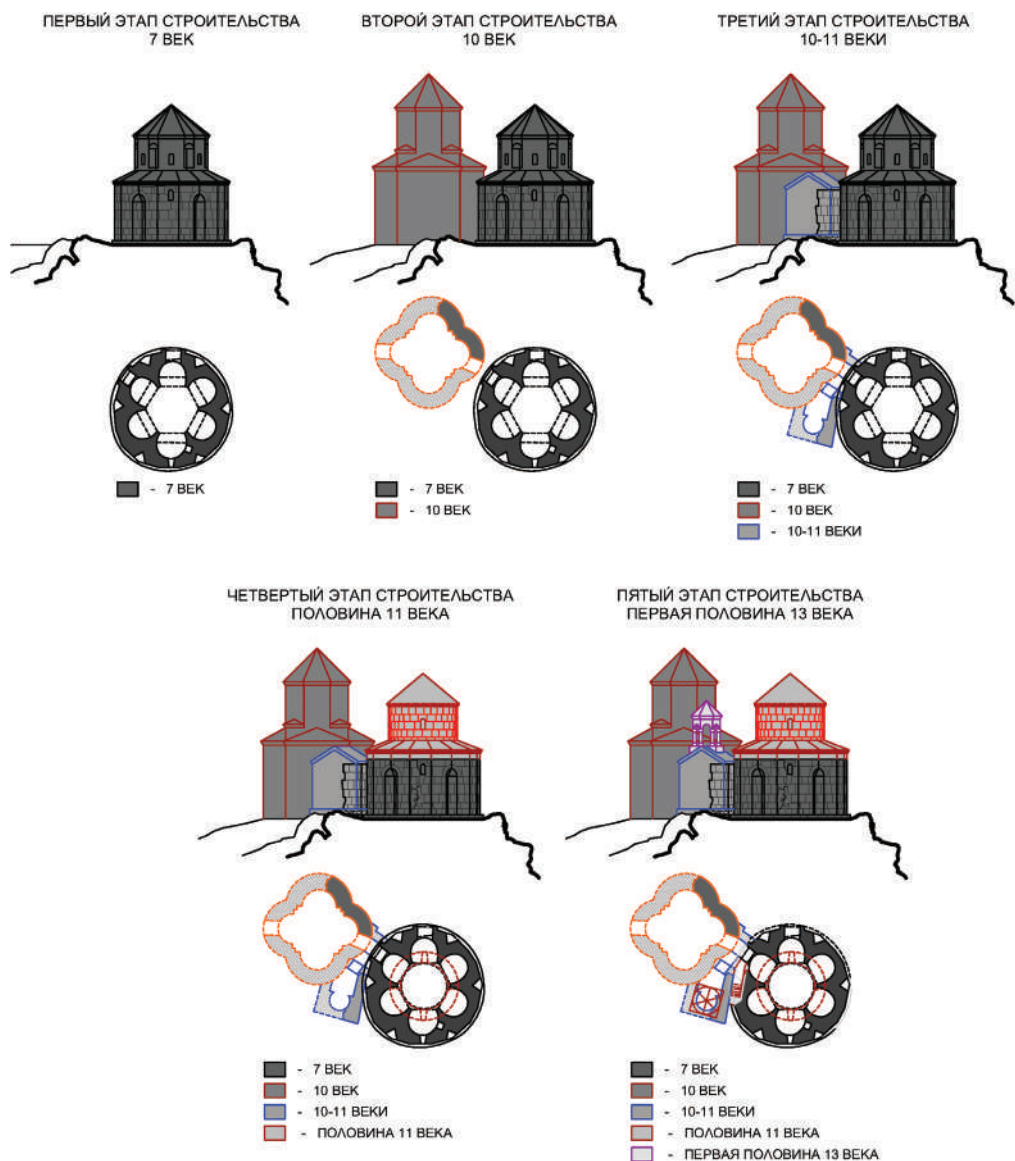

Чертеж 17.
*План пятого этапа строительства
монастыря Шушанаванк
(обмер: Григор Налбандян и
Ашот Акопян, 2020 г.)*

в 1236 году, захвачен монголами, то можно предположить, что этот пятый этап строительства был осуществлен в первой половине XIII века. Имеет смысл предполагать постройку колокольни именно в этот период (по мнению Ал. Манучаряна, строительство колокольни и шестиапсидной церкви проходило одновременно) (*чертеж 17, фото 48*).

Таким образом, монастырский комплекс был построен в следующей последовательности: в VII веке прежде всего была воздвигнута шестиапсидная купольная церковь, затем к югу от нее в X веке была сооружена отдельно стоящая крестово-купольная четырехапсидная церковь, далее в X-XI веках между двумя церквями – в северо-восточном углу четырехапсидной церкви – была пристроена одностолбчатая часовня, после чего в середине XI века был перестроен купол шестиапсидной церкви с поддерживающими купол арками и парусным переходом, и наконец – в первой половине XIII века – между одностолбчатой часовней и шестиапсидной церковью, путем сноса определенной части южной стены последней, к часовне была пристроена лестница, которая служила проходом к предположительно имевшейся на часовне колокольне (*чертеж 18*).

ЭТАПЫ СТРОИТЕЛЬСТВА ШУШАНАВАНКА В БАГАРАНЕ

Чертеж 18.

Этапы строительства багаранского монастыря Шушанаванк
(реконструкция: Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Возведенный на вершине скалистого холма, огибаемого рекой Ахурян, монастырский комплекс Шушанаванк с северной и западной сторон окружен скалистыми, а с южной – крутыми прибрежными склонами. С востока скалистый холм косой соединяется с вертикальными скалами ущелья. Два из трех строений, расположенных на вершине холма, на относительно ровном месте. Находящиеся в южной части – почти полностью разрушены, а третье строение – шестиапсидная церковь – находится в довольно поврежденном состоянии: сохранилось две трети купола, без перекрытий крыши (*фото 49*). Обвал купола обусловлен разрушением конхи северо-западной апсиды и подпружной арки.

Из сооружений, пристроенных к юго-западной апсиде шестиапсидной церкви, сохранились узел соединения западной и северной апсид четырехапсидной церкви и северный участок свода тайного хода с пятью ступенями, пристроенный к южной стене шестиапсидной церкви. Между тайным ходом и четырехапсидной церковью сохранились также северная стена однефной церкви и отчасти алтарь (*фото 50*).

Главный, западный сводчатый вход церкви в настоящее время заложен кладкой из грубо отесанных камней (*фото 51, 52*). В левой части как западного, так и юго-западного входа сохранились пилястры сводчатого портала. Его подчеркнутая глубина соответствует расстоянию от поверхности стены до выступа округлого цоколя. Бывшие некогда в западной и северной части купола окна обвалились вследствие разрушения северо-западного участка купола (*фото 53*). Специалистами экспедиционной группы под руководством профессора Токийского технологического института Широ Сасано были произведены замеры и исследовано техническое состояние построек монастырского комплекса¹⁰⁵. Согласно результатам этого исследования, обрушение юго-западной четырехапсидной постройки произошло вследствие оползня (*фото 54*). В действительности, даже в случае шестиапсидной церкви, камни первого ряда настолько пострадали, что структур-

¹⁰⁵ Sasano Sh., Fujita Y., Motoyui Sh., Evolutional Stage of the Church at Bagaran in Genealogy of Armenian Architecture, с. 54-70.

ная основа постоянно разрушается без каких-либо явлений оседания фундамента, оставляя серьезные следы на всех стенах постройки – в виде крупных трещин. Это означает, что шестиапсидная церковь была построена на искусственном рыхлом основании фундамента, полученном разравниванием естественных скал (*фото 55*).

Как видно на (*фото 56*), на восточной стене есть крупная трещина, которая тянется от купола по ротонде и достигает основания. В юго-восточной части есть аналогичная трещина, идущая от купола к основанию, но она более узкая, чем на восточной стороне. В отличие от двух предыдущих – трещины на юго-западной, западной и северо-западной стенах снаружи незаметны, но, при этом, они явно видны с внутренней стороны каждой апсиды, на барабане и куполе. Хотя сдвоенные арки несколько отделены друг от друга, купольная конструкция сохраняется благодаря поддерживающим купол клиновидным пилястрам и остроконечным аркам. Причиной возникновения трещин в восточной и юго-восточной части купола является частичное разрушение конх апсид, смещение от своего первоначального положения составляющих арки камней и полное разрушение главной арки юго-восточной апсиды. Отсюда вывод, что разрушение арки восточной ниши может привести к развалу всего строения.

Южная стена юго-западной апсиды частично была разобрана для устройства тайного хода со ступенями, находящегося сейчас в полуразваленном состоянии. Тем не менее обе арки здесь сохранились. Обвал сохранившейся на две трети верхней арки юго-восточной апсиды (*фото 57*) может привести к полному обвалу купола. В северо-восточной апсиде обе арки практически не повреждены, а рассекающая заднюю стену апсиды трещина доходит до каменной кладки конха (*фото 58*). Конха и нижняя арка западной апсиды находятся пока в устойчивом состоянии (*фото 59*).

Просматриваемые с турецкой стороны западный и северный фасады сильнее всего повреждены, некоторые камни отломаны, а те, что сохранились – на протяжении многих лет подвергались обстрелу с турецкой стороны, вследствие чего покрыты многочисленными следами от снарядов из огнестрельного оружия разного калибра. В результате обстрелов повреждена и высеченная на церкви дарительная надпись (*фото 60-61*).

ПРОГРАММА МЕРОПРИЯТИЙ ПО РЕСТАВРАЦИИ

Публикация данной работы под названием «Монастырь Шушанаванк в Багаране» обусловлена безотлагательностью разработки полноценной программы мероприятий, направленных на сохранение, консервацию и возрождение этого исторического памятника.

В настоящее время Шушанаванк находится в полуразрушенном и аварийном состоянии. Первоочередной задачей является проведение высокопрофессиональных работ по исследованию, укреплению и восстановлению комплекса.

Программа по реставрации Шушанаванка включает:

- 1. Археологические, инженерно-геодезические и обмерные работы.**
- 2. Проектные работы по восстановлению и благоустройству территории.**
- 3. Строительно-восстановительные работы.**
- 4. Составление научного отчета по программе восстановления.**

SHUSHANAVANK MONASTERY OF BAGARAN

TO THE READER

Dear reader,

We would like first to present the story of the creation and publication of the given book which was initially of a purely cognitive nature and intended for a wide range of readers, but later, as a result of in-depth study of the issue by specialists, it turned into a scientific work.

Armenia is often called an open-air museum and it is not accidental. Our monasteries and churches, half-ruined castles and medieval bridges, khachkars and other monuments of monumental art, which are part of the historical-cultural heritage of the Armenian people and are partly embraced in the UNESCO World Heritage List, have been mostly studied and included in tourist routes.

However, there are also little-studied or ever unnoticed monuments, whose historical and cultural study is just as remarkable and urgent. One of these monuments is the six-apse church presently known as St. Shushan Church (the whole complex is called Shushanavank or “Shushan Monastery”). The church was built in Bagaran – the worship center of the Yervanduni (Orontid) (3rd century BC), consequently the first capital of Bagratid Armenia (9th century AD). Today the church

can be approached only from the east by a difficult rocky road.

We first saw Shushanavank in early 2020, during a visit to the border regions of Armenia. There are many historical monuments in this area, but most of them are not accessible to visitors.

Our attention was captured by the beauty of the half-ruined church perched on a cliff, which stands majestically alone on the border as a “silent guardian”. According to sources, Bagaran had five churches; St. Gevorg, the one at the foot of the Citadel, St. Theodoros and single-nave churches, as well as Shushanavank, built on the left bank of the Akhuryan River in the territory of the present-day Republic of Armenia.

The fact that the history of the historical complex has not been elucidated yet prompted us to its study with the expectation of finding like-minded people to restore it in the future. Before starting the process, we visited His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians and received his blessing. Guided by the desire to learn more about Shushanavank, we also engaged specialists in the work: architect, Professor Grigor Nalbandyan, Candidate of Sciences in History, epigraphist Arsen Harutyunyan and architect Ashot Hakobyan. A solid team of like-minded people was formed, which began to study, combine historical sources, scientific publications, archival data, and carried out on-site research on the measurement, stratigraphy, epigraphy and dating of the structures of the complex. During these studies, the data on the foundation, reconstruction and naming of the structures of Shushanavank were found out.

We would like to thank all the members of our team for their fundamental, coordinated work, thanks to which the remarkable history of Shushanavank becomes available to the scientific community. It is gratifying to realize that we have our input in the study of a small part of the great heritage.

Our dream would have been unfulfilled without the comprehensive support of the Commanding Personnel of the Russian FSS Border Guard Department in the Republic of Armenia and personally the Head of the Department, Lieutenant

Photo 1.
*Information board about
Shushanavank
(installed in 2020)
(Photo by
Ashot Hakobyan, 2020)*

General R. N. Golubitsky, for which we express our deep gratitude.

It should be mentioned that recently, together with the Border Guard Department, we have placed an information board (in Armenian and Russian) in the site of the monument telling about the history of the church and architectural style (*Photo 1*).

We are full of hope that the time will come and we will restore it with joint efforts properly presenting Shushanavank to the world.

VAGRAM KARAPETYAN

Candidate of Technical Sciences,

Project Initiator and Manager,

General Director of “Dom Moskvyy”

Moscow Cultural and Business Center in Yerevan

* * *

Armenia – the first Christian country in the world to adopt Christianity in 301 AD as the state religion. Armenia can rightly be considered a country of ancient monasteries and churches. One of them is Shushanavank of Bagaran. The only standing six-apse church of the ensemble, known to the people with the name of St. Shushan is found on the border of the two states with different religions, which is obviously reflected in the ancient walls of the church. It has been regularly damaged not only by natural disasters but also by human activities. According to locals, the monastery has been repeatedly shelled by Turkey with various weapons.

After the collapse of the Soviet Union, the issue of protecting the state borders of newly independent Armenia arose. On September 30, 1992, an agreement was signed in Yerevan between the Russian Federation and the Republic of Armenia on the conditions of the status and activities of the border troops of the Russian Federation.

According to the agreement, the Republic of Armenia ensured the security of its state borders with Turkey and Iran through the Russian border troops on its territory. The boundary pillar erected next to the church is a symbol of the protection of the borders of the Armenian statehood. The historical and political mission of the Russian border guards in Armenia is not only the security of the state borders of Armenia and the CIS countries, but also the preservation of historical and cultural values in the border zone.

At the initiative of the Border Department, icons and a candle-lighting table were placed in the church to meet the prayers of the faithful. We hope that no effort will be spared to preserve this magnificent Christian temple.

ROMAN GOLUBITSKY

Lieutenant General

*Head of the Russian FSS Border Guard Department
in the Republic of Armenia*

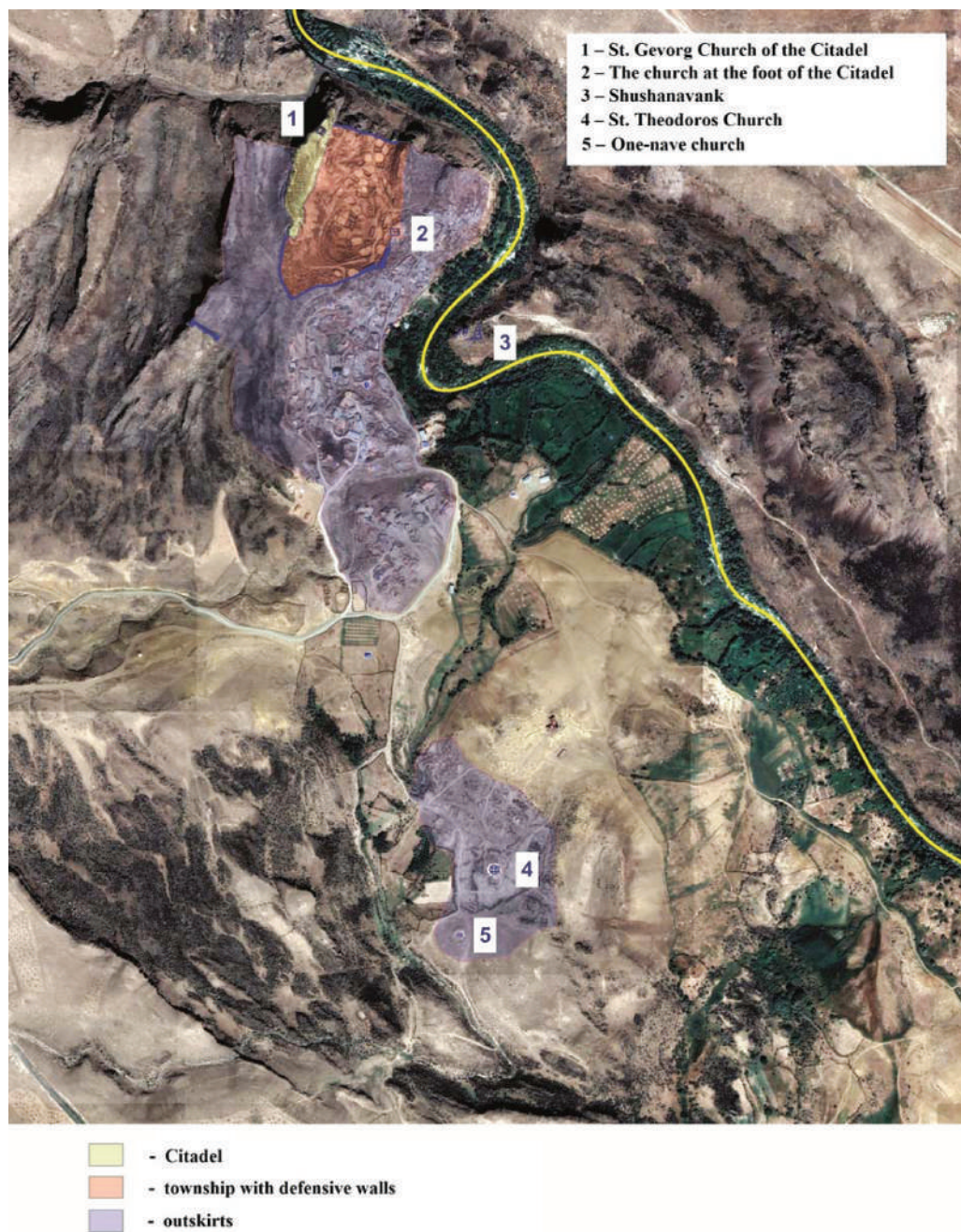
LOCATION

In Arsharunik canton of Ayarat province of Great Armenia, not far from capital Bagaran of Bagratid Armenia, 33 km westwards from the namesake centre of Armavir province of the modern Republic of Armenia, 8 km north of the village of Bagaran, on the Armenian-Turkish borderline, in the gorge of the Akhuryan River – on the top of the left-bank rocky hill until now the six-apse central-domed church of Shushanavank monastery (St. Shushan) rises¹. Its geographical position corresponds to 40° 12' 52" north latitude, 43° 39' 46" east longitude, 1160 m above sea level. Although dilapidated, but with graceful outlines, the structure, harmoniously crowning the rocky base, dominates in the picturesque and harsh environment of the steep slopes descending to the gorge of the Akhuryan River. It used to comprise part of capital Bagaran of the Bagratids (*Photo 2*).

The ruins of capital Bagaran of historical Armenia are located on the right bank of the Akhuryan River (currently Kilittash village in Digor region of Kars province of the Republic of Turkey), in a wide valley that is surrounded by vertical rocks and opens behind a narrow gorge, on the northern edge of which – directly on the right bank of the river, on a high rock stretching in a north-south direction, the citadel is built (*Photo 3*). At the southern and eastern foothills of the citadel, fortified by lower rocky hills, there is the township constructed with thick walls built with massive, mostly basalt stones. The thickness of the walls is mainly 4 m, and in the area adjacent to the gates located in the southeastern corner – up to 7 m. Outside the walls, along the valley to the south, the outskirts of the settlement stretch.

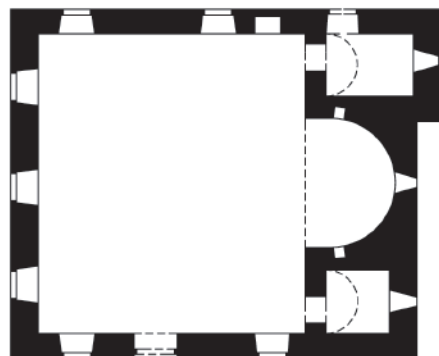
Capital Bagaran had five churches (*Drawing 1*). In the northern corner of the citadel, there is the one-nave basilica church of St. Gevorg, rebuilt in the 19th

¹ The ensemble was also called “Shushanavank” by Stepan Melik-Bakhshyan, although he specially mentioned only the six-apse church presently called St. Shushan (St. Melik-Bakhshyan, *Cult monuments of Armenia*, Yerevan, 2009, p. 327; cf. T. Hakobyan, St. Melik-Bakhshyan, H. Barsegyan, *Dictionary of toponymy of Armenia and adjacent territories*, vol. 4, Yerevan, 1998, p. 160).

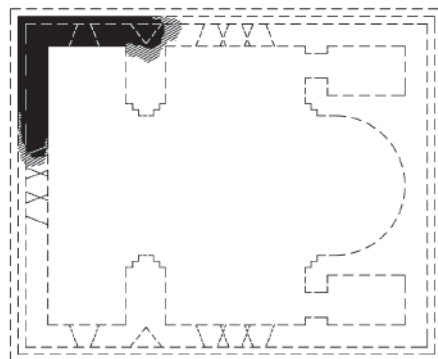

Drawing 1.

*Zoning plan of historical capital Bagaran with the main monuments
(compiled by Ashot Hakobyan, 2020, The Archives of Research on Armenian Architecture
Foundation - RAA)*

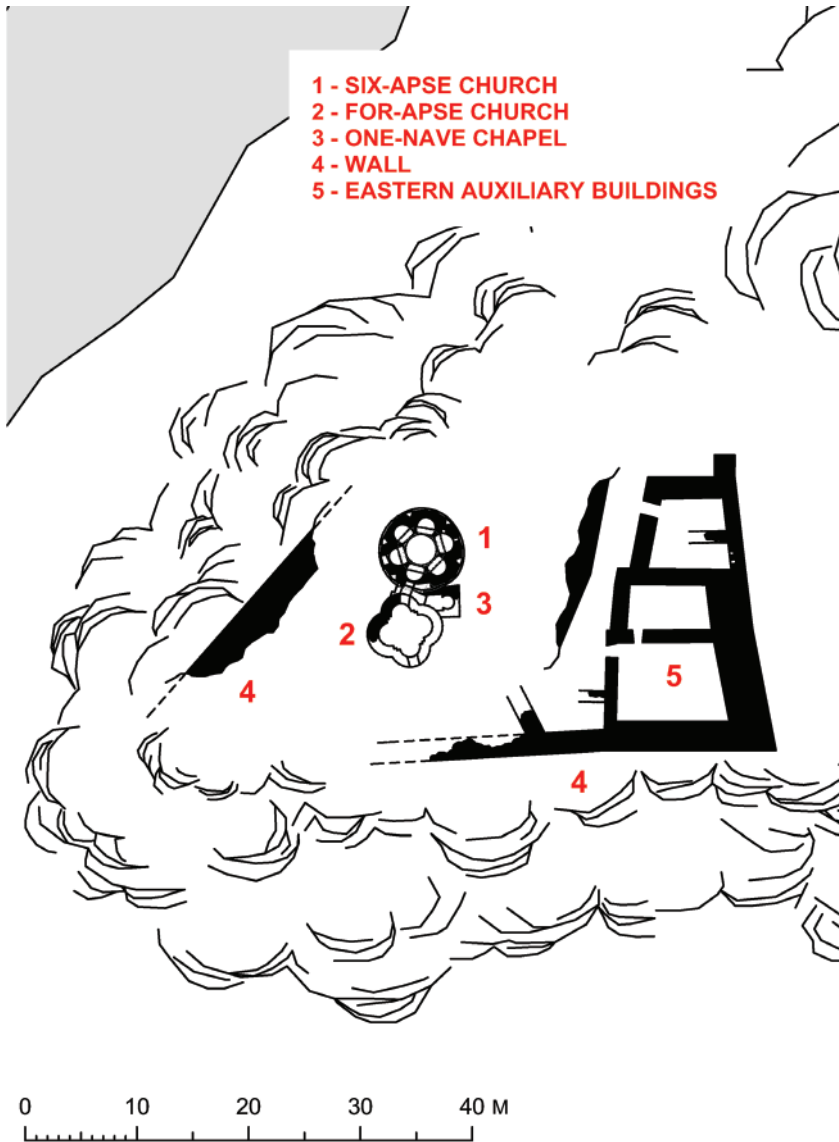
Drawing 2.
Plan of St. Gevorg Church, 19th c.
(measurement by Ashot Hakobyan, 2007,
RAA Archives)

Drawing 3.
Plan of the church of the township
(measurement by Ashot Hakobyan, 2013,
RAA Archives)

century (*Drawing 2, Photos 4, 5*), and below the fortress, on the eastern wall of the settlement there are the foundations of the second church of the city which has a composition of a rectangular domed hall (10th c.), only the northeastern corner of which was still intact at the beginning of the 20th century (*Drawing 3, Photos 6, 7*). To the southeast of the settlement, on the left bank of the Akhuryan River, opposite the city, on the top of a rocky hill rising in the center of the river meander, there is the third complex – Shushanavank, built in the 7th-13th cc. (*Drawing 4, Photo 8*). The fourth church of Bagaran is the magnificent temple of St. Theodoros, built in the 7th century after the temple of Etchmiadzin. The temple is located a kilometer south of the walls of the settlement, in the central part of a separate suburban area, built on the smooth slope of the right bank of the Akhuryan River (*Drawing 5, Photos 9, 10*). At a distance of 140 m from it there is the fifth church of the city, with a one-nave basilic structure (*Drawing 6, Photo 11*).

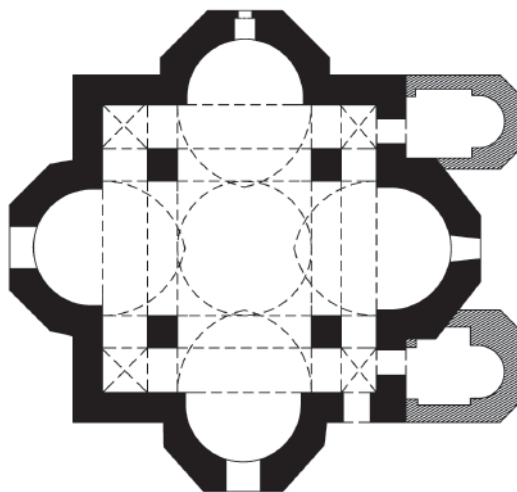
Unfortunately, today only St. Gevorg Church of the five churches has survived in the citadel, without a roof, in the territory of the Republic of Turkey, and Shushanavank monastery in emergency state – on the bank of the Akhuryan River belonging to the Republic of Armenia. Three other churches were destroyed to the ground, only the places where they were located are known. Our research revealed that on the site of the one-nave basilica church of St. Gevorg built in the northern

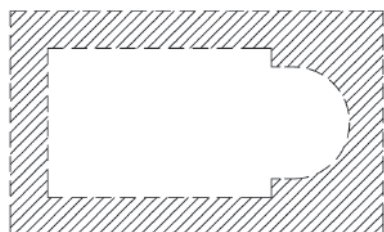
Drawing 4.

*General plan of Shushanavank monastery
(measurement by Ashot Hakobyan, 2018, RAA Archives)*

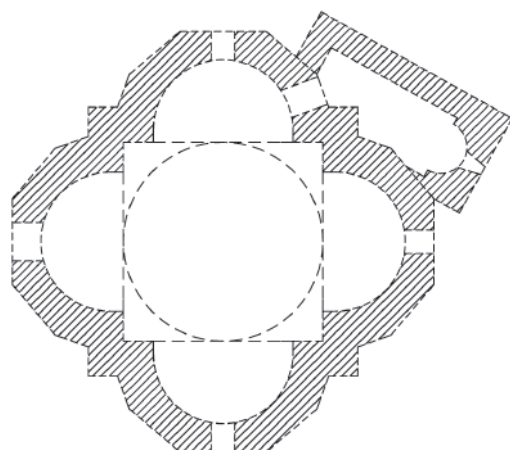
part of the citadel, there was an older, four-apse domed church apparently dating back to the 7th century, of which only an archival photograph has survived (*Photo 12*). The schematic plan has been drawn up on the basis of archival photographs and stones re-used in the construction of the walls of a new church built on this site in the 19th century (*Drawing 7, Photo 13*).

Drawing 5.
Plan of St. Theodoros Church
(measurement by Toros Toramanyan,
1900s, RAA Archives)

Drawing 6.
Schematic plan of the one-nave church
based on an archive photo (compiled by
Ashot Hakobyan, 2020, RAA Archives)

Drawing 7.
Schematic plan of the early medieval
structure of St. Gevorg Church of
Bagaran (compiled by
Ashot Hakobyan, 2020, RAA Archives)

HISTORY

Bagaran – the first capital of Bagratid Armenia was founded at the end of the 3rd century BC under Yervand IV Yervanduni (Orontes IV Orontid, 220-201 BC), after the foundation of capital Yervandashat. According to the father of Armenian historiography Movses Khorenatsi, King Yervand, having founded a small city on the bank of the Akhuryan River, erected numerous temples and turned it into a cult-religious center, calling it Bagaran, that is, the place of “bagins” (shrines, idols) where there were also transferred all the statues of Armavir². Even before the 8th c. AD, Bagaran, which later became the property of the princely house of the Kamsarakans, was considered one of the significant settlements of historical canton Arsharunik or Yeraskhadzor of Armenia and had a citadel surrounded by thick walls, around which the city stretched with its churches, the most significant of which were: the early medieval churches of St. Theodoros, the six-apse (St. Shushan)³ and St. Gevorg (*Drawing 1*)⁴. There is an opinion that the latter was a building of the 11th century⁵, which was also a famous place of worship, where, according to legend, the relics of St. Gevorg were buried⁶, whereas, as noted above,

² **Movses Khorenatsi**, History of Armenia, compiled by **M. Abeghyan** and **S. Harutyunyan**, “Armenian Classical Authers”, vol. 2, 5th century, Antelias-Lebanon, 2003, pp. 1914-1915 (II, Ch. 40).

³ The six-apse church of the complex is traditionally called St. Shushan, whereas the given study reveals that the church erected by Bagratid Queen Shushan is apparently the present destroyed four-apse church adjacent from the south-west to the six-apse church, built in the first half of the 10th c., and the six-apse, according to one of the epigraphic inscriptions, was called St. Sargis Church.

⁴ **S. Vardanyan**, Capitals of Armenia, Yerevan, 1995, p. 125.

⁵ **T. Hakobyan**, Cities of historical Armenia, Yerevan, 1987, p. 86.

⁶ **Gyughatsi**, Letter from Koghb, “Mshak”, 1883, N 132, p. 1; cf. **S. Eprikyan**, Illustrated domestic dictionary, vol. I, Venice, 1902, p. 341; **S. Tsotzikyan**, Monasteries of Ararat Armenia, “Hayastani Kochnak”, 1937, N 25, June 19, p. 600.

According to the information provided by T. Toramanyan, this church located next to the fortress was built in memory of Gevorg Marzpetuni, where there is also his tombstone, which is why it is also called the Church of Gevorg Marzpetuni (**T. Toramanyan**, Materials on the history of Arme-

it is likely that an earlier building existed on the site of the church, founded in the early Middle Ages. However, the most mentioned sanctuary of Bagaran in the literature is the Cathedral of St. Theodoros⁷, which, being in the territory of modern Turkey, was blown up in the 1950s⁸, and from the stones of which the building of the Turkish outpost was built (*Photo 14*)⁹. According to the one-line inscription (font type “yerkatagir”, literally “iron letter”), which encircles the church outwardly, it was built by the representative of the princely house of the Araveghyans – Prince Bout in 624 AD, and after his tragic death (628 AD), the construction was continued and completed in 631 AD by his wife Princess Anna¹⁰.

The Supreme Prince of Armenia Ashot Bagratuni (nicknamed Msaker, that is, “meat-eater”), having bought Shirak and Arsharunik cantons from the Kamsarakans in the 780s, was officially recognized as the Prince of Armenia in 804 AD and moved his residence from Daruynk fortress of Kogovit canton to Bagaran, making it the residence of the Armenian princes¹¹. The gradual weakening of the Arab Caliphate significantly contributes to the strengthening of the Bagratid princely house that had entered the historical arena. This is due to the fact that before being anointed as King of Armenia, in 862 AD Ashot I Bagratuni became the “Prince of Princes of Armenians and Iberians (Georgians)”¹². The latter also manages to restore the statehood of Armenia, and in 885 AD the Bagratid kingdom was officially established in Armenia¹³, thereby Ashot the Great was anointed as King of Armenia by the

nian architecture, vol. I, Yerevan, 2013, p. 292 [new edition], cf. **A. Kalantar**, Armenia: From the Stone Age to the Middle Ages, Collected Works, Scientific Heritage, vol. 4, Yerevan, 2007, p. 190; **Ал. Манучарян**, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, НРНЖ, 1976, N 3, p. 264).

⁷ **Nerses Sargisyan**, Localities of Armenia Major and Minor, Venice, 1864, p. 202; cf. **Gh. Alishan**, Ayarat. Homeland of Armenia, Venice, 1890, p. 66; **S. Eprikyan**, Illustrated domestic dictionary, vol. I, p. 341.

⁸ History of Armenian architecture, vol. III, responsible editor; **M. Hasratyan**, Yerevan, 2004, p. 77.

⁹ **S. Vardanyan**, Capitals of Armenia, p. 125.

¹⁰ **И. Орбели**, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви, “Избранные труды”, Ереван, 1963, с. 393; **Al. Manucharyan**, Examination of building inscriptions in Armenia in the 4th-11th centuries, Yerevan, 1977, pp. 59-63; **A. Kalantar**, Armenia: From the Stone Age to the Middle Ages, p. 186, Insc. 1.

¹¹ History of the Armenian People, vol. II, Armenia in the early feudal period, Yerevan, 1984, p. 347.

¹² **Stepanos Taronetsi Asoghik**, General History, introductory remarks and critical text by **G. Manukyan**, “Armenian Classical Authors”, vol. XV, 10th century, vol. II, Antelias-Lebanon, 2010, p. 740 (III, Ch. 2).

¹³ History of the Armenian People, vol. III, Armenia in the developed feudal period, (from the mid-

Catholicos of All Armenians Gevorg II Garnetsi (877-897 AD), making Bagaran the capital of the newly independent Armenia¹⁴.

After the death of Ashot Bagratuni (890 AD), the royal throne was inherited by his eldest son – Prince of Princes Smbat I Tiezerakal (890-914 AD)¹⁵, who transferred the capital from Bagaran to his own residence Shirakavan (Yerazgavors), and Smbat's brother, Sparapet¹⁶ Shapuh Bagratuni inherited Bagaran, and after him – his son, Sparapet Ashot Bagratuni Shapuhian. The latter, after his revolt against Ashot II the Iron (914-928 AD), was proclaimed king in 916 AD by Yusuf – the governor of Atrpatakan (Atropatena)¹⁷, and in Bagaran he gave shelter to the Catholicos of All Armenians Hovhannes V Draskhanakertsi (898-929 AD), hiding from persecution of the Arab commander Nesr: “And he set off, left, escaped, going to the royal palaces of Bagaran, where Ashot reigned ...”¹⁸. According to the Catholicos-historiographer, Ashot built a church not only in Koghb, but also here – on the banks of the Akhuryan River: “... and so he built the magnificent church of Bagaran on the Akhuryan River, and presented countless and luxurious utensils, and performed navakatik [consecration] divinely caring and gracefully”¹⁹.

The historiographer does not mention the name of the church, which caused misunderstandings among researchers, and it was identified both with St. Theodoros

dle of the 9th century – the middle of the 14th century), Yerevan, 1976, p. 23: see in detail “Small Chronicles. 13th-18th cc.”, vol. II, compiled by **V. Hakobyan**, Yerevan, 1956, pp. 156-162, f.n. 45. Historian Arman Yeghiazaryan specifies the time of the official reign of Ashot Bagratuni between 887-891 (**A. Yeghiazaryan**, *Ashot I Bagratuni – King of Armenia* (date of coronation and years of reign), Yerevan, 2014, p. 68).

¹⁴ **Hovhannes Draskhanakertsi**, *History of Armenia*, foreword and critical text by **G. Ter-Vardanyan**, “Armenian Classical Authors”, vol. XI, 10th century, vol. I, Antelias-Lebanon, 2010, pp. 443, 446 (Chs. 29, 30).

¹⁵ In Armenian historiography, Smbat II is usually called “Lord/Conquerer of the Universe” (“Tiezerakal” – in Armenian literally means “Lord/Conquerer of the Universe”), whereas it has long been proven that this title in the Bagratid dynasty appeared still during the second decade of the reign of Smbat I (**H. Margaryan**, *The title “Lord of the Universe” of the Bagratuni kings*, Collection of scientific articles “Questions of the Armenian history”, vol. 6, responsible editor: **G. Grigoryan**, Yerevan, 2005, p. 109).

¹⁶ Title in medieval Armenia; the supreme commander of all army.

¹⁷ **A. Yeghiazaryan**, *Abas Bagratuni – King of Armenia*, Yerevan, 2017, p. 22.

¹⁸ **Hovhannes Draskhanakertsi**, p. 567 (Ch. 66).

¹⁹ *Ibid.*, pp. 477-478 (Ch. 39).

Church²⁰ and with the six-apse church of Shushanavank²¹. Historian A. Yeghiazaryan, without specifying the name, considers this church built in 901 AD by Sparapet Ashot, located in the part of the city adjacent to the bank of the Akhuryan River, and that a celebration took place on the occasion of the completion of the construction of the church²². It should be noted that both of the aforementioned churches are characteristic of the 7th century in terms of their architectural composition. Moreover, the fact that St. Theodoros Church was built in the 7th century is also confirmed by the once existing epigraphic inscription, and the grounds for dating the six-apse church to the 7th century can be found in the chapter “Stages of construction and dating” of this study. It also became clear that among the buildings of the monastic complex, the now destroyed four-domed church could have been built in the 10th century, which, however, in its simplicity does not correspond to the image of the “magnificent” church mentioned by the historiographer, thereby, the historiographer’s report, most likely, refers to a church built at the foot of the citadel – directly opposite Shushanavank, on the right bank of the Akhuryan River, with a composition of a quadrangular domed hall, about which explanations are given in the chapter “Stages of construction and dating” of the given study.

After the weakening of the Bagratid kingdom and the fall of the city of Ani (1045), Bagaran was also captured by the Byzantine Empire, and after a short time – by the Seljuk Turks (1064). However, before that, a devastating earthquake (1046) occurred in Ani, as a result of which many churches and palaces of the city were destroyed²³. According to historian Lavrenty Barseghyan, this was the first powerful earthquake of the Kars-Shirak junction²⁴, which is even mentioned in connection with the construction of one of the buildings of Haghpat monastery: “In 1046, Haghpat was built and an earthquake happened”²⁵. Despite the remoteness, we

²⁰ **Nerses Sargisyan**, *Localities of Armenia Major and Minor*, p. 202; cf. **Gh. Alishan**, *Ayrarat*, p. 66; S. Eprikyan, *Illustrated domestic dictionary*, vol. I, p. 341.

²¹ **K. Danielyan**, *Church of the Holy Mother of God [= St. Shushan] in Bagaran*, “Science and Technology”, 1985, N 7, pp. 15.

²² **A. Yeghiazaryan**, *The state of Armenian Bagratids (885-908): historical and geographical study*, Yerevan, 2011, p. 303.

²³ **V. Stepanyan**, *Earthquakes in the Armenian Highland and environs*, Yerevan, 1964, p. 52.

²⁴ **L. Barseghyan**, *Historiographic evidence on earthquakes in the Armenian Highland (from ancient times to the 19th century)*, 1995, p. 50.

²⁵ *Small chronological segments, “Small Chronicles. 13th-18th cc.”*, part 4, vol. I, compiled by V. **Hakobyan**, Yerevan, 1951, p. 391.

believe that Shushanavank monastery also suffered greatly from this earthquake, the restoration of the dome of the six-apse church of which it is logical to date precisely to this period.

In the 12th century, Bagaran came under the rule of the Shah-Armens until 1211, when the Zakarids liberated it along with the eastern part of Armenia. This is best evidenced by one of the once existing memorial inscriptions on St. Theodoros Church, according to which in 1211 Father Arakel, having come to the tomb located next to St. Theodoros Church, restores the damaged stones “by the mercy of Amirspasalar Zakare, who seized Bagaran”²⁶.

Soon after, Bagaran was captured again, this time by the Tatar-Mongols (1236), and begins to experience a period of decline, which reaches its climax by the end of the 14th century – after the attacks and destruction caused by the gangs of Tamerlane²⁷. In this regard, noteworthy is the report of Tovma Metsopetsi, according to which Tamerlane with his army “came to the canton of Ayrarat, destroyed the whole land, plundering everything, besieged the Bagaran fortress and captured it”²⁸. Thus, the once glorified residence of the kings finally loses its former role and is ousted from the historical arena.

* * *

In addition to the studies of the stratigraphic and descriptive nature of the 19th-20th centuries, some scientific works written in recent decades are also known, where special attention is paid to the description and architectural analysis of the six-apse church of Shushanavank and adjacent destroyed buildings, on the basis of which an attempt has been made to clarify a number of issues linked to the dating of the complex.

²⁶ **Nerses Sargisyan**, *Localities of Armenia Major and Minor*, p. 203; **Melkisedek Gevorgyants**, *Brief toponymy of antiquities of Great Shirak and the capital of Ani*, Alexandropol, 1903, p. About a dozen epigraphic inscriptions carved on the walls of St. Theodoros Church in 1211-1235 testify to the fact that after the liberation by the Zakaryans, Bagaran rapidly prospered (see **Nerses Sargisyan**, mentioned work., pp. 203-205).

²⁷ **T. Hakobyan**, *Cities of historical Armenia*, Yerevan, 1987, pp. 85-86; cf. **P. Donabédian**, **C. Mutafian**, *Les douze capitales d'Arménie*, Marseille, 2010, p. 141.

²⁸ **Tovma Metsopetsi**, *Historiography*, compiled by **L. Khachikyan**, Yerevan, 1999, p. 68.

Thus, the prominent architectural theorist Toros Toramanyan in the spring of 1909, traveling and on the site exploring such centers of Armenian medieval architecture as Tekor, Yereruyk, Mren and Bagaran, did not ignore and also briefly stopped at the six-apse (St. Shushan) church, which he describes it as an octagonal church surrounded by a fortress with towers (now destroyed), and supposedly dates to the 11th century²⁹.

Subsequently, academician Varazdat Harutyunyan, speaking about the origin of the multi-apse churches of Armenian early medieval architecture, cites St. Theodoros Zoravar Church in Yeghvard, the eight-apse church of St. Gevorg in Irind, and the six-apse church of Grigorashen³⁰ in Aragatsavan as the best examples. He definitely dates the latter to the second half of the 7th century, taking as a basis the use of triangular niches and some forms in the 7th century partly consonant with the six-apse church in Bagaran, which the author does not mention³¹.

In the 1970s, historian and epigraphist Alexander Manucharyan was especially concerned with identifying the historical and architectural features of the six-apse church of Bagaran and Grigorashen Church of Aragatsavan. He considered both of these small and multi-apse monuments in a single plane, with the difference that if the church in Aragatsavan dates back to the 7th century, then he considered the six-apse church in Bagaran as a church with a similar construction of a later time – at least the first decades of the 10th century, in its architectural compositions essentially repeating solutions that became traditional in the early Middle Ages. On the issue of dating Al. Manucharyan also followed the report of Hovhannes Draskhanakerttsi and referred it to the six-apse church built during the reign of Ashot Shapuhian Bagratuni in 914-918 AD³².

Later, architect Karine Danielyan addressed both churches under consideration in separate articles. In an article dedicated to the six-apse church of Bagaran, the

²⁹ **T. Toramanyan**, Materials on the history of Armenian architecture, vol. I, p. 294.

³⁰ Although in the topographic sense the monument is known from literary data as Grigorashen of Aragats or Aragatsavan, however, it is currently located in the administrative territory of Getap village in Aragatsotn province of the Republic of Armenia. Al. Manucharyan at one time read the letters Գ...ՈՐ (G...OR) preserved on the northeastern edge of the church rotunda as “Grigor” and considered it the name of the architect (**Ал. Манучарян**, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, НРНЖ, 1976, N 3, p. 263).

³¹ **V. Harutyunyan**, History of Armenian architecture, Yerevan, 1992, pp. 148-149; cf. History of Armenian architecture, vol. III, pp. 167-170.

³² **Ал. Манучарян**, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, pp. 267-268.

author, without any justification, called it *St. Astvatsatsin Church* (the Holy Mother of God). At first glance, it seems possible that the six-apse church of Shushanavank was called St. Astvatsatsin Church, however, we do not know the exact information on this issue, and instead there are grounds to consider that the probable name of the church was St. Sargis, which we will speak about more in detail when discussing commemorative inscriptions. Based on the report of Hovhannes Draskhanakerttsi, K. Danielyan also dates the church to the beginning of the 10th century – as built during the reign of Ashot Shapuhian Bagratuni³³, while, as we noted above, the historiographer's mentioning does not directly relate to the six-apse church, but in general to the construction of churches in Bagaran on the bank of the Akhuryan River.

The most interesting are the results of studies carried out in recent years in the six-apse church of Bagaran by a group of researchers from the Tokyo Institute of Technology (Sh. Sasano, Y. Fujita, Sh. Motoyui), which mainly concern the consideration of the architectural solutions of this church, as well as the church of Argatsavan. Despite the fact that, according to researchers, the six-apse church is a building of the early 10th century, however, its construction was formed on the basis of the compositional features of the church in Aragatsavan and the eight-apse churches of the 7th century (St. Theodoros Zoravar Church in Yeghvard, St. Gevorg Church in Irind)³⁴.

³³ K. Danielyan, Church of the Holy Mother of God [= St. Shushan] in Bagaran, p. 15.

³⁴ Sh. Sasano, Y. Fujita, Sh. Motoyui, Evolutional Stage of the Church at Bagaran in Genealogy of Armenian Architecture, “Hushardzan” (“Monument”) annual, vol. 8, Yerevan, 2013, pp. 54-70.

ORIGIN OF THE NAME OF ST. SHUSHAN

Both in the chronicles and in the topographic-descriptive works, the data on the history of Shushanavank monastery are fragmentary, and the memorial inscriptions that have come down to us on the preserved walls of the six-apse church do not contain exact information about the construction and further reconstructions. On the contrary, folklore has preserved several versions of legends associated with the construction of one of the churches of Shushanavank. Thus, according to the legend collected by the ethnographer, collector of folk tales Garegin Srvandztyants, Shushan was the king's sister, who went to church service in St. Gevorg Church for so long that she was late for mass, about which her brother said with irony: "While Shushan will dress up the mass will end"³⁵. After that, Shushan builds a church near her residence, calling it by her own name.

The legend recorded by folklore collector Bense (Sahak Movsisyan) at the end of the 19th century is somewhat different: "Lady Shushan of Bagaran once wished to attend the mass in St. Theodoros monastery, located a quarter of an hour walk from the city, but while she was dressing up and preparing, the mass ended"³⁶. After this incident, lady Shushan at her own expense builds a church "near Bagaran, on a rocky place, which still exists and is called the monastery or church of Shushan"³⁷.

Mkhitarist Congregationalist, Father Nerses Sargisyan also tells about the construction of the church, almost similar in content, who describes the church as small and with a dome, located in the eastern part of the city – on the top of a rock, which, according to legend, was built by the king's daughter, since the old church

³⁵ Museum of Literature and Art named after Yeghishe Charents, G. Srvandztyants' funds, part I, ch. 17, p. 9; cf. **K. Srapyan**, Inscriptions from the surrounding villages and monasteries of Kars, "Bulletin of the archives of Armenia", 1970, N 2, p. 104.

³⁶ **Bense**, Boulankh or Hark province, "Ethnographic magazine", book 6, Tiflis, 1900, p. 89, f.n. 2, see also **A. Ghanalanyan**, Armenian lore, Yerevan, 1969, p. 400.

³⁷ **Bense**, mentioned work, see also **A. Ghanalanyan**, mentioned work, p. 242.

was on the other bank of the river, and one day, while she reached it over the bridge, she was late for mass³⁸.

Without mentioning the original source, the given legend is presented in a slightly different way by Toros Toramanyan, according to which, the king's daughter, living on the other side of the river, in order to reach a church service, every time had to cross the bridge, and "one day the water demolished the bridge, and the king's daughter remained without mass and service, therefore ordered to build this small church near her palace..."³⁹.

A similar narrative was presented by archaeologist Ashkharbek Kalantar, who, being on September 11, 1920 with his expeditionary group in Bagaran, heard from local Mr. Paronakyan that Shushan, who was fond of dressing up, once lived in the city of Ani and because of her love of preening she was always late for mass, and therefore took offense and moved from Ani to Bagaran, where, crossing to the other side of the river, she built a church especially for herself, and erected a high wall opposite her so that her father's palace would not be visible⁴⁰.

Judging by the narratives of the lore, one of the churches of Shushanavank became known by the name of the initiator of the construction and the ktitor, in this case – the king's sister or his daughter named Shushan, despite the fact that the name of Vardan Mamikonian's daughter – Shushanik (baptized Vardeni) is also indicated in the number of Armenian universal celebrated saints. Shushanik, being the wife of Vazgen – the son of the Iberian (Georgian) pitiaxae (viceroy) Ashusha, was severely tortured by her husband and died in about 475 AD⁴¹. Her hagiography-martyrology found a place in Haysmavurk (Synaxarion) under the title "In memory of St. Shushanik, daughter of St. Vardan"⁴², as well as in hagiographic collections⁴³.

³⁸ **Nerses Sargisyan**, *Localities of Armenia Major and Minor*, p. 202; cf. **Gyughatsi**, *Letter from Koghb*, p. 1; **Gh. Alishan**, *Ayrarat*, p. 66; **S. Eprikyan**, *Illustrated domestic dictionary*, vol. I, p. 341.

³⁹ **T. Toramanyan**, *Materials on the history of Armenian architecture*, vol. I, p. 294.

⁴⁰ **St. Melik-Bakhshyan**, *Cult monuments of Armenia*, p. 189.

⁴¹ **P. Muradyan**, *Shushanik*, "Christian Armenia" Encyclopedia, Yerevan, 2002, pp. 828-829.

⁴² A book that is called Haysmavurk (Synaxarion), Constantinople, 1730, p. 268. Haysmavurk also tells the story of the life and martyrdom of another Shushan – a Palestinian by origin (p. 388).

⁴³ **Mkrtich Avgerian**, *The complete life and testimony of saints, which exist in the old church calendar of Armenia*, vol. 4., Venice, 1813, pp. 63-67, see also *Martyrology of Saint Shushanik – daughter of Great Vardan*, "Armenian Scriptures", v. 9, Venice, 1853;

On the basis of the hagiography-martyrology of Shushan, a novel has recently been published (**A. Parsamyan**, *Shushan Vardeni: a hagiographic novel*, Etchmiadzin, 2007).

We should note also that a chapel was built in the city of Tsurtav (Tsurtavi) in Gugark province in memory of St. Shushanik in the 6th-7th centuries, from where her relics were later transferred to the church of Metekhi in Tiflis⁴⁴.

It is known that from the south the ancestral chapel-mausoleum of the Bagratuni bordered with St. Theodoros Church of Bagaran, where, according to the preserved data, were buried: King Ashot I, his son and successor Smbat I, another son – Sparapet Shapuh Bagratuni, daughter Mariam, Mushegh – the son of Abas and others. The “pious” Queen Shushan was also buried there, a copy of the epitaph of which was preserved in the archival materials of Garegin Srvandztyants and Kyuregh Srapyan⁴⁵, and were published by Nikolai Marr and Ashkharbek Kalantar⁴⁶. The aforementioned researchers recorded that although at the end of the 19th century the mausoleum was already destroyed, the tombstone of the queen with a commemorative inscription was still in place: “at the southern wing of the church [St. Theodoros – A. H.] there is a small door leading to the mausoleum of the said chapel, which is destroyed and demolished today, but there are tombstones completely covered with earth, which are nine feet long, behind which there is this inscription”⁴⁷. It follows that the building in which the Bagratuni were buried is the once-existed mausoleum chapel built adjacent to the southern wing of St. Theodoros Church, which is already seen destroyed in archival photographs of the early 20th century (*Photo 9*). The fact that the building was also a chapel suggests that inside the mausoleum there was a Credence table, where a service was periodically performed for the salvation and intercession of the souls of the deceased. A good example confirming our assumption is the three adjacent mausoleums-chapels of representatives of the Ukanants princely family located in Haghpat monastery⁴⁸.

The first publisher of the commemorative inscription, N. Marr, dating it no later than the 10th century, presented the decoding in the order of its location on the

⁴⁴ **St. Melik-Bakhshyan**, *Cult monuments of Armenia*, p. 327.

⁴⁵ Museum of Literature and Art named after Yeghishe Charents, G. Srvandztyants’ funds, part I, ch. 17, p. 9; Matenadaran after M. Mashtots (hereafter MM), K. Srapyan’s archive, file 81b, doc. 132, l. 7.

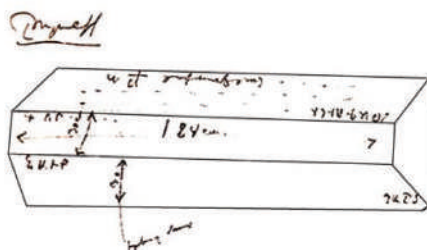
⁴⁶ **Н. Мapp**, Новые материалы по армянской эпиграфике, “Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества”, т. VIII, 1893-1894, С. Петербург, 1894, с. 90, № 10; **А. Kalantar**, *Armenia: From the Stone Age to the Middle Ages*, pp. 155-156.

⁴⁷ Museum of Literature and Art named after Yeghishe Charents, G. Srvandztyants’ funds, part I, ch. 17, p. 9; MM, K. Srapyan’s archive, file 81b, doc. 132, l. 7.

⁴⁸ **К. Ghafadaryan**, *Haghpat: Architectural structures and epigraphic inscriptions*, Yerevan, 1963, pp. 70-73.

tombstone, which makes the real appearance of the inscription clear. More detailed information is contained in the publication of A. Kalantar, who, during his visit in 1920, described the tombstone and copied the commemorative inscription, attaching its sketch and a drawing of the stone (see below). According to Kalantar, the grave of Queen Shushan, as well as Mariam – the daughter of Ashot I Bagratuni (926)⁴⁹, were in a row of tombstones located in the southern side of St. Theodoros Church, above which there was a building already destroyed⁵⁰. Judging by the drawing of the tall, triangular stone, its length was 1.84 m, the width of each facet was 0.30 m, all three facets were covered with commemorative inscriptions, the height of the letters was 0.8-0.13 m, the width was 0.6-0.9 m⁵¹. The content of the inscription is as follows⁵²:

✠ ՈՐԶԱՐՄԱԿԱԿԱՆԿԱՆՍԲԱ
 ՂԱԲԱԿԱՐԵՅԵՐԲԱԶՈՒՄՏՐՃԱ
 ՆԱԻԲԵՒԱՅԵԼՈՒՉԾՆԸՆԴՈՒԲ
 ՈՂՄԵԾԱՆՈՒՆԸՈՒՇԱՆԵՒԲԱՐԵՊԱՇՍ
 ԲԱԳՈՒՏԻԴՈՒԵԲԱՐԶԱՆԱԴՈՐԵՍՅԱՄԵՆԱ
 ՅՆԼԵԶՈՒԱՅՅԻՇԵԼՅԱՂԱԴԱՍՈՐԲԵՆՈՒՇ
 ՆՈՒՆ ԶԳԻՐ՝ ՏԱՆԿԱՍԵԱՆԲՈ

✠ THAT YOU LIVED AN EARTHLY LIFE WITH NUMEROUS
 AMUSEMENTS AND BECOMING OF YOUR BIRTH, YOU
 EMINENT SHUSHAN AND PIOUS QUEEN, YOU DESERVE TO BE
 REMEMBERED IN THE PRAYERS OF EVERYONE'S LANGUAGE
 WHO WILL READ YOUR TOMBSTONE INSCRIPTION⁵³.

⁴⁹ This refers to Mariam – the youngest daughter of Ashot I Bagratuni, the initiator of the construction of Sevanavank, who was married to Vasak Gabur – the Supreme Prince of Syunik. The epitaph is as follows: “In the year of 926, I, Mariam Bagratuni, daughter of Ashot Bagratuni” (A. Kalantar, Armenia: From the Stone Age to the Middle Ages, p. 156).

⁵⁰ Ibid., p. 185.

⁵¹ Ibid., pp. 155, 189.

⁵² The drawings of the commemorative inscription and the gravestone have been reprinted from the materials of A. Kalantar's expedition in 1920 (Yerevan, 2007: pp. 155, 189)

⁵³ Museum of Literature and Art named after Yeghishe Charents, G. Srvandztyants' funds, part I, ch. 17, p. 9; MM, K. Srapyan's archive, file 81b, doc. 132, l. 7; H. Mapp, Новые материалы по армянской эпиграфике, с. 90; A. Kalantar, Armenia: From the Stone Age to the Middle Ages, pp. 155-156. A. Kalantar by mistake presented this inscription and the epitaph of Mariam Bagratuni among the memorial inscriptions of the temple of Tekor.

A. Kalantar also placed some fragments of the commemorative inscription on the drawing of the tombstone, on the basis of which it becomes possible to find out the distribution of the lines of the epitaph along the three facets of the stone, which is also confirmed by N. Marr's decoding. Thus, it is clear that the first two lines of the epitaph were placed on the upper horizontal edge of the stone, then the inscription continued with two more lines on the left beveled edge, while the last three lines were placed on the right. G. Srvandztyants and K. Srapyan note that the last two lines are damaged and cannot be read, however, on the copies of Marr and Kalantar, the inscription seems complete.

The clearly readable name of Queen Shushan is suggestive. According to N. Marr, the mentioned queen is the wife of Prince Artavazd Kamsarakan – Shushan Mamikonyan, whose name is attested on the gravestone of her husband buried in the tomb at St. Stepanos Church in the village of Nakhchavan of Kars province, who, probably ruled in the 9th-10th centuries⁵⁴. It is significant that the period of the activity of the grandson of Nerseh Kamsarakan and the son of Hrahat – Artavazd Kamsarakan, is considered to be the first half of the 8th century⁵⁵, and according to some researchers, even the middle of the 7th century⁵⁶. In addition, it seems illogical that Shushan was buried not in her husband's tomb, but in the mausoleum of the Bagratid kin, especially since next to the tombstone of Artavazd Kamsarakan there is a second one, which according to Ghevond Alishan, “maybe the adjacent tombstone belongs to Shushan”⁵⁷. A. Kalantar also disagreed with the above explanation of N. Marr about the decoding of the inscription⁵⁸.

In our opinion, Queen Shushan should be sought among the royal dynasty of Bagratuni, where, at least no one with such a name is known at first glance. Of the queens of the Bagratuni kin, history knows Katranide I – the spouse of Ashot I, Shahandukht – the wife of Smbat I, Sahakanuysh – the wife of Ashot II the Iron, the daughter of Prince Sahak Sevada from the Aranshahik house, Khosrovanuysh – the

⁵⁴ **Н. Мapp**, Новые материалы по армянской эпиграфике, с. 91.

⁵⁵ **S. Kogyan**, The Kamsarakans: Lords of Shirak and Arsharunik, Vienna, 1926, p. 164.

⁵⁶ **И. Орбели**, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви, “Избранные труды”, Ереван, 1963, с. 409-413 (according to J. Orbeli, the epitaph of Artavazd Kamsarakan was compiled much later); **Al. Manucharyan**, Examination of building inscriptions in Armenia in the 4th-11th centuries, p. 104.

⁵⁷ **Gh. Alishan**, Shirak: Description of localities, Venice, 1881, p. 136.

⁵⁸ **A. Kalantar**, Armenia: From the Stone Age to the Middle Ages, p. 190.

wife of Ashot III the Merciful and Katranide II – the spouse of Gagik I. Although there are references to other wives of the kings, their names have not reached us. Considering the high probability that the origin of the name of the ensemble is connected with the very Shushan⁵⁹, we will try to find out who Queen Shushan mentioned in the epitaph could be. In the era of the early and developed Middle Ages, the following high society ladies are known under the name of Shushan:

I. Queen Shushanik – the wife of King Vachagan the Pious of Caucasian Albania (480s-510 AD), who is characterized by historiographer Movses Kaghankatvatsi as “a very faithful and benign woman”⁶⁰, who, however could have no relation with the sepulchral vault in Bagaran.

II. Shushan Kamsarakan, princess – the daughter of Patrik⁶¹ Vahan Kamsarakan and the wife of Armenian prince, “apohyupat patrik”⁶² and “the Lord of Arsharunik” Nerseh Kamsarakan (688/9-691/3 AD), whose name is mentioned in the construction epigraphy of St. Astvatsatsin (Theotokos) Church of Talin. Fr. Sahak Kogyan dates the construction of the church to the end of the 7th century AD considering Shushan to be martyred by the hands of the Arabs in 705/6 AD in whose memory a ritual was served in the newly-built church of Vardanakert⁶³.

III. Shushan Mamikonyan, princess – the sister of Grigor and Mushegh Mamikonyans and the wife of Prince Artavazd Kamsarakan (726-732 AD). It is assumed that she is buried with her husband in the underground mausoleum of Nakhchavan village on the right bank of the Akhuryan River⁶⁴.

⁵⁹ According to the researchers who mentioned about the grave and epitaph of Queen Shushan, it seems that Queen Shushan and the one known from the narratives about Shushan, who undertook the construction of a church on a rocky hill, are one and the same person (Museum of Literature and Art named after Yeghishe Charents, G. Srvandztyants’ funds, part I, ch. 17, p. 9; **Gyughatsi**, Letter from Koghb, p. 1; **K. Srapyan**, Inscriptions from the surrounding villages and monasteries of Kars, p. 104).

⁶⁰ **Movses Kaghankatvatsi**, History of Aluank country, preface and critical text by **P. Hovhannisyan**, “Armenian Classical Authors”, vol. XV, 10th c., in 2 volumes, vol. II, Antelias-Lebanon, 2010, p. 98 (I, Ch. 19).

⁶¹ A ruling prince appointed by the Arab authorities in medieval Armenia.

⁶² Consul.

⁶³ **S. Kogyan**, The Kamsarakans: Lords of Shirak and Arsharunik: pp. 153, 158, cf. **Hr. Acharyan**, Dictionary of Armenian proper names, vol. IV, Yerevan, 1948, p. 181.

⁶⁴ **И. Орбели**, Шесть армянских надписей VII-X веков, “Избранные труды”, с. 411, see also **Al. Manucharyan**, Examination of building inscriptions in Armenia in the 4th-11th centuries, p. 104. Al. Manucharyan presumably dated the construction of the tomb to the 50-60s of the 7th century.

IV. Queen Shushan – according to Hr. Acharyan, she is the wife of King Hovhannes-Smbat⁶⁵ and the mother of Ashot. The cross⁶⁶ dated to 966, made of silver and crystal, bears the name of the latter, it was for a long time in the monastery of St. Stepanos Nakhavka (St. Stephen the Protomartyr) (Maghard), under Catholicos Gevorg IV of Constantinople (1866-1882) it was brought to the Mother See of Holy Etchmiadzin and kept in the treasury museum “Avandatun” (lit. “Sacristy”, *Photo 15*). The inscription on the object was first published by a congregationalist of Holy Etchmiadzin – Bishop Hovhannes Shahkhatunyants⁶⁷, and analyzed in more detail by Karapet Basmajyan, who argued that the type of carving and spelling of some words in the inscription were not typical for this period, and **Ashot** – the son of King Hovhannes and Shushan was not known to history at all. Instead, as K. Basmajyan notes, the given date coincides with the reign of the son of Abas I Bagratuni – Ashot III the Merciful – the years of 953-977: “his mother’s name is Shushan, it is exactly the person who is mentioned in the inscription”⁶⁸.

As for Hr. Acharyan’s opinion that Shushan is the wife of Hovhannes-Smbat Bagratuni (1020-1041), this assumption does not find a historical basis, since it is known that Hovhannes-Smbat had two wives, one of whom is the pious queen, daughter of Abas and mother of Ashot (name not indicated) – mentioned in one of the memorable inscriptions of the Yereruyk temple⁶⁹, and the other was the daughter of the brother of the Byzantine emperor Romanos Argyros, whose name is also unknown. The name of the queen mentioned in Yereruyk was tried to read exactly as Taguhi (lit. “Queen”). This opinion is shared by Armen Ter-Stepanyan⁷⁰, who prepared the topographical work of Bishop Hovhannes Shahkhatunyants for the reprint, and historian Artak Movsisyan notes the same⁷¹, but this assumption has not

⁶⁵ **Hr. Acharyan**, Dictionary of Armenian proper names, vol. IV, p. 181.

⁶⁶ In recent years, it has been described in detail, and the inscription on it has been examined by epigraphist Ashot Manucharyan (**Ash. Manucharyan**, Epigraphic inscriptions as primary sources on the political history of Armenia (9th-14th cc.), Yerevan, 2015, pp. 46-49).

⁶⁷ **Hovhannes Shahkhatunyants (Bishop)**, Description... p. 416.

⁶⁸ **K. Basmajyan**, Our antiquities, “Banaser” (“Philologist”) literary and scientific monthly, 1902, N 4, pp. 100-101. K. Basmajyan considers that 961 AD was the beginning of the reign of Ashot the Merciful.

⁶⁹ Corpus of Armenian inscriptions, issue X, Shirak region, compiled by **S. Barkhudaryan**, Yerevan, 2017, p. 18.

⁷⁰ **Bishop Hovhannes Shahkhatunyants**, Description of the Mother See of Holy Etchmiadzin and five cantons of Ararat, compiled by **A. Ter-Stepanyan**, Etchmiadzin, 2014, p. 495.

⁷¹ **A. Movsisyan**, 10 outstanding Armenian queens, Yerevan, 2014, p. 50.

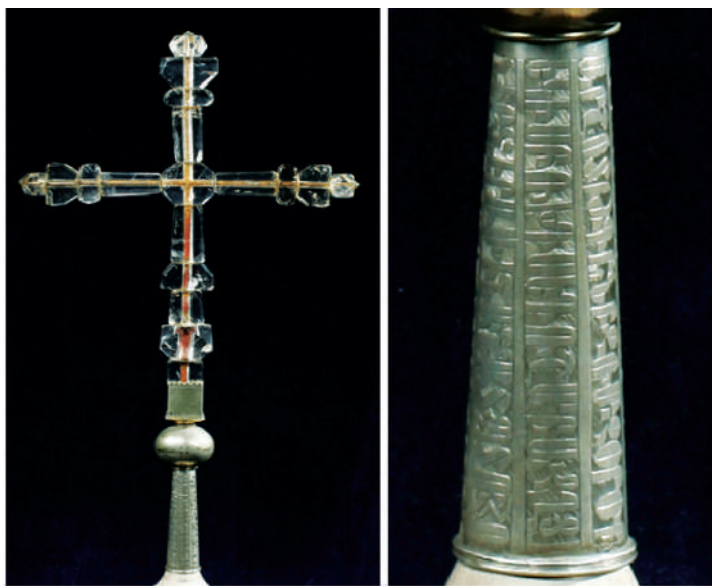

Photo 15.

*Cross dedicated to the memory of King Ashot III the Merciful and his parents – King Hovhannes (= Abas) and his wife Shushan in the Museum of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 966 AD
(Photo by Ashot Manucharyan, 2015)*

yet been substantiated. Ashot, testified in the same epigraph of Yereruyk, is one of the two sons of Hovhannes-Smbat who died prematurely, which, according to Ash. Manucharyan, “was long kept in the memory of the mother who did not reconcile with grief”⁷².

Before turning to the commemorative inscription on the cross, we should note that several more noble women named Shushan are known from medieval sources (such as Shushan Pahlavuni, Princess Shushan of Syunik and others), whose sphere of activity and other circumstances are outside the tasks we are considering.

Thereby, of the noble women listed, perhaps the only probable is the wife of Abas I Bagratuni and the mother of Ashot III the Merciful – Queen Shushan, whose name Stepanos Asoghik does not indicate directly, but notes that she was from the Land of Iberians (Georgia)⁷³. After the tragic death of their father Smbat I (914),

⁷² Ash. Manucharyan, Epigraphic inscriptions as primary sources on the political history of Armenia, p. 92.

⁷³ Stepanos Taronetsi Asoghik, p. 748 (3, Ch. 6).

Abas and his brother Ashot the Iron, due to the frequent raids of Amir Yusuf, retire to the Land of Iberians (Georgia), where Abas marries Shushan – the daughter of the Iberian (Georgian) Prince Gurgen in order to “... win the Iberian (Georgian) Prince Gurgen to their side”⁷⁴. Perhaps, it is precisely this circumstance that can explain the phrase from the epitaph of Shushan: “read prayers for me in all languages”, which, apparently, takes into account the non-Armenian origin of the deceased. Incidentally, the dating of the inscription to the first half of the 10th century is confirmed palaeographically in the drawings of A. Kalantar when writing a number of letters, for instance, Ա, Դ, Ձ, Թ, Օ, Հ, Ե, Շ, Վ, Բ (“a, d, z, t, ts, h, n, sh, v, q”) and others, a rounded yerkatagir – the font characteristic of the 10th century is used⁷⁵.

The main period of the reign of Abas is considered to be 928-953 – a relatively peaceful period, when Amir Yusuf (died in 927) and Ashot Shapuhian Bagratuni who was under his patronage and passed away in 934 with no heirs after himself, had left the arena⁷⁶. The possessions of the latter, in particular Arsharunik canton and its eastern center Bagaran, passed to Abas⁷⁷, who became famous in history for his construction activities. This is best evidenced by Catholicos Anania I Mokatsi (946-968), who, speaking about Abas, notes that he: “... gave the order to build churches”⁷⁸. He erected not only Arakelots Church in Kars, but also the so-called Poqr (Small) Katoghike⁷⁹ in Ani, repaired St. Grigor (Zvartnots) Church⁸⁰ in Vagharshapat, etc.

As for the mention of Abas under the name of Hovhannes in the commemorative inscription engraved on the “handle” of the abovementioned cross, we consider the point of view of Ashot Manucharyan logical, according to which the name of

⁷⁴ **Hovhannes Draskhanakerttsi**, p. 544 (Ch. 59).

⁷⁵ **K. Ghafadaryan**, Pages of Armenian medieval culture and history, Scientific heritage, vol. 5, Yerevan, 2007, p. 185, Photo. 27.

⁷⁶ **H. Harutyunyan**, Armenia in the 9th-11th centuries, Yerevan, 1959, p. 92.

⁷⁷ **A. Yeghiazaryan**, Abas Bagratuni – King of Armenia, p. 33.

⁷⁸ **Anania Mokatsi**, About the Rebellion of the House of Aghvan, “Ararat”, 1897, N 3, pp. 132-133.

⁷⁹ According to sourceologist Karen Matevosyan, Small Katoghike of Ani should be one of the big churches of the “old city” – Khambushents St. Astvatsatsin or the church known by the name of Karimadin. (**K. Matevosyan**, Ani: Church life and manuscript heritage, Etchmiadzin, 1997, pp. 157-158).

⁸⁰ **Stepanos Taronetsi Asoghik**, p. 749, f.n. 26 (III, Ch. 7).

King *Hovhannes*⁸¹, taken by him at baptism, is given on the inscription, and Smbat III – the same King Hovhannes-Smbat also had that, too. Taking into account the importance of this inscription, we do not consider it superfluous to quote it in full:

THIS HOLY CROSS IS IN THE MEMORY OF KING HOVHAN-
NES OF ARMENIA AND HIS SPOUSE LADY SHUSHAN AND HIS
SON KING ASHOT, I CAME TO THE SAINT MONASTERY WITH
NUMEROUS TROOPS, DONATED THE MILLS OF SHAMB,
THE POND OF YERASKH, A LAND FROM ASTAPAT TO SAINT
PROTOMARTYR, IN THE MEMORY OF US AND OUR PARENTS:
IN THE YEAR OF 966⁸².

The confidence of K. Basmajyan, who presents as arguments the character of writing letters, irregularities of carving, as well as spelling uncharacteristic for the 10th century, is disputable, since this object could have been restored in the late Middle Ages, and the inscription altered⁸³. This is evidenced by the method of engraving with the removal of the background, the ancient style of writing letters, frequent vowel reduction and syntax. It is important that the content of the inscription is not distorted and it is also confirmed by other documentary materials close in time (976, 981). They clearly describe the pilgrimage of Ashot III the Merciful with the royal and princely troops to the monastery of St. Stepanos the Protomartyr, the donations made and the initiative taken to thoroughly restore the churches of the monastery, which were in a desolate state – St. Stepanos, St. Astvatsatsin (Theotokos) and St. Gevorg⁸⁴. To commemorate the deeds, King Ashot handed over to the monastery a cross with the inscription: “in memory of us and our parents”.

⁸¹ **Ash. Manucharyan**, Epigraphic inscriptions as primary sources on the political history of Armenia, p. 47.

⁸² **Hovhannes Shahkhatunyants (Bishop)**, Description... p. 416; **K. Basmajyan**, Our antiquities, p. 98; **Catholicos Garegin I [Hovsepyan]**, Memorable records of manuscripts, Antilias, 1951, pp. 121-122, N 53; **Ash. Manucharyan**, Ibid., pp. 46-47.

⁸³ **Ash. Manucharyan**, Ibid., p. 49.

⁸⁴ For the copies of the estate donation records to St. Stepanos Nakhavka monastery by King Ashot, their ratification (976) by Catholicos Khachik I Arsharuni (973-992), as well as the estate donation record (981) given to the same monastery by Princess Hripsime see Deeds of purchase and archive documents on other economic deals, Issue I, with an introduction, annotations and a vocabulary, compiled by **H. Abrahamyan**, Yerevan, 1941, pp. 3-11, doc. 1-3.

It turns out that the origin of the name Shushan of the ensemble of structures, with a high degree of probability, is associated with the name of Queen Shushan – the wife of Abas Bagratuni buried in once the chapel-tomb in Bagaran. Taking into account the time of her reign (the first half of the 10th century), we tend to think that she built the four-apse church located to the south-west of the six-apse and nowadays destroyed four-apse church, by the name of which the complex became known as Shushanavank. As for the fact that the six-apse church is still popularly called St. Shushan Church, it should be noted that in reality it has no connection with the church built by Queen Shushan. Just after the destruction of the four-apse church, people, by virtue of the established tradition, also began to call the six-apse church by the name of St. Shushan.

In general, the activities of women from the Bagratuni kin are marked in particular by the construction of churches. It is known that before officially being crowned on the Armenian throne, Katranide – the wife of Ashot I Bagratuni, in 879 installed a khachkar (cross-stone)) in Garni, in the memorial inscription of which she calls herself the Queen of Armenia. Their daughter Mariam Bagratuni subsequently built Sevanavank, Khosrovanuysh – the wife of Ashot III the Merciful erected Katoghike churches in Haghat and Sanahin, and Katranide II – the wife of Gagik I completed the construction of the Cathedral of Ani, which she also enriched with church utensils. And finally, churches named after great patrons of art are known precisely in the capital of the Bagratid kingdom of Ani, such as: the church of Ablgharib Pahlavuni (St. Savior), the church of Shushan Pahlavuni (St. Hakob), the church of Tigran Honents (St. Gregory the Illuminator), the church of Abughamrents (St. Gregory the Illuminator), etc., similarly, the church of Shushan Bagratuni in Bagaran.

It is obvious that the folk tradition, having undergone changes over time, partially moved away from reality and presented the queen as a princess or the king's sister, while sacredly retaining the name of the builder of the now destroyed church – Shushan, endowing her with the title of *Saint*. As a result of this research in the royal family of Bagratuni, it seems that Queen Shushan also took a worthy place (*Table 1*), who, according to the facts given, was the wife of Abas I, the mother of Ashot III the Merciful and was buried in the once existing chapel-tomb whose mute witness of the activity is graceful Shushanavank.

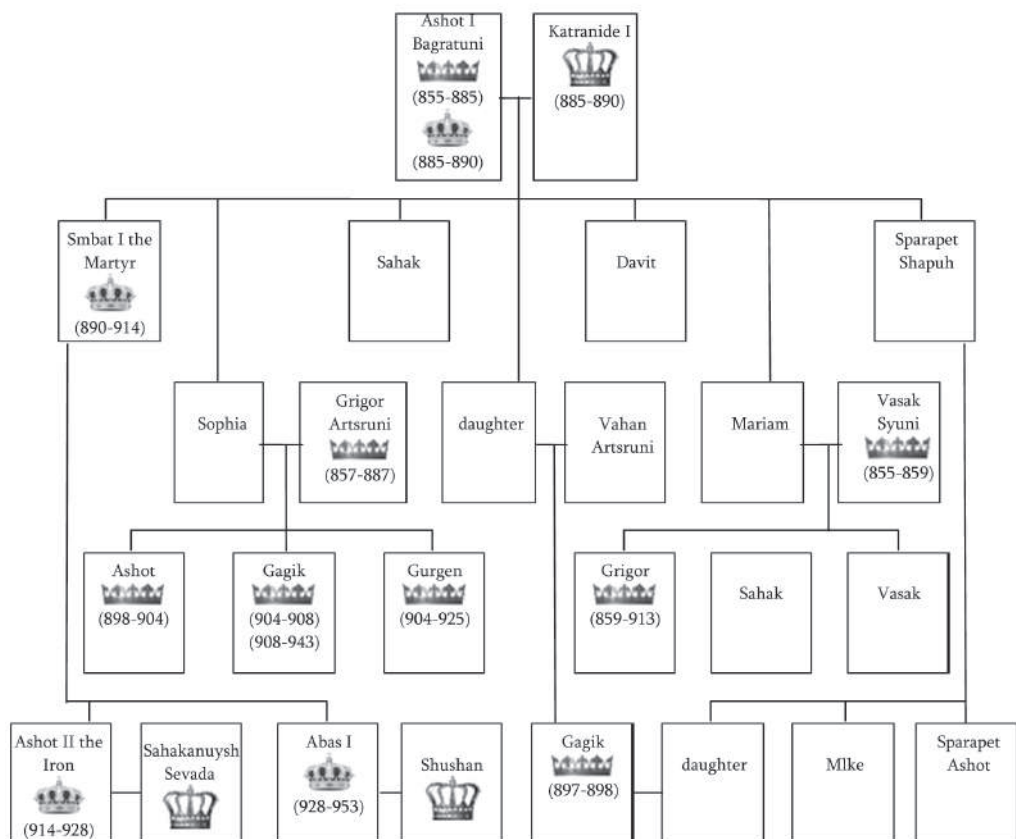

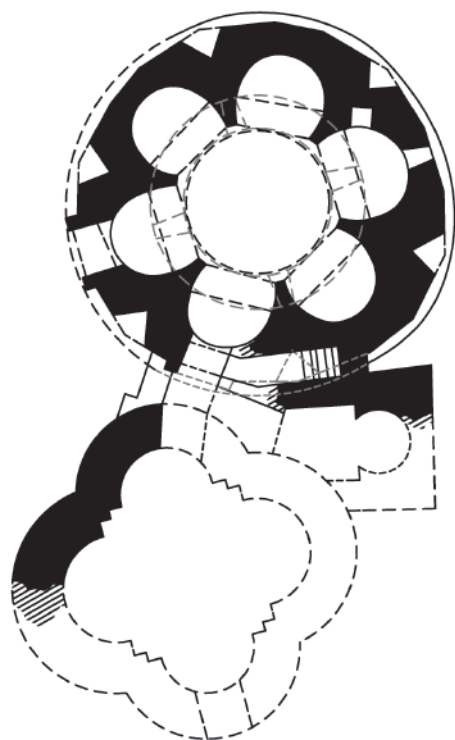
Table 1.
Fragment of the royal genealogical tree of the Bagratids
(compiled by Arsen Harutyunyan, 2020)

ARCHITECTURAL COMPOSITION

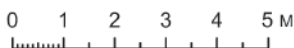
In the given study, an attempt has been made to reveal the historical and architectural appearance of Shushanavank, and in particular the six-apse church, the dating, the current state of the monastic complex, epigraphic material, and to provide some clear information for the implementation of a program for the preservation of this group of monuments in the future.

Thus, Shushanavank monastic complex includes six-apse and four-apse churches, a one-nave chapel, remains of the monastery wall and ancillary buildings in the eastern part of the complex (*Drawing 4*).

The only relatively well-preserved church of the monastery is a building 7.6 m in diameter, with six triangular niches on a one-stage rounded base, 18 outer facets, in plan having a centric six-apse composition (*Drawings 8, 9, 10, Photos 16, 17*). The apses of the church are horseshoe-shaped in plan, ending with similar conchs, and the narrow pilasters in the intervals between the apses are trapezoidal in plan, crowned with highly elongated arches. The transition from the latter to the round cornice at the

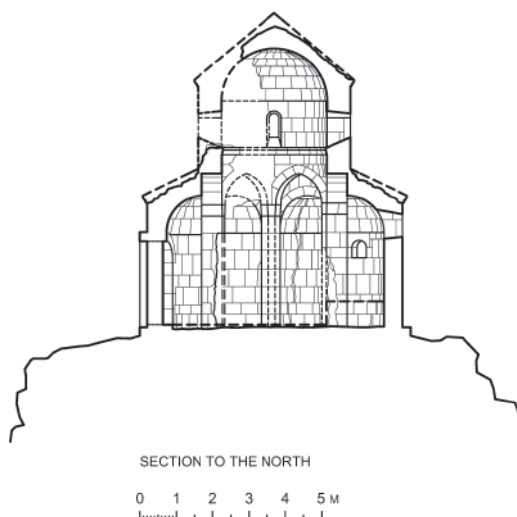
PLAN

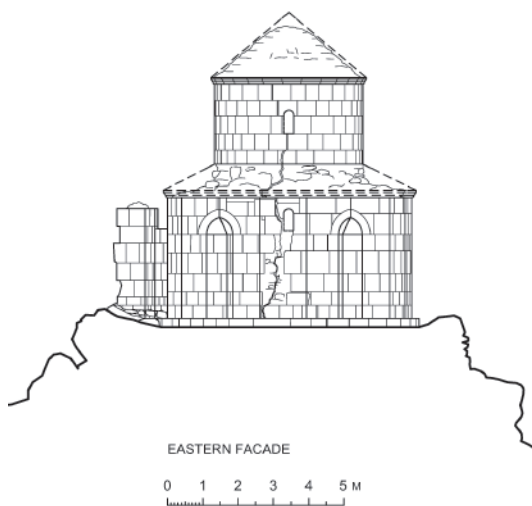
Drawing 8.

General plan of Shushanavank (measurement by Ashot Hakobyan, 2018, RAA Archives)

Drawing 9.
*Section of the six-apse church of
Shushanavank, view from the north*
(measurement by Ashot Hakobyan, 2018,
RAA Archives)

Drawing 10.
*Eastern facade of the Shushanavank
church complex*
(measurement by Ashot Hakobyan, 2018,
RAA Archives)

base of the dome is made by means of pendentives, in some parts of which arches resembling tromps are made, which, however, have a purely decorative value (*Photo 18*). These are also the edge of the windows, as well as the cross carved above the eastern window inscribed in a circle with a grooved relief depicted on it (*Photo 19*). In general, the architectural decoration of the monument is rather modest. Externally and internally, the dome drum, round in plan, is inwardly crowned with a spherical dome, and outwardly – with a cone-shaped spire (*Photo 16*).

The examination of the preserved upper framing of the walls and a comparative analysis with similar churches indicate that the main volume of the church used to be covered with a pyramidal polyhedral ceiling.

The diagonal dimensions of the apses located opposite each other are as follows: along the east-west axis – 5.98 m, along the north-east and south-west axes – 5.87 m, and along the south-east and north-west axes – 5.96 m. The cornice of the main volume of the church was located at a height of 3.42 m from the basement, later it was raised by one row of stones and this distance reached 3.78 m.

The apses crowned with conchs are located according to the sides of the hexagon. The apses are formed by pairs of arches of different heights. The upper arches support the wall of the dome drum, while the lower arches frame the conchs of horseshoe-shaped apses (*Photo 20*). Missing stones have been added to the walls connecting the lower and upper arches. The top of the lower arch is at a height of 3.56 m from the base, while the top of the arch holding the dome is about 4.17 m. The lower arches are clearly horseshoe-shaped, while the upper ones are somewhat pointed, elongated. Trapezoidal pilasters without capitals framing the apses from the inside smoothly turn into sharp-pointed arches.

The diameter of the dome is 2.90 m, the elevation of the keystone from the base of the church was at a height of 7.62 m. A rounded cornice located by one row of stones above the pendentives clearly separates the dome of the church from the lower tier and is made in the form of horizontal simple profiles.

The eastern and southern windows have been preserved on the segment of the drum without any interior decoration. The dome begins above the window arches (*Photo 21*).

The church has two entrances opened from the western and southwestern apses. Externally, the entrances have simple portals with rectangular pilasters topped with arches. The preserved left pilaster of the southwestern portal has not received the attention of researchers. In contrast to the arched western portal, the southwestern entrance has rectangular lintels inside and out, and the intermediate section between them is vaulted (*Photos 22-24*). The eastern main apse had a low altar, and a rectangular arched niche was placed in its northern wall. In the main apse, a simple khachkar typical of the 9th-10th cc. is inserted in the vertical wall between the horseshoe-shaped and elongated arch (*Photos 25, 26*). The church was illuminated by one window on the eastern apse and four windows on the drum of the dome. It was built entirely by a combination of purely hewn tuff stones of dark and light

colours, filled with lime mortar. The roof and spire of the dome of the church used to be covered with tiles (*Photo 27*).

On the southern side of the six-apse church, at a distance of 0.5 m from it, a four-apse cross-domed church with semicircular outer and inner walls was built. In the eastern half of the northern apse of this church there is an entrance facing the southwestern portal of the six-apse church. The walls of the four-apse church are mainly lined with rough masonry of local basalt stone, using lime mortar. The corners of the apse convergence are partly lined with pure hewn tuff stones (*Drawing 8, Photos 28, 29*).

A single-nave vaulted chapel with a horseshoe-shaped eastern apse was built between the two churches. The entrance to the chapel was in the western diagonally located wall and opened into the passage between the portals of the six-apse and four-apse churches. This passage on the western side was closed by a smoothly hewn wall (*Drawing 8, Photos 30, 31*).

A narrow, 0.6 m wide, secret staircase-passageway adjoins the one-nave chapel from the north whose entrance is in the eastern side wall of the southwestern entrance of the six-apse church, under the arch between two rectangular lintels. The vaulted secret passageway from the eastern wall is illuminated by a narrow window. Preserved in a secret passage, five stone steps, probably, by a once-existing hole, rose to the roof of the church, or, more logically, to the bell tower supposedly erected on the single-nave chapel (*Drawing 8, Photo 32*).

The enclosing walls (2-3 m thick) built around the church ensemble, made of large stone blocks, were previously used in the fortification system of the complex. On the eastern slope of the hill, auxiliary structures are attached to the enclosing wall which give reason to assume that the complex was a monastery ensemble built on a hill opposite the city of Bagaran (*Drawing 4, Photo 33*)⁸⁵.

Nevertheless, among the structures dominating over the mentioned buildings and the relatively well-preserved is the six-apse church, presently called St. Shushan Church. Its prototype, in essence, was the early medieval church of Grigorashen in Aragatsavan, located not so far from it. There is an obvious constructive similarity between these two churches (*Drawing 11, Photos 34, 35*). According to the reconstruction of architect Karine Danielyan, the outer walls of Aragatsavan Church become 6 convex with the axes of apses, and 12-faceted in the corners,

⁸⁵ K. Danielyan, Church of the Holy Mother of God [= St. Shushan] in Bagaran, p. 13.

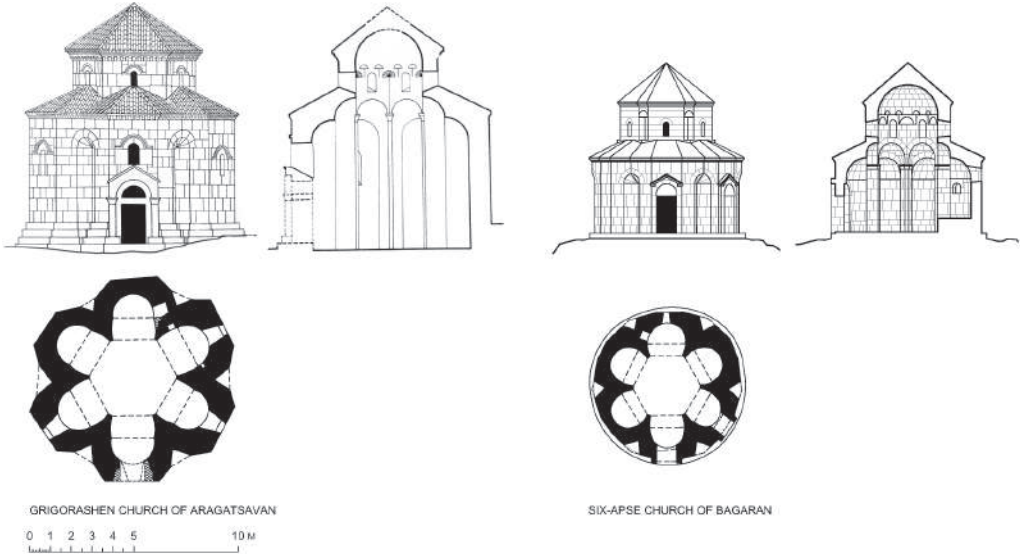
while in reality, due to separate facets on 6 corner niches, the outer wall becomes 24-faceted⁸⁶. In contrast to Grigorashen Church in Aragatsavan, the six-apse church of Bagaran has a convex 18-faceted outer wall (*Drawing 11*).

The church deserves great attention of researchers of the Armenian architecture in terms of its compositional features, since the six-apse type of construction is rarely found in the mentioned region adjacent to the historical capital of Ani. In fact, 11 monuments with such a composition are known, including those located on the territory of modern Georgia and Turkey, which were built mostly before the 11th century (*Table 2*).

Name	Construction period	Location	Historical state	Modern state
Grigorashen Church of Aragatsavan	6th-7th cc.	Aragatsotn province Getap village	Great Armenia	Armenia
Six-apse church of Bagaran (St. Shushan)	7th c.	Armavir province Bagaran village	Great Armenia	Armenia
Banak Church	9th-10th cc..	Tayk Olti region, Banak village	Great Armenia	Turkey
St. Gevorg Church of Gogyuba	9th-10th cc.	Tayk Childir region Gogyuba village	Great Armenia	Turkey
Abughamrents or St. Grigor Church	10th c.	Capital Ani	Great Armenia	Turkey
Multi-apse church of the citadel	10th-11th cc.	Capital Ani	Great Armenia	Turkey
Church in Bojormi	10th-11th cc.	Kakhetian region	Iberia (Georgia)	Georgia
Church of the fortress in Olti	10th-11th cc.	Tayk Olti town	Great Armenia	Turkey
Bagnayr monastery	11th cc.	Bagnayr (outskirts of Ani)	Great Armenia	Turkey
Katskhi monastery	1010-1014	Imeretian region	Iberia (Georgia)	Georgia
Bekhents monastery (Kusanats)	12th-13th cc.	Capital Ani	Great Armenia	Turkey

Table 2.
Chronological list of the six apse churches
(compiled by Ashot Hakobyan, 2020)

⁸⁶ **K. Danielyan**, Early Christian church near Aragats borough, “Science and Technology”, 1984, N 2, p. 10, photo 1, cf. History of Armenian architecture, vol. III, responsible editor; **M. Hasratyan**, p. 169, table 28.

Drawing 11.

Reconstructions of the six-apse churches of Grigorashen in Aragatsavan and the church of Bagaran

(authors: Karine Danielyan, 2004, Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)

Although the six-apse composition of churches was used mainly from the early Middle Ages and during the Bagratid kingdom, over time it suddenly disappeared from the Armenian architecture. The discovery of the historical significance of this unique composition needs a thorough fixation in the genealogy of architectural thought.

EPIGRAPHY

It is no secret that epigraphic inscriptions are reliable primary sources for studying the history of medieval monuments, thanks to a comprehensive study of which it often becomes possible to clarify the time of construction of a particular historical and architectural monument, its name, maecenas, spiritual leader and other remarkable details. It must be stated that the six-apse church of Bagaran is not particularly rich in epigraphic inscriptions. Of the surviving about a dozen inscriptions, only one has the character of a dedication, while the others are short notes compiled on behalf of clergymen and donor visitors. Chronologically, the earliest is a partially preserved epigraphic inscription in the upper part of the now closed western entrance, which can be dated at least to the 11th-12th cc., while the time frame for creating other inscriptions is wider and covers the 11th-15th cc.

In addition to medieval commemorative inscriptions, the walls of the church externally and internally are covered with graffiti left by visitors in recent decades, carved and painted with paints (sometimes also with tries of drawings)⁸⁷, in which mainly the name and surname of the pilgrim is given, sometimes the year, month, day of visit, domicile, etc. These mostly bilingual (in Armenian and Russian) short inscriptions were engraved and painted generally at random, often damaging medieval memorial inscriptions.

In special literature, from the epigraphic inscriptions of the six-apse church of Shushanavank, only a donative inscription is known, which was published by N. Marr at the end of the 19th century and made some observations. Subsequently, Stepan Melik-Bakhshyan, without dwelling specifically on any inscription, notes that memorable Armenian-language inscriptions of the 9th-12th centuries have been

⁸⁷ Despite the fact that in the 60s of the last century, graffiti was perceived negatively and its application became a criminal offense as a prohibited act, nevertheless this phenomenon continues to this day (A. Dilanyan, H. Hakobyan, Phenomenon of “Graffiti” on medieval commemorative inscriptions, “Archaeology, ethnology, folklore studies, interdisciplinary approaches”, XVI International Conference of Young Scholars, (November 20-22, 2019), abstracts, Yerevan, 2019, p. 45).

preserved on the walls of the church⁸⁸. Thus, it can be stated that a significant part of the commemorative inscriptions has been published for the first time. Below, in chronological order, we present the decoding of commemorative inscriptions, following the principles adopted in epigraphy: next to the decoding there are drawings of inscriptions and photographs⁸⁹, and the restoration of abbreviations and damaged places in the original are given with special symbols⁹⁰ and comments.

1. On the western outer wall of the church, on three facets, above the presently closed entrance, under the cornice – on the 8th and 9th stones of the second row of masonry, 2 lines.

IN THE NAME OF GOD, I – APLHERT, BY THE ORDER OF THE
PRINCE OF PRINCES GAVE MY D...AYARK GARDEN TO SAINT
SARGIS (?), WHOEVER OPPOSES THIS DECISION OF MINE
AND ALIENATE THE DONATED LAND FROM THE CHURCH,
LET HIM BE CURSED IN THE NAME OF 318 PATRIARCHS⁹¹.

The inscription reached us in an extremely desolate state, particularly in the central part 1-2 stones fell out, other stones on top were broken off in many places, completely covered with traces of long-term shelling from the Turkish side from various types of weapons, as a result of which the inscription was severely damaged.

An anonymous author, originally from Koghb, visiting Bagaran in 1883, among other things described the six-apse church, on the northern wall of which (should be western) from the outside he noticed apparently this very inscription, which he could not decipher: “outwardly, from the northern side, at the top of the wall there is one inscription, which, unfortunately, I could not read and find the date, as the place was inconvenient to stand, and partly also because part of the inscription

⁸⁸ St. Melik-Bakhshyan, *Cult monuments of Armenia*, p. 327.

⁸⁹ We did not number them separately but presented them adjacent to the inscription numbers: see under the corresponding numbers in the Armenian version of the text. Drawings of epigraphic inscriptions and photographs have been made by us – A. H.

⁹⁰ [] - Restorations of damaged and non-preserved sections are indicated,
[] - the letters reduced by the carver and restored by us are indicated,
/ - borders between lines are indicated in the original text,
religious concepts – Lord, God, Jesus, Christ, etc. – are given in abbreviated form.

⁹¹ Н. Мapp, *Новые материалы по армянской эпиграфике*, с. 96-97, № 18.

was damaged”⁹². According to this report, at the end of the 19th century, the inscription was already in poor condition. However, almost at the same period, this commemorative inscription was deciphered and published by N. Marr. This helped us to restore some remarkable passages already destroyed today, such as:

- a. The name of donor Aplhert, which, in our opinion, is one of the versions of the Arabic name Aplahat⁹³.
- b. The donated real estate – a garden, the preceding word of which was also unreadable in the time of N. Marr. We consider it was either the name of the garden (land), or the wrong spelling of the word *ապահարկ* (spelled as apahark), that is, free from taxes.
- c. The presumptive name of the church, which, on the basis of the preserved fragment of the text of *Սուրբ Սու...* (St. Sa...) N. Marr considers it logical to understand as *St. Sargis*⁹⁴. This is quite acceptable, since we have already found out above that the name of St. Shushan, in fact, refers to the name of Queen Shushan who built the adjacent four-apse church, about which the oral tradition testifies, too.
- d. At the end of the first line N. Marr read *ԻԽ (NKH)* and he counted the last letter *Խ (KH)* as the initial of the name of *իշխան* (spelled as *ishkhan*, in Arm. = prince) preserved at the beginning of the next line. In our opinion, it is not *ԻԽ (NKH)*, but *ՃԽ (SHKH)*, and when restoring this damaged section of the text, one should read *իշխանաց իշխան* (spelled as *ishkhanats ishkan*, in Arm. = prince of princes). This title was widespread both during the time of the Caliphate and during the reign of the Bagratids. According to the interpretation of the prominent Arabist Aram Ter-Ghevondyan, the *Prince of Armenia* is the same title of *batrik*, derived from the Greek *patrik*. The ranks-titles “Prince of Armenia”, “Lord of Armenia”, “Prince of Princes” usually referred to sovereign rulers. According to A. Ter-Ghevondyan, the title of *Prince of Princes* was higher than the *Prince of Armenia*, because if the *Prince of Armenia* was a sovereign prince only in relation to the nakharars (large feudal lords) of Armenia, then the authority of the *Prince of Princes*

⁹² Gyughatsi, Letter from Koghb, p. 1.

⁹³ Hr. Acharyan, Dictionary of Armenian proper names, vol. I, Yerevan, 1942, p. 195.

⁹⁴ H. Mapp, Новые материалы по армянской эпиграфике, с. 97.

also extended to the princes of Iberia (Georgia) and Caucasian Albania⁹⁵. For instance, the famous princes of Armenia and the princes of the 9th-10th centuries were Ashot Msaker (the Meateater) Bagratuni, his son Bagarat, who also became the prince of princes, Ashot I Bagratuni, who, before being anointed on the Armenian throne, was the prince of the princes of Armenia and Iberia (Georgia), as well as his son Smbat I and others.

Thus, the fact that the donation was made at the behest of the prince of princes (whose name, apparently, was not initially indicated) is already evidence that we are dealing with a “deal” in connection with which the *decree* was drawn up, then there is, an injunction, disobeying which would be worthy of the curses of 318 patriarchs participating in the Ecumenical Council of Nicea in 325.

N. Marr conditionally dated the epigraphic inscription to the 12th-13th cc.⁹⁶, apparently considering it to be the same age as the donative inscriptions of St. Theodoros Church of Bagaran. He also did not rule out that there was the date on the stone, too, that preceded the inscription and has now fallen, whose weathered traces were noticed by him⁹⁷. We are convinced that the inscription was undated, since both the initial part of the inscription beginning with the cross and the end, which apparently remained unfinished, have preserved. This is evident from the fact that the curse, which is characteristic of donative commemorative inscriptions, breaks off at the end, and, as a rule, the part about the blessing should have followed it. Judging by the paleography of the inscription, the place where it was carved and the mention of the title of *prince of princes*, we are inclined to date this epigraphic inscription to the 11th-12th cc.

Of the epigraphic inscriptions that we are presenting below, four are commemorative inscriptions, they are placed on the back wall of the main apse of the church. In general, the memorial inscriptions of the main apses of churches carved with calligraphic *boloragir* (“round letter”) are known from a number of medieval spiritual centers (Dadivank, Geghardavank, Goshavank, etc.) and are mostly lengthy texts about the performance of church services in response to donations. In contrast to them, the epigraphic inscriptions of the six-apse church are not particularly distinguished by calligraphic skill and depth of content.

⁹⁵ A. Ter-Ghevondyan, “Ishkhan of Armenia” in the era of Arab rule, Collection of articles, Yerevan, 2003, pp. 100-102.

⁹⁶ Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, с. 96.

⁹⁷ Ibid.

2. In the interior of the church, on a stone on the right side of the main apse, 5 lines.

† I – KIRAKOS, GOD’S SERVANT, WHO READS THIS, LET
HIM REMEMBER ME.

From the drawing of the commemorative inscription, it becomes clear that the carver did not particularly master the art of stone carving. The first three lines, in contrast to the last two, are written in capital and large letters, so it seems that the last part of the inscription was added later. The aforementioned Kirakos calls himself “servant of God”, which suggests that he was one of the church’s pilgrims, who, in return for some kind of donation, received the right to carve his name on the main apse, addressing the readers with a request to remember him in their prayers. The paleographic features of the capitalization Կ (K), Ա (A), Ր (R) indicate that we are dealing with a commemorative inscription from at least the 11th-12th cc.

3. On the left side of the main apse of the church, at the edge of the vaulted niche, painted, very badly damaged, 1 line.

THE YEAR OF 1251, I – KHACHATUR...

Judging by the preserved segment, a one-line inscription framed the vault of the niche, which, in turn, was framed by a curb ornament also filled with black paint. In some places, traces of plaster preserved on the main apse indicate that at least this part of the church could have been decorated with murals, from which, unfortunately, nothing has been preserved. It is not excluded that the mentioned Khachatur may be directly connected with the painting of the church.

4. In the left part of the main apse of the church, the upper part of the vaulted niche, on partially preserved plaster, with small letters, 1 line.

THE YEAR OF 1352, REMEMBER UNWORTHY PRIEST
ANTON IN GOD CHRIST.

The inscription is noteworthy first of all that it contains the date, since it is an eloquent testimony that in the middle of the 14th c., that is, before the capture of Bagaran as a result of the campaigns of Tamerlane, a priest served in this church or

from another temple arrived here as a pilgrim calling himself “unworthy” priest Anton and had the honor to leave his name to the descendants near the niche of the main apse.

5. In the central part of the back wall of the main apse of the church, 2 lines.

SPANDIAR – GOD’S SERVANT, REMEMBER ME IN CHRIST.

The name Spandiar, which is one of the variants of the name Spandar, Spandarat, in Pahlavi (Parthian) is etymologized as “srbatur” (lit. “given by the holiness/saints”), which is similar to the name Astvatsatur (lit. “given by God”)⁹⁸. Spandiar, apparently, was also a pilgrim-donor of the church, who in return for some kind of donation was also awarded a commemoration. In the epigraphic inscription, the form of the word “remember” is also noteworthy – յիշեցեցէք (spelled as hishetsestsek) instead of յիշեցէք (spelled as hishetsek). Such forms can be called unusual errors of the author, since the carver tried to write the form of this word in grabar (ancient Armenian) correctly, but he did not succeed, and he confused the two grammatical categories. Instead of writing յիշեցիք (spelled as hishesjik), to build an enhanced form of the imperative mood (the imperative itself), he added a particle characteristic of the subjunctive mood -es (ts) + the ending of the 2nd person of the imperative proper to the base of the perfect form (hishets), as a result of which an erroneous յիշեցեցէք (hishetsestsek) construction⁹⁹ emerged. Judging by the shape of the letters, the commemorative inscription can be dated to the 14th-15th cc.

6. On the external left facet of the southwestern niche, with small letters, in scratched letters (khazagir), 4 lines.

† I – Gorg, God’s servant, who th...

† I – Gorg, God’s servant, who reads this, let him remember me.

At first glance, this commemorative inscription, written with an inept hand, is almost invisible, at that the first line was left unfinished by the carver, and its content is repeated again on the next line. We are also inclined to consider Gorg mentioned in the inscription as one of the church donor pilgrims who also wished to be remembered. We think that the time of the inscription is close to the previous one.

⁹⁸ Hr. Acharyan, Dictionary of Armenian proper names, vol. IV, Yerevan, pp. 597-598.

⁹⁹ For the explanation of this word formation, we would like to express our gratitude to our colleague, codicologist Khachik Harutyunyan.

7. On the eastern wall, the exterior of the church, on a moved stone, 2 lines.

I – GALUST, WROTE.

The engraver of the commemorative inscription is probably Galust himself. An arrow-shaped sign carved in the upper part of the inscription is a mark of the master; such arrows (having different directions) have been preserved on a number of stones on the outer walls of the church. Similar arrow-shaped signs as marks of the master are also known from the churches in Mastara, Zarinja, Aruch, Karashamb and other monuments close to the time of creation¹⁰⁰. We have also recorded numerous examples of cross-shaped, inverted letter Դ (D). We should note that the existence of the marks of the masters on the stone walls of monuments is especially characteristic of early medieval churches, for instance, Mren temple located not far from Bagaran, whose marks of the masters have been recently studied¹⁰¹.

8. On the northeastern wall, external, with small letters, 1 line.

I - GRIGOR.

This inscription seems to sum up the list of commemorative inscriptions noticed and copied by us, which, in artistic and substantive terms, are inferior to other epigraphic inscriptions created in this region at about the same time, but nevertheless are documentary material about the history of the church at least the 11th-15th cc.

We should also note that to the east of the church, about 100 m, to the right of the road leading to the complex, there is a basalt khachkar on an unworked pedestal, typical of the 11th-12th cc. Notable in the sculptural composition is the Tree of Life sprouted from the upper branch of the cross, and from it – two bunches of grapes, the fruits of the Tree of Life are eaten by a bird as a symbol of immortality of the soul¹⁰² (*Photo 36*).

¹⁰⁰ А. Казарян, Автографы мастеров-каменщиков VII века. Армения, Иверия, Кавказская Албания, М., 2012, с. 13-16.

¹⁰¹ А. Ghazaryan, К. Matevosyan, Construction inscriptions, marks of the masters and some epigraphs of Mren Cathedral, НРНЖ, 2015, N 3, pp. 130-132.

¹⁰² Н. Petrosyan, Khachkar: the Origins, Functions, Iconography, Semantics, Yerevan, 2008, p. 297.

STAGES OF CONSTRUCTION AND DATING

At the beginning of the last century, the founder of the history of Armenian Architecture Toros Toramanyan briefly discussed the six-apse church of Shushanavank monastery and presumably dated it to the 11th century¹⁰³. Subsequently, the complex was never subjected to a comprehensive study. This fact was probably due to the circumstance that during the Soviet years the monument was located in a closed border zone. Only two authors – Tiran Marutyan and Alexander Manucharyan studied this complex, however they made contradictory conclusions.

Architect Tiran Marutyan considers the six-apse church of Bagaran to be a building of the 9th-10th cc., based on the fact that in such churches the transition from the under-dome hexagon to the round base of the dome is carried out using pendentives, as well as on the general compositional solutions of the church. He mistakenly notes that, in addition to the windows on the dome, the church is also illuminated from the eastern and western apses but, in fact, it is illuminated only from the eastern apse. As for the periods of church construction, T. Marutyan proposes the following sequence: first, the one-nave chapel was built, then the four-apse church was adjacently built to it, and at the end – the six-apse church of St. Shushan. He considers the six-apse church with its longitudinal axis and the solution of the southwestern door adapted, as he considers, to the early medieval four-apse church¹⁰⁴.

Epigraphist Al. Manucharyan, analyzing the architecture of the six-apse church, notes that initially it had only a western entrance with a solution of a portal, and the southwestern entrance did not have any design, on the basis of which the author suggested that this entrance was opened later, and considered it adapted to the entrance of the four-apse church attached to the south. Outwardly, the semicircular walls of the four-apse church, made of roughly hewn stones, according to him, used to be a layer obtained as a result of further renovation, and the original one

¹⁰³ T. Toramanyan, Materials on the history of Armenian architecture, vol. I, p. 294.

¹⁰⁴ T. Marutyan, Monuments of Armenian architecture: Deep Armenia, Yerevan, 1978, pp. 140-141.

was a four-apse, externally with pentahedral wings, a cross-domed church. He considered the chapel and the staircase built between the four-apse and six-apse churches to be the same age as the six-apse church and assumed the bell tower as built simultaneously with the six-apse church, as well as found the four-apse church to be the last building of the complex. Although Al. Manucharyan notes that the six-apse church contains the most ancient compositional details that have analogies with Grigorashen Church in Aragatsavan, nevertheless he dates it to the 10th century, taking as a basis the evidence reported by Draskhanakerttsi, according to which Ashot Bagratuni Shapuhian built a church on the bank of the Akhuryan River after 914¹⁰⁵.

Later, Karine Danielyan, and recently also a group of researchers from the Tokyo Institute of Technology (Sh. Sasano, Y. Fujita, Sh. Motoyui), who were already mentioned above, in the chapter “History”, examined the historical and architectural appearance of the six-apse church. In the State Register of Immovable Historical and Cultural Monuments of the Republic of Armenia, the church is mentioned as a monument of republican significance, under the name of St. Shushan and is dated to the 7th century (registration number – 3.28.3).

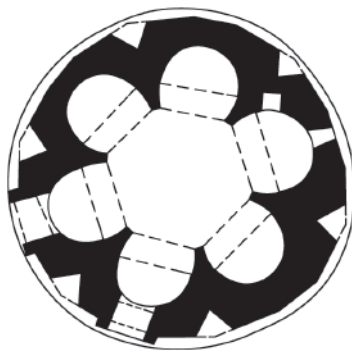
Based on our on-site research, we came to the conclusion that the above observations made by T. Marutyan and Al. Manucharyan are very disputable and do not correspond to the stages of construction of this group of monuments. To clarify the sequence of phases, first of all, we shall examine the structures according to the preserved layers.

The first structure of Shushanavank monastery is the six-apse church, built on the highest point of a rocky hill. A flat layer was created under the foundation of the church with the aim of straightening uneven sections of the rock using masonry and mortar. The church was built without any adjustments. This is evidenced by the architectural composition and the continuation of the round base and the external 18-faceted walls under the eastern external wall of the later adjacently built narrow passage (*Drawing 12, Photo 37*). Our on-site research revealed that the six-apse church in the vertical direction has two layers that differ from each other. The lower layer – the walls of six apses, the horseshoe-shaped conchs ending at the apses, the six pilasters up to the row under arches, are lined with darker colored stones and

¹⁰⁵ Al. Manucharyan, Examination of building inscriptions in Armenia in the 4th-11th centuries, Yerevan, pp. 185-186.

FIRST STAGE OF CONSTRUCTION
7TH CENTURY

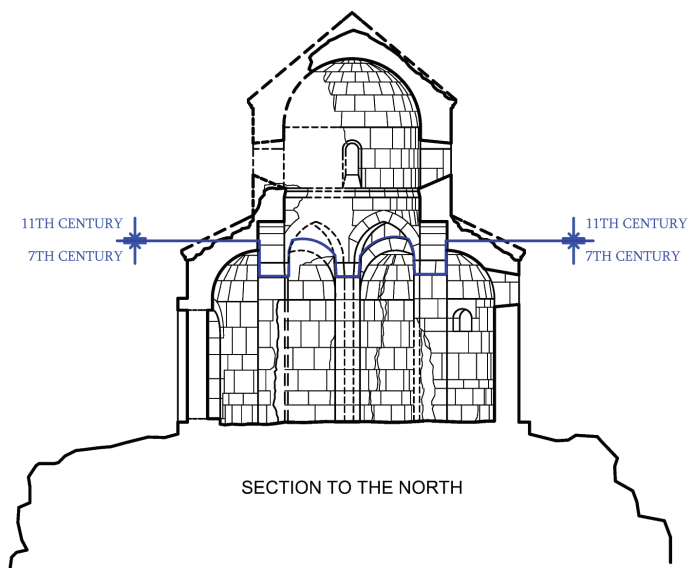
Drawing 12.
*Plan of the first stage of construction of
 Shushanavank monastery
 (measurement by Grigor Nalbandyan and
 Ashot Hakobyan, 2020)*

in horizontal joints with 45° edge grooves. As for the upper layer, the elongated three-part arches connecting the pilasters to each other, the pendentives resting on them and the dome are entirely built of stones of a lighter shade. According to the construction technique, the upper layer also differs from the lower, more ancient one, that is, there is lime mortar in the edge grooves of horizontal joints of the stones, and the edge grooves of the horizontal joints are narrower. The dome-supporting arches are attached to the horseshoe-shaped arches that end with semicircular apses (*Drawing 13, Photos 38, 39*). In addition, on the ceiling of the main volume, along the entire perimeter of the church, behind one row of stones added to the wall, ending at a height of 3.42 m from the basement, we found pieces of roof tiles in the mortar (*Photo 40*). This suggests that during the later reconstruction of the dome-supporting arches and the entire dome, the external wall was raised by one row of stones, reaching a height of 3.78 m from the basement.

When compared with other ancient six-apse churches, it turns out that the lowest layer of the church of Bagaran is closest in compositional features to Grigorashen Church in Aragatsavan, which is the earliest among similar churches. Trapezoidal pilasters, semicircle, horseshoe-shaped arches and conchs make it obvious that its volumetric-spatial solution is also the oldest after Grigorashen Church in Argatsavan. This suggests that the original dome was multifaceted, with a pyramidal spire, in contrast to the later-built cylindrical drum of the dome and the cone-shaped spire. The vaulted high niche of the northern wall of the main apse of the church and

Drawing 13.
*The first and fourth stages of
 construction of the six-apse
 church of Shushanavank
 in section
 (measurement by
 Grigor Nalbandyan and
 Ashot Hakobyan, 2020)*

the lower border of the plaster preserved on the walls of the altar indicate that the altar of the church used to be at a height of 0.64 m from the floor. Taking as a basis the compositional features of the volume of the church up to the mark of the arches supporting the dome, the horseshoe-shaped apse and the conch, the not very high altar and the technique of processing and laying stones, we come to the conclusion that the six-apse church of Shushanavank was built not in the 10th, but in the 7th century. Later, after the alleged destruction of the original dome, the dome-supporting arches, the pendentives and the entire dome were reconstructed from lighter and comparatively small-sized smoothly hewn stones, clearly distinguishing from the lower tier (*Photo 41*).

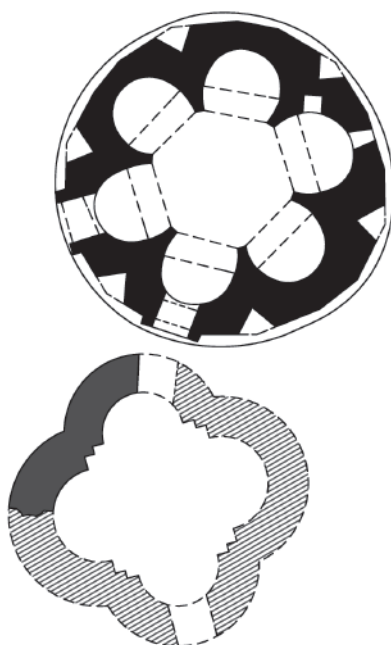
At the second stage of the construction of the six-apse church, in the southern part, at a distance of 0.5 m, the second church was erected with a central-domed and four-apse composition, the entrance to the northern apse of which was opened opposite the southwestern portal of the six apse church and adapted to the latter. Al. Manucharyan's assumption, that the four-apse church outwardly had pentahedral apses, does not correspond to reality, since from outside the concave apses of the four-apse church are already semicircular at the base built on rocks. The masonry of the four-apse church made of roughly worked stones, with lime mortar in the external gaps between them, resembles the masonry of churches in Hayravank and

Sevanavank, and therefore the construction of this church, in all likelihood, should be attributed to the 10th c. Apparently, it was this church that was built by Queen Shushan, and about which, as noted above, is mentioned in folk narratives, too (*Drawing 14, Photo 42*).

Some time later (at the third stage of construction), between the two churches, a one-nave, vaulted chapel was adjacently erected to the four-apse church, with a horseshoe-shaped apse in the plan, which is entirely built of pure hewn stones and differs from the four-apse church. This chapel, according to our measurements, was built so that its northern wall was adjacent to the eastern wall of the southwestern portal of the six-apse church. This indicates that even during the construction of the one-nave chapel, the walls of the six-apse church were still standing. In addition, the base of the northern wall of the one-nave chapel is located higher than the rounded base of the six-apse church, and the northern wall of the chapel is partly built on this base (*Photo 43*). Therefore, based on this, it becomes clear that, undoubtedly, the one-nave chapel was built after the six-apse church, and not simultaneously or earlier than the latter, as T. Marutyan and Al. Manucharyan assumed. The construction of the one-nave chapel was undertaken later than the four-apse church, that is, in the 10th-11th cc. (*Drawing 15, Photo 44*).

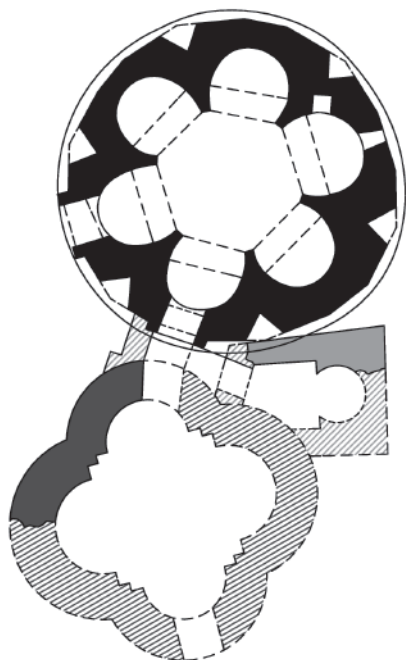
To clarify the time of the construction of the upper layer of the six-apse church and the reconstruction of the dome, let us turn to the cause and period of the destruction of the dome.

SECOND STAGE OF CONSTRUCTION 10TH CENTURY

Drawing 14.
*Plan of the second stage of construction of
Shushanavank monastery
(measurement by Grigor Nalbandyan and
Ashot Hakobyan, 2020)*

THIRD STAGE OF CONSTRUCTION
10TH-11TH CENTURIES

Drawing 15.
*Plan of the third stage of construction of
Shushanavank monastery
(measurement by Grigor Nalbandyan and
Ashot Hakobyan, 2020)*

Simultaneously with the reconstruction of the dome, the central destroyed wall of the northwestern apse was rebuilt from the outside with masonry of small stones, and inwardly – with large and small stones. However, in contrast to the lighter shade of the dome stones, the reconstruction of the external walls of the northwestern apse was carried out using darker stones (*Photos 45, 46*). As the central wall of the northwestern apse was destroyed and then rebuilt, the width of this damage suggests that, along with the destruction of the dome, it was caused by a powerful earthquake. Therefore,

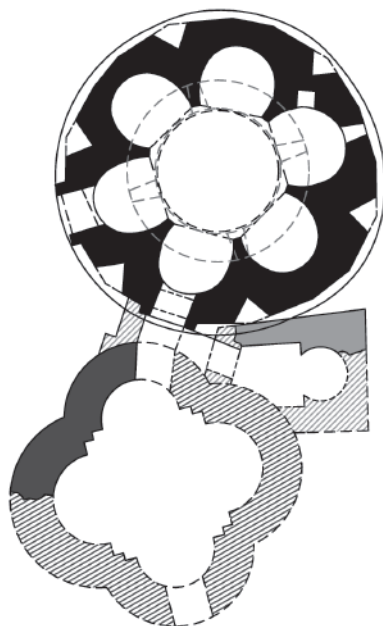
when examining the chronology of earthquakes that took place in the 9th-11th cc., it turns out that a devastating earthquake occurred in Ani in 1046: “a strong earthquake destroyed its [Ani’s] magnificent palaces and churches and swallowed up many inhabitants”¹⁰⁶. That is, the destruction of the old dome and the central wall of the northwestern apse presumably occurred from the earthquake of 1046, from which it follows that the reconstruction of the dome was probably carried out in the middle of the 11th century.

The construction peculiarities of the dome reconstruction also testify about it. Taking into account the elongation of the dome-supporting arches, the presence of lime mortar between the stones in the masonry of the dome, the ornamentation and linear design of the edges of the windows and arches of the pendentives, the use of the main apse of the 9th-10th century khachkar in the late masonry above the

¹⁰⁶ V. Stepanyan, *Earthquakes in the Armenian Highland and environs*, Yerevan, p. 52.

Drawing 16.
*Plan of the fourth stage of construction of
 Shushanavank monastery
 (measurement by Grigor Nalbandyan and
 Ashot Hakobyan, 2020)*

FOURTH STAGE OF CONSTRUCTION
 HALF OF THE 11TH CENTURY

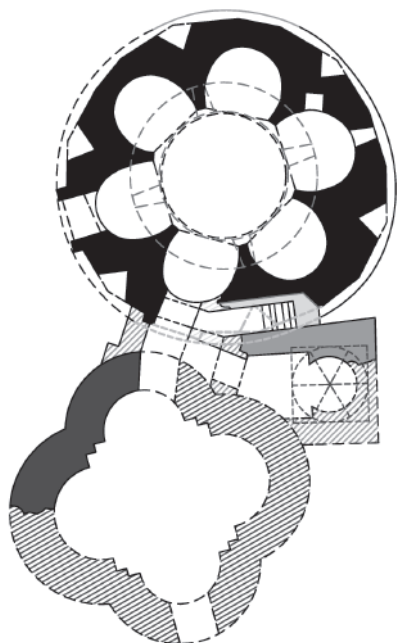
horseshoe-shaped arch of the 7th century, it can be concluded that the reconstruction of the dome could not have happened before the end of the 10th century. This is also indicated by the fact that the drum of the dome has a cylindrical shape externally and internally, which was used in the 10th-14th centuries in the monasteries of Horomos (11th-13th cc.), Neghuts (11th-13th cc.), Kecharis (11th-13th cc.), Mayravank (12th-13th cc.), Nor Varagavank (12th-13th cc.), Goshavank (12th-13th cc.), Tegher (13th c.), Saghmosavank (13th c.), St. Hovhannes-Karapet of Lanjar (13th-14th cc.) and other monuments (*Drawing 16, Photo 47*).

Taking all this as a basis, we can conclude that the reconstruction of the dome was actually implemented at the fourth stage of construction, in the middle of the 11th century – after the earthquake of 1046 and before the Seljuk invasion in 1064.

At the last fifth stage of construction, demolishing the outer wall of the southwestern and southeastern apses of the six-apse church and the triangular niche, a narrow staircase was adjacently constructed to the northern wall of the one-nave chapel, the entrance of which was opened in the interval between the two rectangular lintels of the southwestern door – in wall to the right. Five steps, attached at the height of half of the eastern inner wall of the staircase, indicate that there was supposed to be a passage to the roof to the second floor, which, as Al. Manucharyan, speaks about the likelihood of placing the bell tower on the second floor¹⁰⁷. Since the

¹⁰⁷ Al. Manucharyan, mentioned work., p. 185.

FIFTH STAGE OF CONSTRUCTION
FIRST HALF OF THE 13TH CENTURY

Drawing 17.

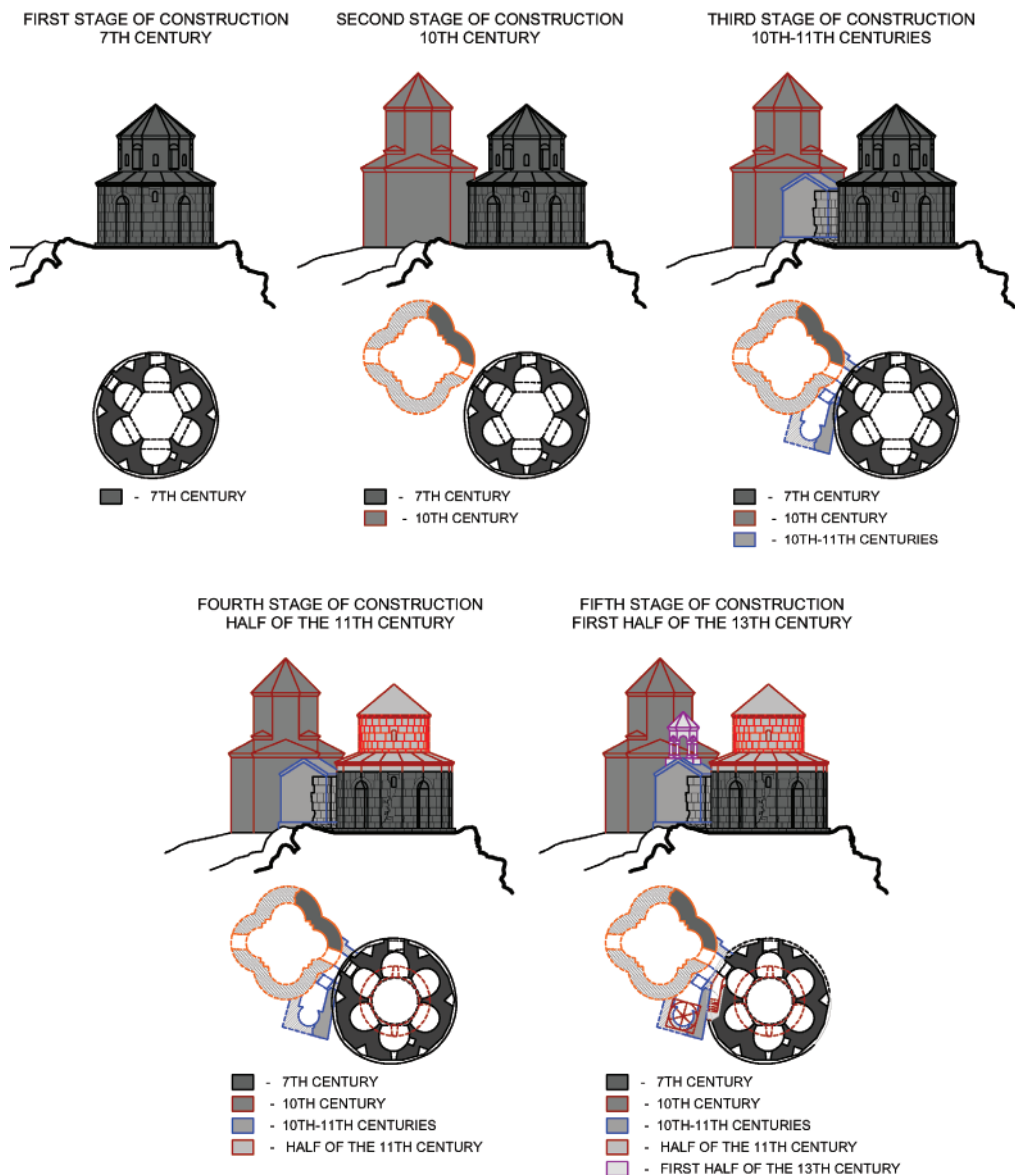
Plan of the fifth stage of construction of Shushanavank monastery (measurement by Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)

construction of bell towers in Armenia begins at least in the 11th-12th centuries, and Bagaran was liberated by the Zakaryans only in 1211 and 25 years later – in 1236 was captured by the Mongols, it can be assumed that this fifth stage of construction was carried out in the first half of the 13th century. It makes sense to assume that the construction of the bell

tower took place during this period (and not Al. Manucharyan's suggestion that the construction of the bell tower and the six-apse church was realized simultaneously) (*Drawing 17, Photo 48*).

Thereby, the stages of construction of the monastic complex were carried out in the following sequence: in the 7th century, first of all, the six-apse domed church was built, then the separately standing cross-domed four-apse church was erected to the south of it in the 10th century, then in the 10th-11th centuries between two churches, in the northeastern corner of the four-apse church a one-nave chapel was adjacently built, after which in the middle of the 11th century the dome of the six-apse church with arches supporting the dome and a pendentive passage was rebuilt, and at the end, in the first half of the 13th century, between the one-nave chapel and the six-apse church, demolishing a certain part of the southern wall of the latter, a staircase was added to the chapel, which served as a passage to the bell tower supposedly erected on the chapel (*Drawing 18*).

STAGES OF CONSTRUCTION OF SHUSHANAVAK MONASTERY OF BAGARAN

Drawing 18.
Construction stages of Shushanavank monastery
(reconstruction by Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)

CURRENT STATE

The monastic complex Shushanavank, erected on the top of a rocky hill surrounded by the Akhuryan River, is enclosed by rocky slopes on the northern and northwestern sides, and steep coastal slopes on the south. From the east, the rocky hill is linked to the vertical rocks of the gorge with a cape. Two of the three buildings preserved on the top of the hill, in a relatively flat place, located in the southern part, are almost completely destroyed, and the third – the six-apse church has preserved mainly in a damaged, half-ruined condition with two-thirds of the dome survived, without roof overlaps (*Photo 49*). The collapse of the dome was caused by the destruction of the conch of the northwestern apse and the supporting arch.

Of the structures attached to the southwestern apse of the six-apse church, the junction of the western and northern apses of the four-apse church and the northern section of the vault of the secret passageway with five steps, attached to the southern wall of the six-apse church, have survived. Between the latter and the four-apse church, the northern wall of the one-nave chapel and partly the apse have been preserved, too (*Photo 50*).

The main, western vaulted entrance of the church is currently laid with masonry of roughly hewn stones (*Photos 51, 52*). The pilasters of the vaulted portal have been preserved on the left side of both the western and southwestern portal. Its accentuated depth corresponds to the width from the wall surface to the rounded base. The windows that were once in the western and northern parts of the dome collapsed due to the destruction of the northwestern part of the dome (*Photo 53*).

Specialists of the expedition group under the leadership of Professor Shiro Sasano from the Tokyo Institute of Technology made measurements and examined the technical condition of the buildings of the monastic complex¹⁰⁸. According to

¹⁰⁸ Sasano Sh., Fujita Y., Motoyui Sh., Evolutional Stage of the Church at Bagaran in Genealogy of Armenian Architecture, “Hushardzan” (“Monument”) annual, v. 8, Yerevan, 2013, pp. 54-70.

the results of this study, the collapse of the southwestern four-apse edifice was due to a landslide (*Photo 54*). The current state of the complex is more or less visible from all sides of the hill. In fact, even in the case of the six-apse church, the stones of the first row have suffered so much that the structural foundation is constantly collapsing without any phenomena of foundation subsidence, leaving serious marks on all the walls of the building in the form of large cracks. This means that the six-apse church was built on an artificial loose foundation through leveling natural rocks (*Photo 55*).

As seen in *Photo 56*, there is a large crack on the eastern wall that extends from the dome along the rotunda and reaches the base. There is a similar crack in the southeastern part, running from the dome to the base, but it is narrower than on the eastern side. Unlike the previous two, cracks on the southwestern, western and northwestern walls are not visible from outside, but, at the same time, they are clearly noticable from the inside of each apse, on the drum and dome. Although the double arches are partially separated from each other, the dome structure is independently preserved thanks to the wedge-shaped pilasters and pointed arches supporting the dome. The cause of cracks in the eastern and southeastern parts of the dome is the partial destruction of the conch apses, the displacement of the stones constituting the arch from their original position, and the complete destruction of the main arch of the southeastern apse. Hence the conclusion that the destruction of the arch of the eastern niche can lead to the collapse of the entire structure.

The southern wall of the southwestern apse was partially dismantled for the construction of a secret stepped passageway, which is now in a dilapidated state. Nevertheless, both arches have survived here. The collapse of the preserved two-thirds of the upper arch of the southeastern apse (*Photo 57*) can lead to a complete collapse of the dome. In the northeastern apse, both arches are practically intact, and a crack cutting through the back wall of the apse reaches the masonry of the conch (*Photo 58*). The conch and the lower arch of the western apse are still in a stable state (*Photo 59*).

The western and northern facades viewed from the Turkish side are severely damaged, some stones have fallen off, and those survived have been shelled from the Turkish side for many years, as a result of which they are covered with numerous traces of shells from firearms of various calibers. As a result, the donative inscription of the church has been also damaged (*Photos 60, 61*).

PROGRAMME OF ACTIVITIES FOR RESTORATION

The publication of the given work entitled “Shushanavank monastery of Bagaran” is conditioned with the urgency of developing a full-fledged programme of measures aimed at the preservation, stability and revival of this historical monument.

Due to the current desolate and emergency state of Shushanavank, the primary task is to carry out a high-level professional research, strengthening and restoration of the complex.

The restoration programme of Shushanavank includes:

- 1. Archaeological, engineering-geodetic and measurement work,**
- 2. Design work for the restoration and improvement of the territory,**
- 3. Construction and restoration work,**
- 4. Preparation of a scientific report on the restoration programme.**

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

ФОТОГРАФИИ

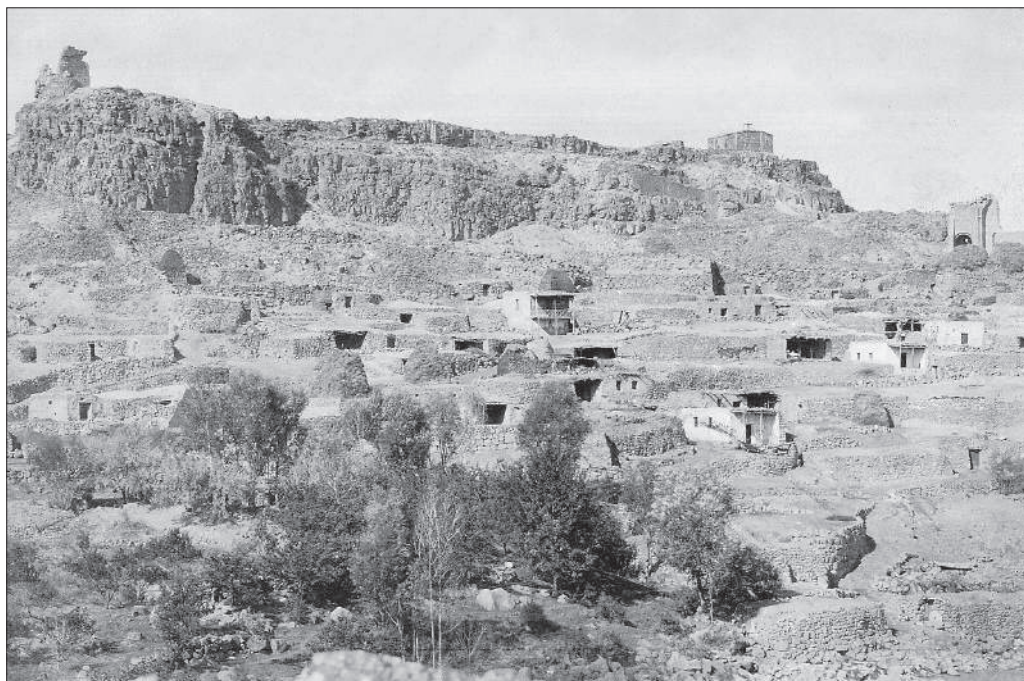
PHOTOGRAPHS

Նկար 2. Շուշանավանքի ընդհանուր տեսքը արևելքից

Фото 2. Общий вид монастыря Шушанаванк с востока

Photo 2. General view of Shushanavank monastery from the east

Նկար 3. Բագարան մայրաքաղաքի և միջնաբերդի ավերակները

Фото 3. Развалины столицы Армении Багарана и цитадели

Photo 3. Ruins of the Armenian capital Bagaran and the citadel

Նկար 4. Բագարանի Սր. Գևորգ եկեղեցին և քաղաքատեղիի ավերակները

Фото 4. Развалины городища и церковь Св. Геворга

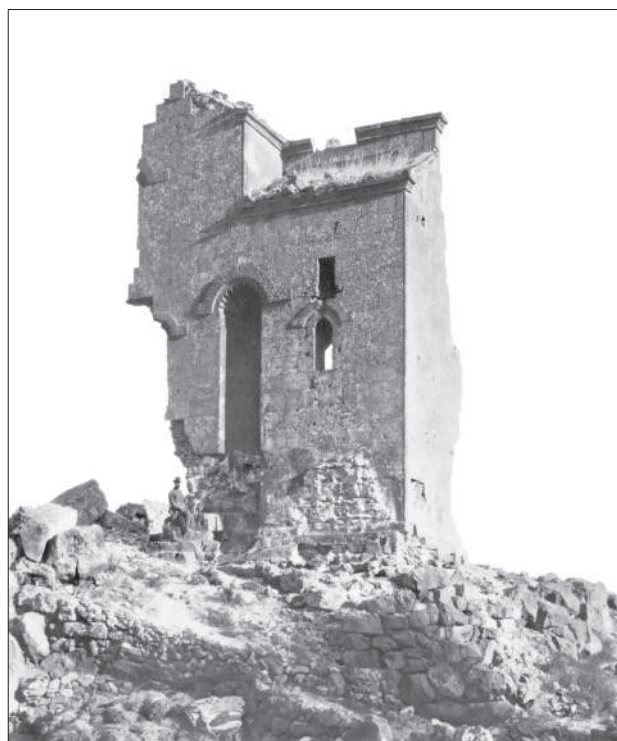
Photo 4. St. Gevorg Church of Bagaran and the ruins of the settlement

Նկար 5. Բագարանի Սր. Գևորգ եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

Фото 5. Багаранская церковь Св. Геворга с юго-запада

Photo 5. St. Gevorg Church of Bagaran from the south-west

Նկար 6. Քաղաքատեղիի
եկեղեցու ավերակները հյուսիս-
արևմուտքից

Фото 6. Руины церкви городища
с северо-запада

Photo 6. Ruins of the church of the
township from the north-west

Նկար 7. Քաղաքատեղիի եկեղեցու
ավերակները հարավ-արևմուտքից

Фото 7. Руины церкви городища с
юго-запада

Photo 7. Ruins of the church of the
township from the south-west

Նկար 8. Շուշանավանքը հյուսիս-արևմուտքից

Фото 8. Шушанаванк с северо-запада

Photo 8. Shushanavank from the north-west

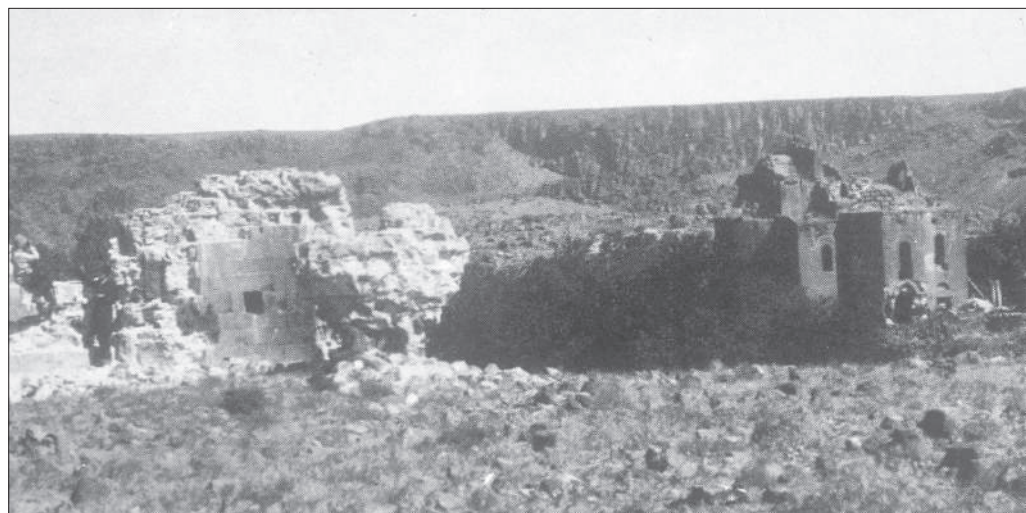
Նկար 9. Սբ. Թեոդորոս եկեղեցին հարավից

Фото 9. Церковь Св. Теодороса с юга

Photo 9. St. Theodoros Church from the south

Նկար 10. Սր. Թեոդորոս եկեղեցու ներքին տեսքը
Фото 10. Интерьер церкви Св. Теодороса
Photo 10. Interior of St. Theodoros Church

Նկար 11. Միանավ բազիլիկ եկեղեցու ավերակները և Սր. Թեոդորոս եկեղեցին
Фото 11. Развалины одностолпной базилики и церковь Св. Теодороса
Photo 11. Ruins of the one-nave basilica church and St. Theodoros Church

Նկար 12. Բագարանի Սր. Գևորգ վաղմիջնադարյան եկեղեցու տեսքը հարավ-արևելքից
 Фото 12. Вид багаранской раннесредневековой церкви Св. Геворга с юго-востока
 Photo 12. Early medieval St. Gevorg Church of Bagaran, view from the south-east

Նկար 13. 19-րդ դարում վերակառուցված Սր. Գևորգ եկեղեցին հարավ-արևելքից
 Фото 13. Перестроенная в XIX веке церковь Св. Геворга с юго-востока
 Photo 13. St. Gevorg Church rebuilt in the 19th century, view from the south-east

Նկար 14. Սր. Թեոդորոս եկեղեցու քարերով կառուցված
թուրքական սահմանային ուղեկալի շենքը

Фото 14. Здание турецкой пограничной заставы,
построенное из камней церкви Св. Теодороса

Photo 14. Building of the Turkish border outpost built of stones of St. Theodoros Church

Նկար 16. Շուշանավանքը արևելքից

Фото 16. Шушанаванк с востока

Photo 16. Shushanavank from the east

Նկար 17. Շուշանավանքի վեցխորան եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք
 Фото 17. Восточная часть интерьера шестиапсидной церкви Шушанаванка
 Photo 17. Eastern part of the interior of the six-apse church of Shushanavank

Նկար 18. Վեցխորան եկեղեցու հարավարևելյան առագաստի կամարագարդը
 Фото 18. Арочный орнамент на юго-восточном парусе шестиапсидной церкви
 Photo 18. Arched ornament on the southeastern pendentive of the six-apse church

Նկար 19. Վեցխորան եկեղեցու գմբեթի արևելյան լուսամուտի պսակը և խաչաքանդակը
 Фото 19. Вырезанные над восточным окном купола шестиапсидной церкви бровка и крест
 Photo 19. Crown and the cross carved above the eastern window of the dome of the six-apse church

Նկար 20. Վեցխորան եկեղեցու
խորանների կրկնակի կամարները

Фото 20. Двойные арки апсид
шестиапсидной церкви

Photo 20. Double arches of the apse of
the six-apse church

Նկար 21. Վեցխորան եկեղեցու
թմբուկի արևելյան լուսամուտը
ներսից

Фото 21. Восточное окно барабана
шестиапсидной церкви, вид изнутри

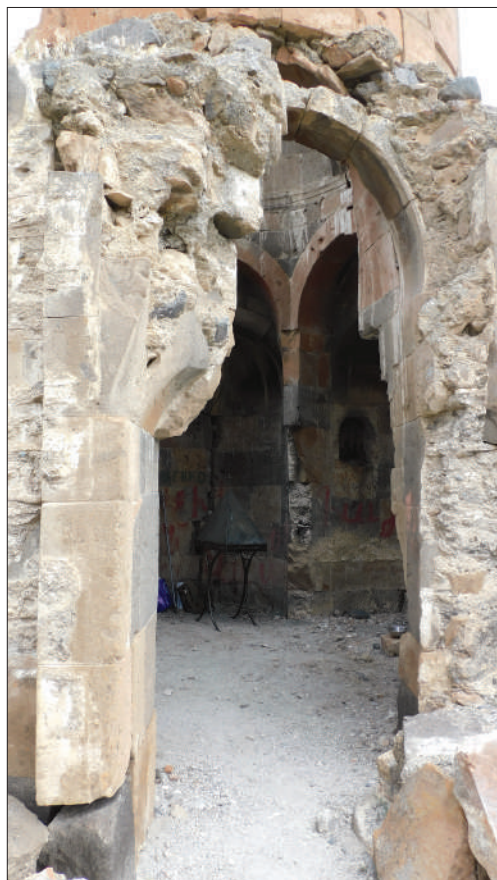
Photo 21. Eastern window of the drum
of the six-apse church, view from inside

Նկար 22. Վեցխորան եկեղեցու
արևմտյան շքանուրթն արտաքուստ
Фото 22. Западный портал шестиапсидной
церкви, вид снаружи
Photo 22. Western portal of the six-apse
church, view from outside

Նկար 23. Վեցխորան եկեղեցու
արևմտյան շքանուրթը ներքուստ
Фото 23. Западный портал шестиапсидной
церкви, вид изнутри
Photo 23. Western portal of the six-apse
church, view from inside

Նկար 24. Վեցխորան եկեղեցու
հարավարևմտյան շքամուտքն
արտաքուստ

Фото 24. Юго-западный портал
шестиапсидной церкви, вид снаружи

Photo 24. Southwestern portal of the
six-apse church, view from outside

Նկար 25. Վեցխորան եկեղեցու
արևելյան խորանը

Фото 25. Восточная апсида
шестиапсидной церкви

Photo 25. Eastern apse
of the six-apse church

Նկար 26. Վեցխորան եկեղեցու արևելյան խորանի ստորին կամարի խաչքարը, 9-10-րդ դդ.

Фото 26. Хачкар над нижней аркой восточной апсиды шестиапсидной церкви, IX-X вв.

Photo 26. Khachkar above the lower arch of the eastern apse of the six-apse church, 9th-10th cc.

Նկար 27. Վեցխորան եկեղեցու կղմինդրածածկի բեկորներ

Фото 27. Куски черепицы крыши шестиапсидной церкви

Photo 27. Pieces of roof tiles of the six-apse church

Նկար 28. Շուշանավանքի քառախորան եկեղեցու ավերակները հարավից

Фото 28. Развалины четырехапсидной церкви Шушанаванка, вид с юга

Photo 28. Ruins of the four-apse church of Shushanavank, view from the south

Նկար 29. Շուշանավանքի վեցխորան և քառախորան եկեղեցիները հյուսիս-արևմուտքից

Фото 29. Шестиапсидная и четырехапсидная церкви Шушанаванка, вид с северо-запада

Photo 29. Six-apse and four-apse churches of Shushanavank, view from the north-west

Նկար 30. Շուշանավանքի միանավ մատուռի ավերակները

Фото 30. Руины однефной часовни Шушанаванка

Photo 30. Ruins of the one-nave chapel of Shushanavank

Նկար 31. Շուշանավանքի
վեցխորան և քառախորան
եկեղեցիների միջանցքի արևմտյան
պատը

Фото 31. Стена, закрывающая
с запада проход между
шестиапсидной и четырехапсидной
церквями Шушанаванка

Photo 31. Western wall of the passage
between the six-apse and four-apse
churches of Shushanavank

Նկար 32. Միանավ մատուռին
հյուսիսից կցված գաղտնուղի-
աստիճանավանդակը

Фото 32. Пристроенная к
однонефной часовне с севера
потайная лестница

Photo 32. A secret passageway-
staircase attached to the one-nave
chapel from the north

Նկար 33. Շուշանավանքի
արևելյան պարսպին կից
օժանդակ շինությունների
մնացորդները

Фото 33. Остатки
подсобных помещений
у восточной стены
монастыря Шушанаванк

Photo 33. Remains of
ancillary buildings adjacent
to the western wall of
Shushanavank monastery

Նկար 34. Արագածավանի
Գրիգորաշեն եկեղեցին
հյուսիս-արևելքից

Фото 34. Церковь
Григорашен в Арагатсаване,
вид с северо-востока

Photo 34. Grigorashen
Church of Aragatsavan,
view from the north-east

Նկար 35. Արագածավանի Գրիգորաշեն եկեղեցու ներքին տեսքը

Фото 35. Интерьер церкви Григорашен Арагацавана

Photo 35. Interior of Grigorashen Church of Aragatsavan

Նկար 36. Շուշանավանքի արևելյան կողմի խաչքարը, 11-12-րդ դդ.

Фото 36. Хачкар (крест-камень), находящийся к востоку от Шушанаванка, 11-12 вв.

Photo 36. Khachkar on the eastern side of Shushanavank, 11th-12th cc.

Նկար 37. Վեցխորան եկեղեցու հարավարևելյան նիստի շարունակությունը գաղտնուղու արևելյան պատի տակ

Фото 37. Продолжение юго-восточной грани шестиапсидной церкви под восточной стеной потайного хода

Photo 37. Continuation of the south-eastern facet of the six-apsed church under the eastern wall of the secret passage

Նկար 38. Վեցխորան եկեղեցու հյուսիսարևելյան պայտաձև կամարին կցակառուցված գմբեթակիր կամարը

Фото 38. Несущие купол арки, пристроенные к северо-восточной подковообразной арке шестиапсидной церкви

Photo 38. Dome-supporting arch attached to the northeastern horseshoe-shaped arch of the six-apsed church

Նկար 39. Վեցխորան եկեղեցու արևմտյան պայտաձև կամարին կցակառուցված գմբեթակիր կամարը

Фото 39. Несущие купол арки, пристроенные к западной подковообразной арке шестиапсидной церкви

Photo 39. Dome-supporting arch attached to the western horseshoe-shaped arch of the six-apse church

Նկար 40. Վեցխորան եկեղեցու արտաքին պատի բարձրացված շարքի ետևում՝ կրաշաղախի մեջ օգտագործված կղմինդրածածկի կտորներ

Фото 40. И использованные в известковом растворе куски черепичной крыши позади добавленного на внешнюю стену шестиапсидной церкви ряда камней

Photo 40. Tiled roof pieces used in mortar behind a raised row of stones of the outer wall of the six-apse church

Նկար 41. Վեցխորան եկեղեցու վերակառուցված գմբեթն արևելքից
 Фото 41. Перестроенный купол шестиапсидной церкви, вид с востока
 Photo 41. Reconstructed dome of the six-apse church, view from the east

Նկար 42. Շուշան թագուհու կառուցած քառախորան եկեղեցու ավերակները
 Фото 42. Развалины четырехапсидной церкви, построенной царицей Шушан
 Photo 42. Ruins of the four-apse church built by Queen Shushan

Նկար 43. Վեցխորան եկեղեցու գետնախարսխի վրա կառուցված միանավ մատուռի հիմքը
 Фото 43. Основание однонефной часовни, построенное на цоколе шестиапсидной церкви
 Photo 43. Base of the one-nave chapel built on the basement of the six-apse church

Նկար 44. Միանավ մատուռի ավերակները հարավից
 Фото 44. Развалины однонефной часовни, вид с юга
 Photo 44. Ruins of the one-nave chapel, view from the south

Նկար 45. Վեցխորան եկեղեցու
հյուսիսարևմտյան խորանի
վերակառուցված պատը ներքուստ
Фото 45. Реконструированная
стена северо-западной апсиды
шестиапсидной церкви, вид
изнутри

Photo 45. Reconstructed wall of the
northwestern apse of the six-apse
church, view from inside

Նկար 46.
Վեցխորան եկեղեցու
հյուսիսարևմտյան
խորանի վերակառուցված
պատն արտաքուստ

Фото 46.
Реконструированная
стена северо-западной
апсиды шестиапсидной
церкви, вид снаружи

Photo 46. Reconstructed
wall of the
northwestern apse of the
six-apse church,
view from outside

Նկար 47. Վեցխորան եկեղեցու
վերակառուցված գմբեթի կլոր թմբուկը
Фото 47. Реконструированный
круглый барабан купола
шестиапсидной церкви

Photo 47. Reconstructed round drum of
the dome of the six-apse church

Նկար 48. Գաղտնադու քարե
աստիճանները

Фото 48. Каменные ступени
потайного хода

Photo 48. Stone stairs of the
secret passage

Նկար 49. Վեցխորանի գմբեթի
հյուսիսարևմտյան փլված
հատվածը

Фото 49. Северо-западный
обрушенный участок купола
шестиапсидной церкви

Photo 49. Northwestern collapsed
section of the dome of the
six-apse church

Նկար 50. Միանավ մատուռի խորանի և հյուսիսային պատի մնացորդները

Фото 50. Остатки апсиды и северной стены однефной часовни

Photo 50. Remains of the apse and the northern wall of the one-nave chapel

Նկար 51. Վեցխորան եկեղեցու արևմտյան փակված դուռը ներքուստ

Фото 51. Заложенная камнями западная дверь шестиапсидной церкви, вид изнутри

Photo 51. Western closed door of the six-apse church, view from inside

Նկար 52. Վեցխորան եկեղեցու արևմտյան փակված դուռն արտաքուստ

Фото 52. Заложенная камнями западная дверь шестиапсидной церкви, вид снаружи

Photo 52. Western closed door of the six-apse church, view from outside

Նկար 53. Վեցխորան եկեղեցու գմբեթի
հյուսիսային լուսամտի մնացորդը
Фото 53. Остатки северного окна купола
шестиапсидной церкви

Photo 53. Remains of the northern window
of the dome of the six-apse church

Նկար 54. Քառախորան եկեղեցու՝
սողանքի հետևանքով թեքված պատերը

Фото 54. Наклоненные стены
четыреапсидной церкви

Photo 54. Inclined walls of the four-apse
church as a result of a landslide

Նկար 55. Վեցխորան եկեղեցու գետնախարսխի տակ հարթեցնող շերտը

Фото 55. Выравнивающий слой под цоколем шестиапсидной церкви

Photo 55. Leveling layer under the plinth of the six-apse church

Նկար 56. Վեցխորան եկեղեցու պատի և գմբեթի արևելյան ճաքը

Фото 56. Восточная трещина стены и купола шестиапсидной церкви

Photo 56. Eastern crack of the wall and the dome of the six-apse church

Նկար 57. Վեցխորան եկեղեցու
հարավարևելյան խորանի ճաքը

Фото 57. Трещина юго-восточной апсиды
вследствие оползня шестиапсидной
церкви

Photo 57. Crack of the southeastern apse of
the six-apse church

Նկար 58. Վեցխորան եկեղեցու
հյուսիսարևելյան խորանի ճաքը

Фото 58. Трещина северо-восточной
апсиды шестиапсидной церкви

Photo 58. Crack of the northeastern apse of
the six-apse church

Նկար 59. Վեցխորան եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևմուտք

Фото 59. Западная часть интерьера шестиапсидной церкви

Photo 59. Interior of the six-apse church, view to the west

Նկար 60. Վեցխորան եկեղեցու հյուսիսարևմտյան գնդակոծված պատը
 Фото 60. Поврежденная в результате обстрелов северо-западная стена
 шестиапсидной церкви

Photo 60. Northwestern shelled wall of the six-apse church

Նկար 61. Վեցխորան եկեղեցու նվիրատվական արձանագրության մնացորդները
 Фото 61. Остатки дарительной надписи шестиапсидной церкви
 Photo 61. Remains of the donative inscription of the six-apse church

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. **Անանիա Մոկացի**, Յաղագս ապստամբության Տանն Աղուանից, «Արարատ», 1897, Գ., էջ 129-144:
2. **Ազերեան Մկրտիչ վրդ.**, Լիակատար վարք եւ վկայաբանություն սրբոց, որք կան ի հին տօնացուցի եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, հ. Դ., Վենետիկ, Սր. Ղազար, 1813:
3. **Բենսէ**, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, «Ազգագրական հանդէս», գիրք Զ., Թիֆլիս, 1900, էջ 7-108:
4. Գիրք, որ կոչի Այսմատուրք, Կ. Պոլիս, տպ. Գրիգոր դպրի Մարսւանեցւոյ, 1730:
5. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ X, Շիրակի մարզ, կազմեց՝ **Ս. Բարխուդարյան**, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017:
6. **Թովմա Մեծովեցի**, Պատմագրություն, աշխատ.՝ **Լ. Խաչիկյանի**, Երևան, «Մազաղաթ», 1999:
7. Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ I, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ **Հ. Աբրահամյան**, Երևան, ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետին կից թերթերի և ամսագրերի տպարան, 1941:
8. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:
9. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976:
10. Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1951:
11. Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956:
12. **Մովսէս Խորենացի**, Պատմություն Հայոց, աշխատութեամբ՝ **Մ. Աբեղեանի** եւ **Ս. Յարութիւնեանի**, «Մատենագիրք Հայոց», հ. Բ., Ե. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հրատ., 2003:

13. **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, առաջաբանը և քննական բնագիրը՝ **Պ. Յովհաննիսեանի**, «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԵ., Ժ. դար, երկու գրքով, գիրք Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հրատ., 2010:
14. **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, առաջաբանը և քննական բնագիրը՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԱ., Ժ. դար, գիրք Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հրատ., 2010:
15. **Յովսէփեան Գ.**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, 1951:
16. **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, Պատմութիւն տիեզերական, առաջաբանը և քննական բնագիրը՝ **Գ. Մանուկեանի**, «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԵ., Ժ. դար, երկու գրքով, գիրք Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հրատ., 2010:
17. Վկայաբանութիւն Սրբոյն Շուշանկան՝ դստեր Մեծին Վարդանայ, «Սոփերք հայկականք», հ. Թ., Վենետիկ, տպ. Մխիթարեանց, 1853:
18. ԳԱԹ, Գ. Սրվանձոյանցի ֆոնդ, ք. I, գ. 17:
19. ՄՄ, Կ. Սրապյանի արխիվ, թղթ. 81ք, վավ. 132:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

20. **Ալիշան Ղ.**, Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, Սր. Ղազար, 1881:
21. **Ալիշան Ղ.**, Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, Սր. Ղազար, 1890:
22. **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1942:
23. **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1948:
24. **Բասմաջեան Կ.**, Մեր հնութիւնները, «Բանասէր» ամսաթերթ գրական և գիտական, Դ. տարի, 1902, թիւ 4, էջ 97-101:
25. **Բարսեղյան Լ.**, Պատմագրական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժերի մասին (հնագոյն ժամանակներից մինչև XIX դարի սկիզբը), Երևան, Հայաստանի ԳԱԱ հրատ., 1995:
26. **Գէորգեանց Մելքիսեդէկ քհն.**, Համառօտ տեղագրութիւն հնութեանց Մեծին Շիրակայ եւ մայրաքաղաքին Անույ, Աղէքսանդրապոլ, արագատիպ տպ. Յ. Ափինեանցի, 1903:

27. **Գիդացի**, Նամակ Կողբից, «Մշակ», 1883, Հ^տ 132, էջ 1:
28. **Դանիելյան Կ.** Վաղ միջնադարի եկեղեցի Արագած ավանի մոտ, «Գիտություն և տեխնիկա», 1984, Հ^տ 2, էջ 9-11:
29. **Դանիելյան Կ.**, Բագարանի Սբ. Աստվածածին (=Սբ. Շուշան) եկեղեցին, «Գիտություն և տեխնիկա», 1985, Հ^տ 7, էջ 13-15:
30. **Դիլանյան Ա., Հակոբյան Հ.**, «Գրաֆիտի» երևույթը միջնադարյան վիմագրերում, «Հնագիտություն, ազգաբանություն, բանագիտություն. միջգիտակարգային մոտեցումներ», երիտասարդ գիտնականների 16-րդ միջազգային գիտաժողով (20-22 նոյեմբեր, 2019), զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, «Ասողիկ», 2019, էջ 45-47:
31. **Նեղիազարյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.). պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011:
32. **Նեղիազարյան Ա.**, Աշոտ Ա. Բագրատունի. թագավոր Հայոց (թագադրության թվականը և գահակալության տարիները), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014:
33. **Նեղիազարյան Ա.**, Աբաս Բագրատունի. թագավոր Հայոց, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017:
34. **Էփրիկեան Ս.**, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա., Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1902:
35. **Թորամանյան Թ.**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա-Բ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013:
36. **Ծոցիկեան Ս.**, Արարատեան Հայաստանի վանքերը, «Հայաստանի կոչնակ», 1937, Հ^տ 25, 19 յունիսի, էջ 600:
37. **Կոզեան Ս.**, Կամսարականները. տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց. պատմական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1926:
38. **Հախնազարյան Ա.**, Արտազի երեք վանքերը, ՀՃՈԻ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք 15, Երևան, ՀՃՈԻ հրատ., 2012:
39. **Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, «Հայաստան», 1987:
40. **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1998:
41. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. երրորդ, պատ. խմբ. **Մ. Հասրաթյան**, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2004:
42. **Հարությունյան Հ.**, Հայաստանը IX-XI դարերում, Երևան, Հայաստանի պետ. հրատ., 1959:
43. **Հարությունյան Վ.**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, «Լույս», 1992:

44. **Ղազարյան Ա., Մաթևոսյան Կ.,** Միննի եկեղեցու շինարարական արձանագրությունները, վարպետանշանները և որոշ վիմագրեր, ՊԲՀ, 2015, Հ^տ 3, էջ 125-144:
45. **Ղանալանյան Ա.,** Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969:
46. **Ղաֆադարյան Կ.,** Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963:
47. **Ղաֆադարյան Կ.,** Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, Գիտական ժառանգություն, հ. 5, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007:
48. **Մաթևոսյան Կ.,** Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Սր. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնի հրատ., 1997:
49. **Մանուչարյան Ալ.,** Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977:
50. **Մանուչարյան Աշ.,** Վիմագրերը որպես Հայաստանի քաղաքական պատմության սկզբնաղբյուրներ (IX-XIV դդ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015:
51. **Մարգարյան Հ.,** Բագրատունի թագավորների «Տիեզերակալ» տիտղոսը, «Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 6, պատ. խմբ.՝ **Գ. Գրիգորյան,** Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2005, էջ 98-110:
52. **Մարության Տ.,** Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, Երևան, «Սովետական գրող», 1978:
53. **Մելիք-Բախչյան Ստ.,** Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009:
54. **Մովսիսյան Ա.,** 10 հայ ականավոր թագուհիներ, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2014:
55. **Շահխաթունեանց Յովհաննէս եպս.,** Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատ.՝ **Ա. Տէր-Ստեփանեանի,** Սր. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնի հրատ., 2014:
56. **Պարսամյան Ա.,** Շուշան-Վարդենի. վարքագրական վիպակ, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2007:
57. **Պետրոսյան Հ.,** Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, «Փրինթինֆո», 2008:
58. **Սարգիսեան Ներսէս վրդ.,** Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, Սր. Ղազար, 1864:
59. **Ստեփանյան Վ.,** Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1964:

60. **Սրապեան Կ.**, Ստորագրութիւն Կարսի շրջակայ գիւղօրէից և վանօրէից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1970, Հ^ա 2, էջ 90-123:
61. **Վարդանյան Ս.**, Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, «Ապոլոն», 1995:
62. **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, «Հայոց իշխան»-ը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Հոդվածների ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2003, էջ 92-105:
63. **Քալանթար Ա.**, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, Երկերի ժողովածու, Գիտական ժառանգություն, հ. 4, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007:
64. «Բրիտոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, գիտախմբագրական խորհուրդ՝ **Հ. Այվազյան** և ուրիշներ, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 2002:
65. **Казарян А.**, Автографы мастеров-каменщиков VII века. Армения, Иверия, Кавказская Албания, М., 2012.
66. **Манучарян Ал.**, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, ՊԲՀ, 1976, Հ^ա 3, էջ 259-268:
67. **Март Н.**, Новые материалы по армянской эпиграфике, “Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества”, т. VIII, 1893-1894, С. Петербург, 1894, էջ 69-103:
68. **Орбели И.**, Избранные труды, Ереван, изд. Академии наук Арм. ССР, 1963.
69. **Donabédian P., Mutaftian C.**, Les douze capitales d’Arménie, Marseille, 2010.
70. **Sasano Sh., Fujita Y., Motoyui Sh.**, Evolutional Stage of the Church at Bagaran in Genealogy of Armenian Architecture, «Հուշարձան» տարեգիրք, հ. Ը., Երևան, 2013, էջ 54-70:

Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում ՀՃՈՒ հիմնադրամին՝ արխիվային հավաքածուներից օգտվելու և անհրաժեշտ լուսանկարներ փրամադրելու համար:

БИБЛИОГРАФИЯ

ПЕРВОИСТОЧНИКИ

1. **Авгерян Мкртич**, Полное собрание житий и мученичеств святых в древнем армянском календаре, т. 4, Венеция, о-в Св. Лазаря, 1813 (на арм. яз.).
2. **Анания Мокаци**, О восстании дома Албанского, «Арарат», 1897, № 3, с. 129-144 (на арм. яз.).
3. **Бенсе**, Буланх или область Харк: Пословицы, «Этнографический журнал», книга VI, Тифлис, 1900, с. 7-108 (на арм. яз.).
4. История армянского народа, т. II, Армения в эпоху раннего феодализма, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1984 (на арм. яз.).
5. История армянского народа, т. III, Армения в период развитого феодализма (сер. IX – сер. XIV вв.), Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1976 (на арм. яз.).
6. Книга, называемая Четъи-Минеи, Константинополь, тип. Григора Марсванечи, 1730 (на арм. яз.).
7. Купчие и разные другие архивные документы по хозяйственным сделкам, часть I, с предисловием, комментариями и словарем составил **А. Абраамян**, Ереван, 1941 (на арм. яз.).
8. Мартирология Святой Шушаник – дочери Великого Вардана, «Армянские писания», т. 9, Венеция, типография Конгрегации Мхитаристов, 1853 (на арм. яз.).
9. Матенадаран им. М. Маштоца, архив К. Срапяна, п. 81b, док. 132 (на арм. яз.).
10. «Мелкие хроники. XIII-XVIII вв.», т. I, сост. **В. Акопян**, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1951 (на арм. яз.).
11. «Мелкие хроники. XIII-XVIII вв.», т. II, сост. **В. Акопян**, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1956 (на арм. яз.).
12. **Мовсес Каганкатвац**, История страны Алуанк, предисловие и критический текст **П. Оганесян**, «Армянские летописцы», т. XV, X век, в 2-х томах, т. II, Антилиас-Ливан, Изд-во Киликийского католикосата Армянской Апостольской церкви, 2010 (на арм. яз.).

13. **Мовсес Хоренаци**, История Армении, сост. **М. Абемян** и **С. Арутюнян**, «Армянские летописцы», т. II, V век, Антилиас-Ливан, Изд-во Киликийского католикосата Армянской Апостольской церкви, 2003 (на арм. яз.).
14. Музей литературы и искусства имени Егише Чаренца, фонд Г. Срвандзтянца, часть I, гл. 17 (на арм. яз.).
15. **Оганес Драсханакертци**, История Армении, предисловие и критический текст **Г. Тер-Варданян**, «Армянские летописцы», т. XI, X век, т. I, Антилиас-Ливан, Изд-во Киликийского католикосата Армянской Апостольской церкви, 2010 (на арм. яз.).
16. **Овсепян Г.**, Памятные записи рукописей, Антилиас, Изд-во Киликийского католикосата Армянской Апостольской церкви, 1951 (на арм. яз.).
17. Свод армянских надписей, т. X, область Ширак, сост. **С. Бархударян**, Ереван, Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2017 (на арм. яз.).
18. **Степанос Таронечи Асохик**, Всеобщая история, вступительное слово и критический текст **Г. Манукян**, «Армянские летописцы», т. XV, X век, в 2-х томах, т. II, Антилиас-Ливан, Изд-во Киликийского католикосата Армянской Апостольской церкви, 2010 (на арм. яз.).
19. **Товма Мецопеци**, Историография, сост. **Л. Хачикян**, Ереван, «Магахат», 1999 (на арм. яз.).

ИССЛЕДОВАНИЯ, СТАТЬИ

20. **Акопян Т.** Города исторической Армении, Ереван, «Айастан», 1987.
21. **Акопян Т., Мелик-Бахшян Ст., Барсегян О.**, Словарь топонимов Армении и приграничных районов, т. 4, Ереван, Изд-во ЕГУ, 1998 (на арм. яз.).
22. **Алишан Г.**, Ширак: Описание местностей, Венеция, о-в Св. Лазаря, 1881 (на арм. яз.).
23. **Алишан Г.**, Айратат: Родина Армении, Венеция, о-в Св. Лазаря, 1890 (на арм. яз.).
24. **Арутюнян А.**, Армения в IX-XI веках, Ереван, «Айпетрат», 1959 (на арм. яз.).
25. **Арутюнян В.**, История армянской архитектуры, Ереван, «Луйс», 1992 (на арм. яз.).
26. **Ахназарян А.** Три монастыря Артаза, Научные исследования Фонда изучения армянской архитектуры (РАА), т. 15, Ереван, Изд-во Фонда РАА, 2012 (на арм. яз.).
27. **Ачарян Гр.**, Словарь армянских собственных имен, т. I, Ереван, Изд-во ЕГУ, 1942 (на арм. яз.).

28. **Ачарян Гр.**, Словарь армянских собственных имен, т. IV, Ереван, Изд-во ЕГУ, 1948 (на арм. яз.).
29. **Барсесян Л.**, Историографические сведения о землетрясениях на Армянском нагорье (с древнейших времен до XIX века), Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1995 (на арм. яз.).
30. **Басмаджян К.**, Наши древности, «Банасер» («Филолог») журнал литературный и научный, 1902, № 4, с. 97-101 (на арм. яз.).
31. **Варданян С.**, Столицы Армении, Ереван, «Аполлон», 1995 (на арм. яз.).
32. **Ганалаян А.**, Армянские предания, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1969 (на арм. яз.).
33. **Геворгянц Мелкиседек свящ.**, Краткая топонимика древностей Великого Ширака и столиц Ани, Александрополь, Типография Апинянца, 1903 (на арм. яз.).
34. **Гюхаци**, Письмо из Кохба, «Мшак», 1883, № 132, с. 1 (на арм. яз.).
35. **Даниелян К.** Раннехристианская церковь у села Арагац, «Наука и техника», 1984, № 2, с. 9-11 (на арм. яз.).
36. **Даниелян К.**, Церковь Св. Богородицы [=Св. Шушан] в Багаране, «Наука и техника», 1985, № 7, с. 13-15 (на арм. яз.).
37. **Диланян А., Акопян А.**, Явление «Граффити» на средневековых памятных надписях, «Археология, этнология, фольклористика, междисциплинарные подходы», XVI межд. конф. мол. уч. (20-22 ноября, 2019), тезисы докладов, Ереван, «Асогик», 2019, с. 45-47 (на арм. яз.).
38. **Егиазарян А.**, Абас Багратуни – царь Армении, Ереван, Изд-во ЕГУ, 2017 (на арм. яз.).
39. **Егиазарян А.**, Ашот I Багратуни – царь Армении (дата венчания на царство и годы царствования), Ереван, Изд-во ЕГУ, 2014 (на арм. яз.).
40. **Егиазарян А.**, Держава армянских Багратидов (885-908 гг.): Историко-географическое исследование, Ереван, Изд-во ЕГУ, 2011 (на арм. яз.).
41. История армянской архитектуры, т. III, отв. ред. **М. Асратян**, Ереван, Изд-во НАН РА «Гитутюн», 2004 (на арм. яз.).
42. **Казарян А.**, Автографы мастеров-каменщиков VII века. Армения, Иверия, Кавказская Албания, М., 2012.
43. **Казарян А., Матевосян К.**, Строительные особенности, метки мастеров и некоторые надписи Мренского собора, «Историко-филологический журнал» (ИФЖ), 2015, № 3, с. 125-144 (на арм. яз.).
44. **Калантар А.**, Армения: От каменного века до средневековья, Собрание сочинений, Научное наследие, т. 4, Ереван, Изд-во НАН РА «Гитутюн», 2007 (на арм. яз.).

45. **Кафадарян К.**, Ахпат: Архитектурные сооружения и эпиграфические надписи, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1963 (на арм. яз.).
46. **Кафадарян К.**, Страницы армянской средневековой культуры и истории, Научное наследие, т. 5, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 2007 (на арм. яз.).
47. **Когян С.**, Камсараканы – князья Ширака и Аршаруника. Историческое исследование, Вена, типография конгрегации Мхитаристов, 1926 (на арм. яз.).
48. **Манучарян Ал.**, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, «Историко-филологический журнал» (ИФЖ), 1976, № 3, с. 259-268.
49. **Манучарян Ал.**, Изучение строительных надписей Армении IV-XI веков, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1977 (на арм. яз.).
50. **Манучарян Аш.**, Эпиграфические надписи как первоисточники о политической истории Армении (IX-XIV вв.), Ереван, Изд-во ЕГУ, 2015 (на арм. яз.).
51. **Маргарян А.**, Титул царей Багратуни «Завоеватель», сборник научных статей «Вопросы истории Армении», т. 6, отв. ред. **Г. Григорян**, Ереван, Институт Истории НАН РА, 2005, с. 98-110 (на арм. яз.).
52. **Марр Н.**, Новые материалы по армянской эпиграфике, «Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества», т. VIII, 1893-1894, С. Петербург, 1894, с. 69-103.
53. **Марутян Т.**, Памятники армянской архитектуры: Глубинная Армения, Ереван, «Советакан грох», 1978 (на арм. яз.).
54. **Матевосян К.** Ани: Церковная жизнь и рукописное наследие, Св. Эчмиадзин, Изд-во Первопрестольного Св. Эчмиадзина, 1997 (на арм. яз.).
55. **Мелик-Бахсян Ст.**, Культовые памятники Армении, Ереван, Изд-во ЕГУ, 2009 (на арм. яз.).
56. **Мовсисян А.**, 10 выдающихся армянских цариц, Ереван, «Зангак», 2014 (на арм. яз.).
57. **Орбели И.**, Избранные труды, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1963.
58. **Парсамян А.**, Шушан Вардена: житийная повесть, Эчмиадзин, Изд-во Первопрестольного Св. Эчмиадзина, 2007 (на арм. яз.).
59. **Петросян Г.**, Хачкар: генезис, функции, иконография, семантика, Ереван, «Принтинфо», 2008 (на арм. яз.).
60. **Саргисян Нерсес Вардапет**, Местности Малой и Большой Армении, Венеция, о-в Св. Лазаря, 1864 (на арм. яз.).

61. **Срапян К.**, Надписи из окрестных деревень и монастырей Карса, «Вестник архивов Армении», 1970, № 2, с. 90-123 (на арм. яз.).
62. **Степанян В.**, Землетрясения на Армянском нагорье и окрестностях, Ереван, «Айастан», 1964 (на арм. яз.).
63. **Тер-Гевондян А.**, «Ишхан Армении» в эпоху арабского владычества, Сборник статей, Ереван, Изд-во ЕГУ, 2003, с. 92-105 (на арм. яз.).
64. **Тораманян Т.**, Материалы по истории армянской архитектуры, т. I-II. Ереван, Изд-во ЕГУ, 2013 (на арм. яз.).
65. **Цоцикян С.**, Храмы Араратской Армении, «Айастан кочнак», 1937, № 25, 19 июня, с. 600 (на арм. яз.).
66. **Шаххатунианц Оганес епископ**, Описание Первопрестольного Святого Эчмиадзина и пяти областей Араратских, сост. **А. Тер-Степанян**, Св. Эчмиадзин, Изд-во Первопрестольного Св. Эчмиадзина, 2014 (на арм. яз.).
67. Энциклопедия «Христианская Армения», науч.-ред. совет: **О. Айвазян** и др., Ереван, Изд-во «Армянская энциклопедия», 2002 (на арм. яз.).
68. **Эприкян С.**, Иллюстрированный отечественный словарь, т. I, Венеция, о-в Св. Лазаря, 1902 (на арм. яз.).
69. **Donabédian P., Mutaflan C.**, Les douze capitales d'Arménie, Marseille, 2010.
70. **Sasano Sh., Fujita Y., Motoyui Sh.**, Evolutional Stage of the Church at Bagaran in Genealogy of Armenian Architecture, ежегодник «Ушардзан» («Памятник»), т. 8., Ереван, 2013, с. 54-70.

*Выражаем нашу глубокую признательность
Фонду изучения армянской архитектуры (ФИАА)
за возможность использования материалов архивных коллекций
и предоставление необходимых фотографий.*

BIBLIOGRAPHY

PRIMARY SOURCES

1. A book that is called Haysmavurk (Synaxarion), Constantinople, printing house of scribe Grigor of Marsvan, 1730 (in Arm.).
2. **Anania Mokatsi**, About the Rebellion of the house of Aghvan, “Ararat”, 1897, N 3, pp. 129-144 (in Arm.).
3. **Avgerian Mkrtych Archimandrite**, The Complete Life and Testimony of Saints, which exist in the old church calendar of Armenia, vol. 4, Venice, St. Lazarus, 1813 (in Arm.).
4. **Bense**, Boulankh or Hark province, “Ethnographic magazine”, book 6, Tiflis, 1900, pp. 7-108 (in Arm.).
5. Corpus of Armenian inscriptions, issue X, Shirak region, compiled by **S. Barkhudaryan**, Yerevan, “Gitutyun” Publishing house of NAS RA, 2017 (in Arm.).
6. Deeds of purchase and archive documents on other economic deals, issue I, with an introduction, annotations and a vocabulary compiled by **H. Abrahamyan**, Yerevan, 1941 (in Arm.).
7. History of the Armenian People, vol. II, Armenia in the early feudal period, Yerevan, Publishing house of the Academy of Sciences of Armenian SSR, 1984 (in Arm.).
8. History of the Armenian People, vol. III, Armenia in the developed feudal period, Yerevan, Publishing house of the Academy of Sciences of Armenian SSR, 1976 (in Arm.).
9. **Hovhannes Draskhanakerttsi**, History of Armenia, foreword and critical text by **G. Ter-Vardanyan**, “Armenian Classical Authors”, vol. XI, 10th c., vol. I, Antelias-Lebanon, Publishing house of the Cilician Catholicosate of the Armenian Apostolic Church, 2010 (in Arm.).
10. **Hovsepyan G.**, Memorable records of manuscripts, Antelias, Publishing house of the Cilician Catholicosate of the Armenian Apostolic church, 1951 (in Arm.).

11. Martyrology of Saint Shushanik – daughter of Great Vardan, “Armenian Scriptures”, vol. 9, Venice, Printing house of the Mkhitarist Congregation, 1853 (in Arm.).
12. Matenadaran named after M. Mashtots, K. Srapyan’s archive, file 81b, doc. 132 (in Arm.).
13. **Movses Kaghankatvatsi**, History of Aluank country, preface and critical text by **P. Hovhannisyan**, “Armenian Classical Authors”, vol. XV, 10th c., in 2 volumes, vol. II, Antelias-Lebanon, Publishing house of the Cilician Catholicosate of the Armenian Apostolic Church, 2010 (in Arm.).
14. **Movses Khorenatsi**, History of Armenia, compiled by **M. Abeghyan** and **S. Harutyunyan**, “Armenian Classical Authors”, vol. II, 5th c., Antelias-Lebanon, Publishing house of the Cilician Catholicosate of the Armenian Apostolic Church, 2003 (in Arm.).
15. Museum of Literature and Art named after Yeghishe Charents, G. Srvandztyants’ funds, part I, ch. 17 (in Arm.).
16. “Small Chronicles. 13th-18th cc.”, vol. I, compiled by **V. Hakobyan**, Yerevan, Publishing house of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1951 (in Arm.).
17. “Small Chronicles. 13th-18th cc.”, vol. II, compiled by **V. Hakobyan**, Yerevan, Publishing house of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1956 (in Arm.).
18. **Stepanos Taronetsi Asoghik**, General History, introductory remarks and critical text by **G. Manukyan**, “Armenian Classical Authors”, vol. XV, 10th c., in 2 volumes, vol. II, Antelias-Lebanon, Publishing house of the Cilician Catholicosate of the Armenian Apostolic Church, 2010 (in Arm.).
19. **Tovma Metsopetsi**, Historiography, compiled by **L. Khachikyan**, Yerevan, “Magaghat”, 1999 (in Arm.).

STUDIES, ARTICLES

20. **Acharyan Hr.**, Dictionary of Armenian proper names, vol. I, Yerevan, YSU Publishing house, 1942 (in Arm.).
21. **Acharyan Hr.**, Dictionary of Armenian proper names, vol. IV, Yerevan, YSU Publishing house, 1948 (in Arm.).
22. **Alishan Gh.**, Shirak: Description of Localities, Venice, St. Lazarus Island, 1881 (in Arm.).
23. **Alishan Gh.**, Ayarat: Homeland of Armenia, Venice, St. Lazarus Island, 1890 (in Arm.).

24. **Barseghyan L.**, Historiographic evidence on earthquakes in the Armenian Highland (from ancient times to the 19th century), Yerevan, Publishing house of the NAS of the Armenian SSR, 1995 (in Arm.).
25. **Basmajyan K.**, Our antiquities, “Banaser” (“Philologist”) literary and scientific monthly, 1902, N 4, pp. 97-101 (in Arm.).
26. **Danielyan K.**, Church of the Holy Mother of God [=St. Shushan] in Bagaran, “Science and Technology”, 1985, N 7, pp. 13-15 (in Arm.).
27. **Danielyan K.**, Early Christian church near Aragats borough, “Science and Technology”, 1984, N 2, pp. 9-11 (in Arm.).
28. **Dilanyan A., Hakobyan H.**, Phenomenon of “Graffiti” on medieval commemorative inscriptions, “Archaeology, ethnology, folklore studies, interdisciplinary approaches”, XVI International Conference of Young Scholars, abstracts, Yerevan, “Asoghik”, 2019, pp. 45-47 (November 20-22, 2019) (in Arm.).
29. **Donabédian P., Mutaflan C.**, Les douze capitales d’Arménie, Marseille, 2010.
30. Encyclopedia “Christian Armenia”, scientific-editorial council: **H. Ayvazyan** et al., Yerevan, “Armenian Encyclopedia” Publishing house, 2002 (in Arm.).
31. **Eprikyan S.**, Illustrated domestic dictionary, vol. I, Venice, St. Lazarus Island, 1902 (in Arm.).
32. **Gevorgyants Melkisedek (Priest)**, Brief toponymy of antiquities of Great Shirak and the capital of Ani, Alexandropol, Printing house of Apinyants, 1903 (in Arm.).
33. **Ghafadaryan K.**, Haghpat: Architectural structures and epigraphic inscriptions, Yerevan, Publishing house of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1963 (in Arm.).
34. **Ghafadaryan K.**, Pages of Armenian Medieval Culture and History, Scientific Heritage, vol. 5, Yerevan, Publishing house of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 2007 (in Arm.).
35. **Ghanalanyan A.**, Armenian lore, Yerevan, Publishing house of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1969 (in Arm.).
36. **Ghazaryan A., Matevosyan K.**, Construction inscriptions, marks of the masters and some epigraphs of Mren Cathedral, “Historical and Philological Journal” (HPHJ), 2015, N 3, pp. 125-144 (in Arm.).
37. **Gyughatsi**, Letter from Koghb, “Mshak”, 1883, N 132, p. 1 (in Arm.).
38. **Hakhnazaryan A.**, Three monasteries of Artaz, Scientific studies of the Foundation for the Study of Armenian Architecture (RAA), vol. 15, Yerevan, Publishing house of RAA Foundation, 2012 (in Arm.).
39. **Hakobyan T.**, Cities of historical Armenia, Yerevan, “Hayastan”, 1987 (in Arm.).

40. **Hakobyan T., Melik-Bakhshyan St., Barsegryan H.**, Dictionary of toponymy of Armenia and adjacent territories, vol. 4, Yerevan, YSU Publishing house, 1998 (in Arm.).
41. **Harutyunyan H.**, Armenia in the 9th-11th centuries, Yerevan, “Haypetrat”, 1959 (in Arm.).
42. **Harutyunyan V.**, History of Armenian Architecture, Yerevan, “Luys”, 1992 (in Arm.).
43. History of Armenian architecture, vol. III, responsible editor; **M. Hasratyan**, Yerevan, Publishing house of NAS RA “Gitutyun”, 2004 (in Arm.).
44. **Kalantar A.**, Armenia: From the Stone Age to the Middle Ages, Collected Works, Scientific Heritage, vol. 4, Yerevan, Publishing house of NAS RA “Gitutyun”, 2007 (in Arm.).
45. **Kogyan S.**, The Kamsarakans: Lords of Shirak and Arsharunik: Historical study, Vienna, Printing house of the Mkhitarist Congregation, 1926 (in Arm.).
46. **Manucharyan Al.**, Examination of building inscriptions in Armenia in the 4th-11th centuries, Yerevan, Publishing house of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1977 (in Arm.).
47. **Manucharyan Ash.**, Epigraphic inscriptions as primary sources on the political history of Armenia (9th-14th cc.), Yerevan, YSU Publishing house, 2015 (in Arm.).
48. **Margaryan H.**, The title “Lord of the Universe” of the Bagratuni kings, Collection of scientific articles “Questions of the Armenian history”, vol. 6, responsible editor; **G. Grigoryan**, Yerevan, Institute of History NAS RA, 2005, pp. 98-110 (in Arm.).
49. **Marutyan T.**, Monuments of Armenian architecture: Deep Armenia, Yerevan, “Sovetakan grogh”, 1978 (in Arm.).
50. **Matevosyan K.**, Ani: Church life and manuscript heritage, Etchmiadzin, Publishing house of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 1997 (in Arm.).
51. **Melik-Bakhshyan St.**, Cult monuments of Armenia, Yerevan, YSU Publishing house, 2009 (in Arm.).
52. **Movsisyan A.**, 10 outstanding Armenian queens, Yerevan, “Zangak”, 2014 (in Arm.).
53. **Parsamyan A.**, Shushan Vardeni: a hagiographic novel, Etchmiadzin, Publishing house of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 2007 (in Arm.).
54. **Petrosyan H.**, Khachkar: the Origins, Functions, Iconography, Semantics, Yerevan, “Printinfo”, 2008 (in Arm.).
55. **Sargisyan Nerses Archimandrite**, Localities of Armenia Major and Minor, Venice, St. Lazarus Island, 1864 (in Arm.).

56. **Sasano Sh., Fujita Y., Motoyui Sh.**, Evolutional Stage of the Church at Bagaran in Genealogy of Armenian Architecture, “Hushardzan” (“Monument”) annual, vol. 8, Yerevan, 2013, pp. 54-70.
57. **Shahkhatunyants Hovhannes (Bishop)**, Description of the Mother See of Holy Etchmiadzin and five cantons of Ararat, compiled by **A. Ter-Stepanyan**, Etchmiadzin, Publishing house of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 2014 (in Arm.).
58. **Srapyan K.**, Inscriptions from the surrounding villages and monasteries of Kars, “Bulletin of the archives of Armenia”, 1970, N 2, pp. 90-123 (in Arm.).
59. **Stepanyan V.**, Earthquakes in the Armenian Highland and environs, Yerevan, “Hayastan”, 1964 (in Arm.).
60. **Ter-Ghevondyan A.**, “Ishkhan of Armenia” in the era of Arab rule, Collection of articles, Yerevan, YSU Publishing house, 2003, pp. 92-105 (in Arm.).
61. **Toramanyan T.**, Materials on the history of Armenian architecture, vol. I-II. Yerevan, YSU Publishing house, 2013 (in Arm.).
62. **Tsotzikyan S.**, Monasteries of Ararat Armenia, “Hayastani Kochnak”, 1937, N 25, June 19, p. 600 (in Arm.).
63. **Vardanyan S.**, Capitals of Armenia, Yerevan, “Apolon”, 1995 (in Arm.).
64. **Yeghiazaryan A.**, Abas Bagratuni – King of Armenia, Yerevan, YSU Publishing house, 2017 (in Arm.).
65. **Yeghiazaryan A.**, Ashot I Bagratuni – King of Armenia (date of coronation and years of reign), Yerevan, YSU Publishing house, 2014 (in Arm.).
66. **Yeghiazaryan A.**, The State of Armenian Bagratids (885-908): historical and geographical study, Yerevan, YSU Publishing house, 2011 (in Arm.).
67. **Казарян А.**, Автографы мастеров-каменщиков VII века. Армения, Иверия, Кавказская Албания, М., 2012.
68. **Манучарян Ал.**, Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, НРНЖ, 1976, N 3, pp. 259-268.
69. **Март Н.**, Новые материалы по армянской эпиграфике, “Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества”, т. VIII, 1893-1894, С. Петербург, 1894, с. 69-103.
70. **Орбели И.**, Избранные труды, Ереван, изд. Академии наук Арм. ССР, 1963.

We would like to express our deep gratitude to the RAA Foundation for using its archive collections and providing us with the necessary photos.

ԳԾԱԳՐԵՐԻ, ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿԵՐ

- Գծագիր 1. Հիմնական հուշարձաններով պատմական Բագարան մայրաքաղաքի գոտևորման սխեման (կազմեց՝ Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Գծագիր 2. Բագարանի Սբ. Գևորգ եկեղեցու հատակագիծը, 19-րդ դար (չափագրությունը՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2007 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Գծագիր 3. Քաղաքատեղիի եկեղեցու հատակագիծը (չափագրությունը՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2013 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Գծագիր 4. Շուշանավանքի գլխավոր հատակագիծը (չափագրությունը՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2018 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Գծագիր 5. Սբ. Թեոդորոս եկեղեցու հատակագիծը (չափագրությունը՝ Թորոս Թորամանյանի, 1900-ական թթ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Գծագիր 6. Միանավ եկեղեցու սխեմատիկ հատակագիծն ըստ արխիվային լուսանկարի (կազմեց՝ Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Գծագիր 7. Բագարանի Սբ. Գևորգ եկեղեցու վաղմիջնադարյան կառույցի սխեմատիկ հատակագիծը (կազմեց՝ Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Գծագիր 8. Շուշանավանքի ընդհանուր հատակագիծը (չափագրությունը՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2018 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Գծագիր 9. Շուշանավանքի վեցխորան եկեղեցու կտրվածքը դեպի հյուսիս (չափագրությունը՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2018 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Գծագիր 10. Շուշանավանքի եկեղեցական համալիրի արևելյան ճակատը (չափագրությունը՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2018 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

- Գծագիր 11. Արագածավանի Գրիգորաշեն և Բագարանի վեցխորան եկեղեցիների վերակազմությունները (հեղինակներ՝ Կարինե Դանիելյան, 2004 թ., Գրիգոր Նալբանդյան և Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ.)
- Գծագիր 12. Շուշանավանքի շինարարական առաջին փուլի հատակագիծը (չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Գծագիր 13. Շուշանավանքի վեցխորան եկեղեցու առաջին և չորրորդ շինարարական փուլերը կտրվածքում (չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Գծագիր 14. Շուշանավանքի շինարարական երկրորդ փուլի հատակագիծը (չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Գծագիր 15. Շուշանավանքի շինարարական երրորդ փուլի հատակագիծը (չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Գծագիր 16. Շուշանավանքի շինարարական չորրորդ փուլի հատակագիծը (չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Գծագիր 17. Շուշանավանքի շինարարական հինգերորդ փուլի հատակագիծը (չափագրությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Գծագիր 18. Շուշանավանքի շինարարական փուլերը (վերակազմությունը՝ Գրիգոր Նալբանդյանի և Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Աղյուսակ 1. Հատված՝ Բագրատունյաց թագավորության տոհմաճառից (կազմեց՝ Արսեն Հարությունյան, 2020 թ.)
- Աղյուսակ 2. Վեցխորան եկեղեցիների ժամանակագրական ցանկ (կազմեց՝ Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ.)
- Նկար 1. Տեղեկատվական ցուցանակ Շուշանավանքի մասին (տեղադրված 2020-ին) (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 2. Շուշանավանքի ընդհանուր տեսքը արևելքից (լսնկ.՝ Արսեն Հարությունյանի, 2020 թ.)
- Նկար 3. Բագարան մայրաքաղաքի և միջնաբերդի ավերակները (լսնկ.՝ Դմիտրի Երմակովի, 19-րդ դարավերջ, ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

- Նկար 4. Բագարանի Սբ. Գևորգ եկեղեցին և քաղաքատեղիի ավերակները (լսնկ.՝ Պատրիկ Տոնապետյանի, 2013 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 5. Բագարանի Սբ. Գևորգ եկեղեցին հարավ-արևմուտքից (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2007 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 6. Քաղաքատեղիի եկեղեցու ավերակները հյուսիս-արևմուտքից (լսնկ.՝ անհայտ հեղինակի, 1900-ական թթ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 7. Քաղաքատեղիի եկեղեցու ավերակները հարավ-արևմուտքից (լսնկ.՝ Դմիտրի Երմակովի, 19-րդ դարավերջ, ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 8. Շուշանավանքը հյուսիս-արևմուտքից (լսնկ.՝ Զավեն Սարգսյանի, 2013 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 9. Սբ. Թեոդորոս եկեղեցին հարավից (լսնկ.՝ անհայտ հեղինակի, Ալեքսանդր Թամանյանի արխիվ, 1900-ական թթ., այժմ՝ ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 10. Սբ. Թեոդորոս եկեղեցու ներքին տեսքը (լսնկ.՝ անհայտ հեղինակի, Ալեքսանդր Թամանյանի արխիվ, 1900-ական թթ., այժմ՝ ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 11. Միանավ բազիլիկ եկեղեցու ավերակները և Սբ. Թեոդորոս եկեղեցին (լսնկ.՝ Ժան-Միշել Թիերիի, 1980-ական թթ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 12. Բագարանի Սբ. Գևորգ վաղմիջնադարյան եկեղեցու տեսքը հարավ-արևելքից (լսնկ.՝ Կարապետ Օհանջանյանի, 1904 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 13. 19-րդ դարում վերակառուցված Սբ. Գևորգ եկեղեցին հարավ-արևելքից (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2007 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 14. Սբ. Թեոդորոս եկեղեցու քարերով կառուցված թուրքական սահմանային ուղեկալի շենքը (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2013 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 15. Աշոտ Գ. Ողորմած թագավորի և ծնողների՝ Հովհաննես (=Աբաս) թագավորի և Շուշան տիկնոջ հիշատակին ձոնված խաչն Էջմիածնի թանգարանում, 966 թ. (լսնկ.՝ Աշոտ Մանուչարյանի, 2015 թ.)
- Նկար 16. Շուշանավանքը արևելքից (լսնկ.՝ Արսեն Հարությունյանի, 2020 թ.)

- Նկար 17. Շուշանավանքի վեցխորան եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2018 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 18. Վեցխորան եկեղեցու հարավարևելյան առագաստի կամարազարդը (լսնկ.՝ Արսեն Հարությունյանի, 2020 թ.)
- Նկար 19. Վեցխորան եկեղեցու գմբեթի արևելյան լուսամուտի պսակը և խաչաքանդակը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյան, 2020 թ.)
- Նկար 20. Վեցխորան եկեղեցու խորանների կրկնակի կամարները (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 21. Վեցխորան եկեղեցու թմբուկի արևելյան լուսամուտը ներսից (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 22. Վեցխորան եկեղեցու արևմտյան շքամուտքն արտաքուստ (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 23. Վեցխորան եկեղեցու արևմտյան շքամուտքը ներքուստ (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 24. Վեցխորան եկեղեցու հարավարևմտյան շքամուտքն արտաքուստ (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 25. Վեցխորան եկեղեցու արևելյան խորանը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 26. Վեցխորան եկեղեցու արևելյան խորանի ստորին կամարի խաչքարը, 9-10-րդ դդ. (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2018 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 27. Վեցխորան եկեղեցու կղմինդրածածկի բեկորներ (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2018 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 28. Շուշանավանքի քառախորան եկեղեցու ավերակները հարավից (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2018 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 29. Շուշանավանքի վեցխորան և քառախորան եկեղեցիները հյուսիս-արևմուտքից (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2018 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 30. Շուշանավանքի միանավ մատուռի ավերակները (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2018 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 31. Շուշանավանքի վեցխորան և քառախորան եկեղեցիների միջանցքի արևմտյան պատը (լսնկ.՝ Պատրիկ Տոնապետյանի, 2013 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

- Նկար 32. Միանավ մատուռին հյուսիսից կցված գաղտնուղի-աստիճանավանդակը (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2018 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 33. Շուշանավանքի արևելյան պարսպին կից օժանդակ շինությունների մնացորդները (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 34. Արագածավանի Գրիգորաշեն եկեղեցին հյուսիս-արևելքից (լսնկ.՝ Արսեն Հարությունյանի, 2020 թ.)
- Նկար 35. Արագածավանի Գրիգորաշեն եկեղեցու ներքին տեսքը (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2018 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 36. Շուշանավանքի արևելյան կողմի խաչքարը, 11-12-րդ դդ. (լսնկ.՝ Արսեն Հարությունյանի, 2020 թ.)
- Նկար 37. Վեցխորան եկեղեցու հարավարևելյան նիստի շարունակությունը գաղտնուղու արևելյան պատի տակ (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 38. Վեցխորան եկեղեցու հյուսիսարևելյան պայտաձև կամարին կցակառուցված գմբեթակիր կամարը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 39. Վեցխորան եկեղեցու արևմտյան պայտաձև կամարին կցակառուցված գմբեթակիր կամարը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 40. Վեցխորան եկեղեցու արտաքին պատի բարձրացված շարքի ետևում՝ կրաշաղախի մեջ օգտագործված կղմինդրածածկի կտորներ (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 41. Վեցխորան եկեղեցու վերակառուցված գմբեթն արևելքից (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 42. Շուշան թագուհու կառուցած քառախորան եկեղեցու ավերակները (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2007 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 43. Վեցխորան եկեղեցու գետնախարսխի վրա կառուցված միանավ մատուռի հիմքը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 44. Միանավ մատուռի ավերակները հարավից (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 45. Վեցխորան եկեղեցու հյուսիսարևմտյան խորանի վերակառուցված պատը ներքուստ (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 46. Վեցխորան եկեղեցու հյուսիսարևմտյան խորանի վերակառուցված պատն արտաքուստ (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2007 թ., ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ)

- Նկար 47. Վեցխորան եկեղեցու վերակառուցված գմբեթի կլոր թմբուկը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 48. Գաղտնուդու քարե աստիճանները (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 49. Վեցխորանի գմբեթի հյուսիսարևմտյան փլված հատվածը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 50. Միանալ մատուռի խորանի և հյուսիսային պատի մնացորդները (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 51. Վեցխորան եկեղեցու արևմտյան փակված դուռը ներքուստ (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 52. Վեցխորան եկեղեցու արևմտյան փակված դուռն արտաքուստ (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 53. Վեցխորան եկեղեցու գմբեթի հյուսիսային լուսամուտի մնացորդը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 54. Քառախորան եկեղեցու՝ սողանքի հետևանքով թեքված պատերը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 55. Վեցխորան եկեղեցու գետնախարսխի տակ հարթեցնող շերտը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 56. Վեցխորան եկեղեցու պատի և գմբեթի արևելյան ճաքը (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2018 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 57. Վեցխորան եկեղեցու հարավարևելյան խորանի ճաքը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 58. Վեցխորան եկեղեցու հյուսիսարևելյան խորանի ճաքը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 59. Վեցխորան եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևմուտք (լսնկ.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2018 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)
- Նկար 60. Վեցխորան եկեղեցու հյուսիսարևմտյան գնդակոծված պատը (լսնկ.՝ Աշոտ Հակոբյանի, 2020 թ.)
- Նկար 61. Վեցխորան եկեղեցու նվիրատվական արձանագրության մնացորդները (լսնկ.՝ Արսեն Հարությունյանի, 2020 թ.)

СПИСКИ ЧЕРТЕЖЕЙ, ТАБЛИЦ И ФОТОГРАФИЙ

- Чертеж 1. Схема зонирования исторической столицы Багарана с основными памятниками (составил: Ашот Акопян, 2020 г., архив Фонда изучения армянской архитектуры, ФИАА)
- Чертеж 2. План церкви Св. Геворга, XIX век (обмер: Ашот Акопян, 2007 г., архив ФИАА)
- Чертеж 3. План церкви городища (обмер: Ашот Акопян, 2013 г., архив ФИАА)
- Чертеж 4. Генеральный план монастыря Шушанаванк (обмер: Ашот Акопян, 2018 г., архив ФИАА)
- Чертеж 5. План церкви Св. Теодороса (обмер: Торос Тораманян, 1900-е гг., архив ФИАА)
- Чертеж 6. Схематический план однефной церкви по архивной фотографии (составил: Ашот Акопян, 2020 г., архив ФИАА)
- Чертеж 7. Схематический план раннесредневековой постройки багаранской церкви Св. Геворга (составил: Ашот Акопян, 2020 г., архив ФИАА)
- Чертеж 8. Общий план Шушанаванка (обмер: Ашот Акопян, 2018 г., архив ФИАА)
- Чертеж 9. Разрез шестиапсидной церкви Шушанаванка с видом на север (обмер: Ашот Акопян, 2018 г., архив ФИАА)
- Чертеж 10. Восточный фасад церковного комплекса Шушанаванк (обмер: Ашот Акопян, 2018 г., архив ФИАА)
- Чертеж 11. Реконструкции шестиапсидных церквей: Григорашен в Арагацаване и багаранской церкви в Багаране (авторы: Карине Даниелян, 2004 г., Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)
- Чертеж 12. План первого этапа строительства монастыря Шушанаванк (обмер: Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)

- Чертеж 13. Первый и четвертый этапы строительства шестиапсидной церкви Шушанаванк в разрезе, (обмер: Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)
- Чертеж 14. План второго этапа строительства монастыря Шушанаванк (обмер: Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)
- Чертеж 15. План третьего этапа строительства монастыря Шушанаванк (обмер: Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)
- Чертеж 16. План четвертого этапа строительства монастыря Шушанаванк (обмер: Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)
- Чертеж 17. План пятого этапа строительства монастыря Шушанаванк (обмер: Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)
- Чертеж 18. Этапы строительства багаранского монастыря Шушанаванк (реконструкция: Григор Налбандян и Ашот Акопян, 2020 г.)
- Таблица 1. Фрагмент царского генеологического древа Багратидов (составил: Арсен Арутюнян, 2020 г.)
- Таблица 2. Хронологический список шестиапсидных церквей (составил: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 1. Информационный стенд о монастыре Шушанаванк (установлен в 2020 году; фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 2. Общий вид монастыря Шушанаванк с востока (фото: Арсен Арутюнян, 2020 г.)
- Фото 3. Развалины столицы Армении Багарана и цитадели (фото: Дмитрий Ермаков, конец XIX в., архив ФИАА)
- Фото 4. Развалины городища и церковь Св. Геворга (фото: Патрик Тонапетян, 2013 г., архив ФИАА)
- Фото 5. Багаранская церковь Св. Геворга с юго-запада (фото: Самвел Карапетян, 2007 г., архив ФИАА)
- Фото 6. Руины церкви городища с северо-запада (автор неизвестен, 1900-е гг., архив ФИАА)
- Фото 7. Руины церкви городища с юго-запада (фото: Дмитрий Ермаков, конец XIX в., архив ФИАА)
- Фото 8. Шушанаванк с северо-запада (фото: Завен Саргсян, 2013 г., архив ФИАА)
- Фото 9. Церковь Св. Теодороса с юга (автор неизвестен, архив Александра Таманяна, 1900-е гг., сейчас в архиве ФИАА)

- Фото 10. Интерьер церкви Св. Теодороса (автор неизвестен, архив Александра Таманяна, 1900-е гг., сейчас в архиве ФИАА)
- Фото 11. Развалины однефной базиличной церкви и церковь Св. Теодороса (фото: Жан-Мишель Тьерри, 1980-е гг., архив ФИАА)
- Фото 12. Вид багаранской раннесредневековой церкви Св. Геворга с юго-востока (фото: Карапет Оганджян, 1904 г., архив ФИАА)
- Фото 13. Перестроенная в XIX веке церковь Св. Геворга с юго-востока (фото: Самвел Карапетян, 2007 г., архив ФИАА)
- Фото 14. Здание турецкой пограничной заставы, построенное из камней церкви Св. Теодороса (фото: Самвел Карапетян, 2013 г., архив ФИАА)
- Фото 15. Памятный крест царя Ашота III Милостивого и родителей – царя Ованеса (=Абаса) и его жены Шушан – в музее Первопрестольного Святого Эчмиадзина, 966 г. (фото: Ашот Манучарян, 2015 г.)
- Фото 16. Шушанаванк с востока (фото: Арсен Арутюнян, 2020 г.)
- Фото 17. Восточная часть интерьера шестиапсидной церкви Шушанаванка (фото: Самвел Карапетян, 2018 г., архив ФИАА)
- Фото 18. Арочный орнамент на юго-восточном парусе шестиапсидной церкви (фото: Арсен Арутюнян, 2020 г.)
- Фото 19. Вырезанные над восточным окном купола шестиапсидной церкви бровка и крест (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 20. Двойные арки апсид шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 21. Восточное окно барабана шестиапсидной церкви, вид изнутри (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 22. Западный портал шестиапсидной церкви, вид снаружи (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 23. Западный портал шестиапсидной церкви, вид изнутри (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 24. Юго-западный портал шестиапсидной церкви, вид снаружи (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 25. Восточная апсида шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 26. Хачкар над нижней аркой восточной апсиды шестиапсидной церкви, IX-Xвв. (фото: Самвел Карапетян, 2018 г., архив ФИАА)
- Фото 27. Куски черепицы крыши шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2018 г., архив ФИАА)

- Фото 28. Развалины четырехапсидной церкви Шушанаванка, вид с юга (фото: Самвел Карапетян, 2018 г., архив ФИАА)
- Фото 29. Шестиапсидная и четырехапсидная церкви Шушанаванка, вид с северо-запада (фото: Самвел Карапетян, 2018 г., архив ФИАА)
- Фото 30. Руины однефной часовни Шушанаванка (фото: Самвел Карапетян, 2018 г., архив ФИАА)
- Фото 31. Стена, закрывающая с запада проход между шестиапсидной и четырехапсидной церквями Шушанаванка (фото: Патрик Тонапетян, 2013 г., архив ФИАА)
- Фото 32. Пристроенная к однефной часовне с севера потайная лестница (фото: Самвел Карапетян, 2018 г., архив ФИАА)
- Фото 33. Остатки подсобных помещений у восточной стены монастыря Шушанаванк (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 34. Церковь Григорашен в Арагацаване, вид с северо-востока (фото: Арсен Арутюнян, 2020 г.)
- Фото 35. Интерьер церкви Григорашен Арагацавана (фото: Самвел Карапетян, 2018 г., архив ФИАА)
- Фото 36. Хачкар (крест-камень), находящийся к востоку от Шушанаванка, 11-12 вв. (фото: Арсен Арутюнян, 2020 г.)
- Фото 37. Продолжение юго-восточной грани шестиапсидной церкви под восточной стеной потайного хода (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 38. Несущие купол арки, пристроенные к северо-восточной подковообразной арке шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 39. Несущие купол арки, пристроенные к западной подковообразной арке шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 40. Использованные в известковом растворе куски черепичной крыши позади добавленного на внешнюю стену шестиапсидной церкви ряда камней (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 41. Перестроенный купол шестиапсидной церкви, вид с востока (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 42. Развалины четырехапсидной церкви, построенной царицей Шушан (фото: Самвел Карапетян, 2007 г., архив ФИАА)
- Фото 43. Основание однефной часовни, построенное на цоколе шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 44. Развалины однефной часовни, вид с юга (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)

- Фото 45. Реконструированная стена северо-западной апсиды шестиапсидной церкви, вид изнутри (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 46. Реконструированная стена северо-западной апсиды шестиапсидной церкви, вид снаружи (фото: Самвел Карапетян, 2007 г., архив ФИАА)
- Фото 47. Реконструированный круглый барабан купола шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 48. Каменные ступени потайного хода (фото Ашота Акопяна, 2020 г.)
- Фото 49. Северо-западный обрушенный участок купола шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 50. Остатки апсиды и северной стены одностефанной часовни (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 51. Заложённая камнями западная дверь шестиапсидной церкви, вид изнутри (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 52. Заложённая камнями западная дверь шестиапсидной церкви, вид снаружи (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 53. Остатки северного окна купола шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 54. Наклонённые стены четырехапсидной церкви (фото, Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 55. Выравнивающий слой под цоколем шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 56. Восточная трещина стены и купола шестиапсидной церкви (фото: Самвел Карапетян, 2018 г., архив ФИАА)
- Фото 57. Трещина юго-восточной апсиды вследствие оползня шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 58. Трещина северо-восточной апсиды шестиапсидной церкви (фото, Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 59. Западная часть интерьера шестиапсидной церкви (фото, Самвел Карапетян, 2018 г., архив ФИАА)
- Фото 60. Повреждённая в результате обстрелов северо-западная стена шестиапсидной церкви (фото: Ашот Акопян, 2020 г.)
- Фото 61. Остатки дарительной надписи шестиапсидной церкви (фото: Арсен Арутюнян, 2020 г.)

LISTS OF DRAWINGS, TABLES AND PHOTOGRAPHS

- Drawing 1. Zoning plan of historical capital Bagaran with the main monuments (compiled by Ashot Hakobyan, 2020, The Archives of Research on Armenian Architecture Foundation - RAA)
- Drawing 2. Plan of St. Gevorg Church, 19th c. (measurement by Ashot Hakobyan, 2007, RAA Archives)
- Drawing 3. Plan of the church of the township (measurement by Ashot Hakobyan, 2013, RAA Archives)
- Drawing 4. General plan of Shushanavank monastery (measurement by Ashot Hakobyan, 2018, RAA Archives)
- Drawing 5. Plan of St. Theodoros Church (measurement by Toros Toramanyan, 1900s, RAA Archives)
- Drawing 6. Schematic plan of the one-nave church based on an archive photo (compiled by Ashot Hakobyan, 2020, RAA Archives)
- Drawing 7. Schematic plan of the early medieval structure of St. Gevorg Church of Bagaran (compiled by Ashot Hakobyan, 2020, RAA Archives)
- Drawing 8. General plan of Shushanavank (measurement by Ashot Hakobyan, 2018, RAA Archives)
- Drawing 9. Section of the six-apse church of Shushanavank, view from the north (measurement by Ashot Hakobyan, 2018, RAA Archives)
- Drawing 10. Eastern facade of the Shushanavank church complex (measurement by Ashot Hakobyan, 2018, RAA Archives)
- Drawing 11. Reconstructions of the six-apse churches of Grigorashen in Aragatsavan and the church of Bagaran (authors: Karine Danielyan, 2004, Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)
- Drawing 12. Plan of the first stage of construction of Shushanavank monastery (measurement by Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)
- Drawing 13. The first and fourth stages of construction of the six-apse church of Shushanavank in section (measurement by Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)

- Drawing 14. Plan of the second stage of construction of Shushanavank monastery (measurement by Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)
- Drawing 15. Plan of the third stage of construction of Shushanavank monastery (measurement by Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)
- Drawing 16. Plan of the fourth stage of construction of Shushanavank monastery (measurement by Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)
- Drawing 17. Plan of the fifth stage of construction of Shushanavank monastery (measurement by Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)
- Drawing 18. Construction stages of Shushanavank monastery (reconstruction by Grigor Nalbandyan and Ashot Hakobyan, 2020)
-
- Table 1. Fragment of the royal genealogical tree of the Bagratids (compiled by Arsen Harutyunyan, 2020)
- Table 2. Chronological list of the six apse churches (compiled by Ashot Hakobyan, 2020)
-
- Photo 1. Information board about Shushanavank (installed in 2020) (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 2. General view of Shushanavank monastery from the east (Photo by Arsen Harutyunyan, 2020)
- Photo 3. Ruins of the Armenian capital Bagaran and the citadel (Photo by Dmitry Yermakov, late 19th century, RAA Archives)
- Photo 4. St. Gevorg Church of Bagaran and the ruins of the settlement (Photo by Patrik Tonapetyan, 2013, RAA Archives)
- Photo 5. St. Gevorg Church of Bagaran from the south-west (Photo by Samvel Karapetyan, 2007, RAA Archives)
- Photo 6. Ruins of the church of the township from the north-west (unknown author, 1900s, RAA Archives)
- Photo 7. Ruins of the church of the township from the south-west (Photo by Dmitry Yermakov, late 19th century, RAA Archives)
- Photo 8. Shushanavank from the north-west (Photo by Zaven Sargsyan, 2013, RAA Archives)
- Photo 9. St. Theodoros Church from the south (unknown author, Archives of Alexander Tamanyan, 1900s, now in the RAA Archives)
- Photo 10. Interior of St. Theodoros Church (unknown author, Archives of Alexander Tamanyan, 1900s, now in the RAA Archives)

- Photo 11. Ruins of the one-nave basilica church and St. Theodoros Church (Photo by Jean-Michel Thierry, 1980s, RAA Archives)
- Photo 12. Early medieval St. Gevorg Church of Bagaran, view from the south-east (Photo by Karapet Ohanjanyan, 1904, RAA Archives)
- Photo 13. St. Gevorg Church rebuilt in the 19th century, view from the south-east (Photo by Samvel Karapetyan, 2007, RAA Archives)
- Photo 14. Building of the Turkish border outpost built of stones of St. Theodoros Church (Photo by Samvel Karapetyan, 2013, RAA Archives)
- Photo 15. Cross dedicated to the memory of King Ashot III the Merciful and his parents – King Hovhannes (=Abas) and his wife Shushan in the Museum of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 966 AD (Photo by Ashot Manucharyan, 2015)
- Photo 16. Shushanavank from the east (Photo by Arsen Harutyunyan, 2020)
- Photo 17. Eastern part of the interior of the six-apse church of Shushanavank (Photo by Samvel Karapetyan, 2018, RAA Archives)
- Photo 18. Arched ornament on the southeastern pendentive of the six-apse church (Photo by Arsen Harutyunyan, 2020)
- Photo 19. Crown and the cross carved above the eastern window of the dome of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 20. Double arches of the apse of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 21. Eastern window of the drum of the six-apse church, view from inside (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 22. Western portal of the six-apse church, view from outside (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 23. Western portal of the six-apse church, view from inside (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 24. Southwestern portal of the six-apse church, view from outside (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 25. Eastern apse of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 26. Khachkar above the lower arch of the eastern apse of the six-apse church, 9th-10th cc. (Photo by Samvel Karapetyan, 2018, RAA Archives)
- Photo 27. Pieces of roof tiles of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2018, RAA Archives)

- Photo 28. Ruins of the four-apse church of Shushanavank, view from the south (Photo by Samvel Karapetyan, 2018, RAA Archives)
- Photo 29. Six-apse and four-apse churches of Shushanavank, view from the north-west (Photo by Samvel Karapetyan, 2018, RAA Archives)
- Photo 30. Ruins of the one-nave chapel of Shushanavank (Photo by Samvel Karapetyan, 2018, RAA Archives)
- Photo 31. Western wall of the passage between the six-apse and four-apse-churches of Shushanavank (Photo by Patrik Tonapetyan, 2013, RAA Archives)
- Photo 32. A secret passageway-staircase attached to the one-nave chapel from the north (Photo by Samvel Karapetyan, 2018, RAA Archives)
- Photo 33. Remains of ancillary buildings adjacent to the western wall of Shushanavank monastery (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 34. Grigorashen Church of Aragatsavan, view from the north-east (Photo by Arsen Harutyunyan, 2020)
- Photo 35. Interior of Grigorashen Church of Aragatsavan (Photo by Samvel Karapetyan, 2018, RAA Archives)
- Photo 36. Khachkar on the eastern side of Shushanavank, 11th-12th cc. (Photo by Arsen Harutyunyan, 2020)
- Photo 37. Continuation of the southeastern facet of the six-apse church under the eastern wall of the secret passage (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 38. Dome-supporting arch attached to the northeastern horseshoe-shaped arch of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 39. Dome-supporting arch attached to the western horseshoe-shaped arch of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 40. Tiled roof pieces used in mortar behind a raised row of stones of the outer wall of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 41. Reconstructed dome of the six-apse church, view from the east (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 42. Ruins of the four-apse church built by Queen Shushan (Photo by Samvel Karapetyan, 2007, RAA Archives)
- Photo 43. Base of the one-nave chapel built on the basement of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 44. Ruins of the one-nave chapel, view from the south (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)

- Photo 45. Reconstructed wall of the northwestern apse of the six-apse church, view from inside (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 46. Reconstructed wall of the northwestern apse of the six-apse church, view from outside (Photo by Samvel Karapetyan, 2007, RAA Archives)
- Photo 47. Reconstructed round drum of the dome of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 48. Stone stairs of the secret passage (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 49. Northwestern collapsed section of the dome of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 50. Remains of the apse and the northern wall of the one-nave chapel (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 51. Western closed door of the six-apse church, view from inside (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 52. Western closed door of the six-apse church, view from outside (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 53. Remains of the northern window of the dome of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 54. Inclined walls of the four-apse church as a result of a landslide (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 55. Leveling layer under the plinth of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 56. Eastern crack of the wall and the dome of the six-apse church (Photo by Samvel Karapetyan, 2018, RAA Archives)
- Photo 57. Crack of the southeastern apse of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 58. Crack of the northeastern apse of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 59. Interior of the six-apse church, view to the west (Photo by Samvel Karapetyan, 2018, RAA Archives)
- Photo 60. Northwestern shelled wall of the six-apse church (Photo by Ashot Hakobyan, 2020)
- Photo 61. Remains of the donative inscription of the six-apse church (Photo by Arsen Harutyunyan, 2020)

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

- Աբաս Ա. Բագրատունի, Հայոց
թագավոր 928-953 թթ. – 30, 34-39
- Աբլղարիբ Պահլավունու եկեղեցի
Անիում – 39
- Աբուղամրենց եկեղեցի Անիում – 39, 45
- Ալիշան Դևոնդ – 33
- Ախուրյան, գետ հայ-թուրքական
սահմանին – 11, 12, 16, 18, 21, 23, 24,
34, 56, 64
- Աղվանից աշխարհ – 33, 49
- Աճառյան Հրաչյա – 34, 35
- Այրարատ, նահանգ Մեծ Հայքում – 16,
25
- Ասանիա Ա. Մոկացի, Ամենայն Հայոց
կաթողիկոս 946-968 թթ. – 36
- Անի, Հայաստանի մայրաքաղաք 961-
1045 թթ. – 24, 29, 37-39, 44, 45
- Անիի Մայր տաճար – 38
- Աննա, կողակից Բուտ Առավելյանի –
22
- Անտոն քահանա, հիշատակված է
վիմագրում – 51, 52
- Աշոտ Ա. Բագրատունի, Հայոց
թագավոր 885-890 թթ. – 22, 23, 30,
31, 33, 38, 49
- Աշոտ Բ. Բագրատունի (Երկաթ), Հայոց
թագավոր 914-928 թթ. – 23, 33, 36
- Աշոտ Գ. Բագրատունի (Ողորմած),
Հայոց թագավոր 953-977 թթ. – 33-39
- Աշոտ Բագրատունի (Մսակեր),
գահերեց իշխան – 22, 49
- Աշոտ Բագրատունի Շապուհյան,
սպարապետ – 23, 24, 27, 36, 56
- Աշոտ Բագրատունի, որդի Հովհաննես-
Սմբատ թագավորի – 35
- Աշուշա, Վրաց բղեշխ – 29
- Ապլահատ – տե՛ս Ապլիերթ
- Ապլիերթ, նվիրատու – 48
- Առանշահիկներ, իշխանական տոհմ –
33
- Առաքել, հիշատակված է վիմագրում –
25
- Առաքելոց Սբ. եկեղեցի Կարսում – 37
- Աստապատ – 37
- Աստվածածին Սբ. եկեղեցի
(Խամբուշենց) Անիում – 37
- Աստվածածին Սբ. եկեղեցի Թալինում
– 33
- Աստվածածին Սբ. եկեղեցի
Մաղարդավանքում – 38
- Աստվածատուր – 52
- Ատրպատական – 23
- Արագածավան – 26, 27, 44, 45, 56, 57
- Արագածոտնի մարզ – 26, 45
- Արմավիր, Հայաստանի մայրաքաղաք
Ք. ա. 331-220 թթ. – 21
- Արմավիրի մարզ – 16, 45
- Արշարունիք, գավառ Այրարատում – 16,
21, 22, 33, 36
- Արտավազդ Կամսարական, իշխան –
32-34
- Արուն – 54
- Բագարան, Հայաստանի մայրաքաղաք
885-890 թթ. – 11, 12, 14, 16-18, 20-27,
29, 30, 33, 36, 38, 39, 44-46, 48, 49,
52, 54, 55, 57, 62, 63, 66
- Բագարան, գյուղ Արմավիրի մարզում
– 16, 45
- Բագարատ Բագրատունի, իշխանաց
իշխան – 49
- Բագնայրի վանք Անիի մերձակայքում
– 45
- Բագրատունիներ – 30, 39
- Բանակ, գյուղ Տայքում – 45

- Բասմաջյան Կարապետ – 34, 37
 Բարսեղյան Լավրենտի – 24
 Բեխենց վանք Ասիում – 45
 Բենսե – 28
 Բյուզանդական կայսրություն – 24
 Բյուզանդիա – 35
 Բոժորմի, քաղաք Վրաստանի Կախեթի շրջանում – 45
 Բուտ Առավելյան, իշխան – 22

 Գագիկ Ա., Հայոց թագավոր 990-1020 թթ. – 33, 38
 Գալուստ, հիշատակված է վիմագրում – 53, 54
 Գաննի – 38
 Գարեգին Բ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1999-ից – 12
 Գեղարդավանք – 50
 Գետափ, գյուղ Արագածոտնի մարզում – 26, 45
 Գոգյուբա, գյուղ Տայքում – 45
 Գոլուբիցկի Ռոման – 13, 15
 Գոշավանք – 50, 61
 Գորգ, հիշատակված է վիմագրում – 53
 Գրիգոր, հիշատակված է վիմագրում – 54
 Գրիգոր Մամիկոնյան, իշխան – 34
 Գրիգոր Սր. Լուսավորիչ եկեղեցի Ասիում – տե՛ս Աբուլամբենց եկեղեցի
 Գրիգոր Սր. Լուսավորիչ եկեղեցի Ասիում – տե՛ս Տիգրան Հոսենցի եկեղեցի
 Գրիգոր Սր. Լուսավորիչ եկեղեցի Վաղարշապատում – տե՛ս Զվարթնոց
 Գրիգորաշեն, վեցխորան եկեղեցի Գետափ գյուղում – 26, 44, 45, 56, 57
 Գուգարաց աշխարհ – 30
 Գուրգեն, Վրաց իշխան – 36

 Գևորգ Բ. Գառնեցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 877-897 թթ. – 23
 Գևորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1866-1882 թթ. – 34
 Գևորգ Մարգալետունի – 21, 22
 Գևորգ Սր. – 21
 Գևորգ Սր. եկեղեցի Բագարանում – 12, 18, 20, 21, 28
 Գևորգ Սր. եկեղեցի Գոգյուբայում – 45
 Գևորգ Սր. եկեղեցի Իրինդում – 26, 27
 Գևորգ Սր. եկեղեցի Մաղարդավանքում – 38

 Դադիվանք – 50
 Դանիելյան Կարինե – 27, 44, 56
 Դարույնք, ամրոց Կոզովիտ գավառում – 22
 Դիգոր, շրջան Կարսի մարզում – 16

 Եղիազարյան Արման – 23, 24
 Եղվարդ – 26, 27
 Երազգավորս – տե՛ս Շիրակական Երասխ – 37
 Երասխաձոր – տե՛ս Արշարունիք
 Երեբոյքի տաճար – 26, 35
 Երվանդ Դ. Երվանդունի, Հայոց թագավոր Ք. ա. 220-201 թթ. – 21
 Երվանդաշատ, Հայաստանի մայրաքաղաք Ք.ա. 220-189 թթ. – 21
 Երվանդունիներ – 11
 Երևան – 13, 14

 Զարինջա – 54
 Զաքարե ամիրսպասալար – 25
 Զաքարյաններ – 25, 62
 Զվարթնոց – 37

 Էջմիածին Սր. (սան՝ Մայր Աթոռ, Մայր տաճար) – 34, 35

Թալին - 33

Թեոդորոս Սր. եկեղեցի Բագարանում
- 12, 18, 20-22, 24, 25, 28, 30, 31, 49

Թեոդորոս Սր. եկեղեցի (Զորավար)
Եղվարդում - 26, 27

Թիֆլիս - 30

Թովմա Մեծոփեցի - 25

Թորամանյան Թորոս - 20-22, 26, 29, 55

Թուրքիա - 14, 16, 18, 22, 44, 45

Իմերեթ - 45

Իրան - 14

Իրինդ - 26, 27

Լանջաու - 61

Լենկ-Թեմուր - 25, 52

Խաչատուր, հիշատակված է
վիմագրում - 51

Խաչիկ Ա. Արշարունի, Ամենայն Հայոց
կաթողիկոս 973-992 թթ. - 38

Խոսրովանույշ, Հայոց թագուհի - 33, 38

Կաթողիկե Սր. եկեղեցի
Հաղբատավանքում - 38

Կաթողիկե Սր. եկեղեցի Սանահինի
վանքում - 38

Կախեթի, շրջան Վրաստանում - 45

Կամսարականներ - 21, 22

Կատրանիդե Ա., Հայոց թագուհի - 33, 38

Կատրանիդե Բ., Հայոց թագուհի - 33, 38

Կարապետյան Վահրամ - 13

Կարս - 24, 37

Կարսի մարզ - 16, 32

Կացխի վանք, Վրաստանի Իմերեթի
շրջանում - 45

Կեչառիսի վանք - 61

Կիրակոս, հիշատակված է վիմագրում
- 50

Կոզյան Սահակ - 33

Կոզովիտ, գավառ Այրարատում - 22

Կողբ - 23, 48

Հակոբ Սր. եկեղեցի Անիում - տե՛ս
Շուշան Պահլավունու եկեղեցի

Հակոբյան Աշոտ - 12, 13, 17-20, 39-41, 44, 57-63

Հաղբատավանք - 24, 25, 31, 38

Հայաստան (նաև՝ Բագրատունյաց
Հայաստան, ՀՀ) - 11-16, 21-23, 25, 26, 44, 45, 49, 62

Հայրավանք - 59

Հարությունյան Արսեն - 12, 45

Հարությունյան Խաչիկ - 52

Հարությունյան Վարադգատ - 26

Հռոմոսի վանք - 61

Հովհաննես Բագրատունի - տե՛ս **Արաս**
Ա. Բագրատունի

Հովհաննես Ե. Դրասխանակերտցի,
Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 898-929
թթ. - 23, 27, 56

Հովհաննես Կարապետ Սր. վանք - 61

Հովհաննես-Սմբատ (Սմբատ Գ.)
Բագրատունի, Հայոց թագավոր
1020-1041 թթ. - 34, 35, 37

Հռիփսիմե արքայադուստր - 38

Հրահատ Կամսարական, որդի Ներսեհ
Կամսարականի - 32

Մաթևոսյան Կարեն - 37

Մայրավանք - 61

Մանուկարյան Ալեքսանդր - 26, 27, 34, 55, 56, 58, 59, 62

Մանուկարյան Աշոտ - 34, 36, 37

Մառ Նիկողայոս - 30-33, 47-49

Մաստարա - 54

Մարիամ Բագրատունի - 30-32, 38

Մարության Տիրան – 55, 56, 59
 Մելիք-Բախշյան Ստեփան – 16, 47
 Մեծ Հայք – 1, 45
 Մետեխի եկեղեցի Թիֆլիսում – 30
 Մովսես Խորենացի – 21
 Մովսես Կաղանկատվացի – 33
 Մովսիսյան Արտակ – 35
 Մովսիսյան Սահակ – տե՛ս Բենսե
 Մոտոյուի Շոճիրո – 27, 56
 Մուշեղ Ա. Բագրատունի – 30
 Մուշեղ Մամիկոնյան, սպարապետ – 34
 Մրենի տաճար – 26, 54
 Յուսուֆ, ամիրա – 23, 36
 Նալբանդյան Գրիգոր – 12, 44, 57-63
 Նախճավան, գյուղ Կարսի մարզում – 32, 34
 Նեղուցի վանք – 61
 Ներսեհ Կամսարական, իշխան – 32, 33
 Նիկիա – 49
 Նոր Վարագավանք – 61
 Նար, արար գորավար – 23
 Շահ-Արմենների ամիրայություն – 25
 Շահանդուխտ, Հայոց թագուհի – 33
 Շահխաթունյանց Հովհաննես եպս. – 34, 35
 Շամբ, գյուղ Սյունիքի մարզում – 37
 Շապուհ Բագրատունի, սպարապետ – 23, 30
 Շիրակ, գավառ Այրարատում – 22, 24
 Շիրակավան, Հայաստանի մայրաքաղաք 890-928 թթ. – 23
 Շուշան, Հայոց թագուհի – 21, 28-39, 49, 59
 Շուշան, պաղեստինցի – 30
 Շուշան, Սյունյաց իշխանուհի – 36
 Շուշան Կամսարական, կին Ներսեհ Կամսարականի – 33, 34

Շուշան Մամիկոնյան, կին Արտավազդ Կամսարականի – 32-34
 Շուշան Պահլավունի – 36
 Շուշան Պահլավունու եկեղեցի Անիում – 39
 Շուշան Սբ. եկեղեցի (վեցխորան) Բագարանում – 11, 14, 16, 21, 26, 38, 43, 45, 49, 55, 56
 Շուշանիկ թագուհի, կին Վաչագան Գ. Բարեպաշտի – 33
 Շուշանիկ Սբ., դուստր Վարդան Մամիկոնյանի – 29, 30
 Շուշանավանք, վանական համալիր Բագարանում – 11-14, 16, 18, 19, 24-29, 38-41, 46, 55-64, 66
 Չղր, շրջան Տայքում – 45
 Պարոնական, բագարանցի – 29
 Ռոմանոս Արգիրոս, Բյուզանդիայի կայսր – 35
 Ռուսաստան – 13-15
 Սահակ Սևադա, Առանշահիկ իշխան – 33
 Սահականույշ, Հայոց թագուհի – 33
 Սաղմոսավանք – 61
 Սասանո Շիրո – 27, 56, 64
 Սարգիս Սբ. եկեղեցի Բագարանում – 21, 27, 48
 Սարգիսյան Ներսես – 29
 Սմբատ Ա. Տիեզերակալ, Հայոց թագավոր 890-914 թթ. – 23, 30, 33, 36, 49
 Սմբատ Բ. Տիեզերակալ, Հայոց թագավոր 977-990 թթ. – 23
 Սյունյաց աշխարհ – 31, 36
 Սպանդիար, հիշատակված է վիմագրում – 52
 Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ – 36

Ստեփանոս Սր. եկեղեցի Նախճավան
գյուղում – 32

Ստեփանոս Սր. Նախավկայի
(Մաղարդա) վանք – 34, 37, 38

Սրապյան Կյուրեղ – 30, 32

Սրվանձոյանց Գարեգին – 28, 30, 32

Սևանավանք – 31, 38, 59

Վազգեն, որդի Աշուշա բղեշխի – 29

Վահան Կամսարական, պատրիկ – 33

Վաղարշապատ, Հայաստանի հոգևոր
կենտրոն – 37

Վաչագան Գ. Բարեպաշտ, Աղվանից
թագավոր – 33

Վասակ Գաբուռ, Սյունյաց գահերեց
իշխան – 31

Վարդան Մամիկոնյան – 29, 30

Վարդանակերտ – 34

Վարդենի – տե՛ս Շուշանիկ

Վրաստան (նաև՝ Վրաց աշխարհ) – 36,
44, 45, 49

Տայք – 45

Տեկորի տաճար – 26, 32

Տեղերի վանք – 61

Տեր-Ղևոնդյան Արամ – 49

Տեր-Ստեփանյան Արմեն – 35

Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի Անիում – 39

Տոկլո – 27, 56, 64

Ֆուրտավ, քաղաք Գուգարաց
աշխարհում – 30

Ուքանանց, իշխանական տոհմ – 31

Փոքր Կաթողիկե, եկեղեցի Անիում – 37

Փրկիչ Սր. եկեղեցի Անիում – տե՛ս

Աբղարիբ Պահլավունու եկեղեցի

Քալանթար Աշխարհբեկ – 29-33, 36

Քարաշամբ – 54

Քարիմադինի եկեղեցի Անիում – 37

Քիլիթթաշ, գյուղ Դիգորի շրջանում – 16

Օլթի, շրջան և համանուն քաղաք
Տայքում – 45

Օլթիի բերդի եկեղեցի – 45

Օրբելի Հովսեփ – 32

Ֆուձիտա Յասուիտո – 27, 56

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ

- Абас I Багратуни, царь Армении (928-953 гг.) – 86, 90-94
- Аблгариба Пахлавуни, церковь в Ани – 94
- Абугамренц, церковь в Ани – 94, 100
- Айастан – см. Армения
- Айраванк – 112
- Айрарат, провинция Великой Армении – 72, 81
- Акопа Св. церковь в Ани – см. Шушан Пахлавуни церковь
- Акопян Ашот – 68, 69, 73-76, 96, 97, 100, 101, 111-117
- Алишан Гевонд – 88
- Алуанк (Кавказская Албания) – 89, 104
- Анания I Мокаци, Католикос всех армян (946-968 гг.) – 92
- Ани, столица Армении (961-1045 гг.) – 80, 85, 92, 94, 100, 114
- Анийский Кафедральный собор – 94
- Анна, жена Бута Аравегяна – 78
- Антон священник, упомянут в надписи – 106
- Аплахат – см. Аплхерт
- Аплхерт, даритель – 103, 104
- Арагацаван – 82, 83, 99-101, 110, 111
- Арагацотн, область в РА – 82, 100
- Аракел, упомянут в надписи – 80
- Аракелоц, Св. церковь в Карсе – 92
- Араншаики, княжеский род – 88
- Армавир, область в РА – 72, 100
- Армавир, столица Армении (331-220 гг.) до н. э. – 77
- Армения (также Багратидская Армения, РА) – 67, 72, 77, 94, 100, 104, 105, 110, 115
- Артавазд Камсаракан, князь – 88, 89
- Арутюнян Арсен – 68, 95
- Арутюнян Вараздат – 81
- Арутюнян Хачик – 107
- Аруч – 108
- Аршаруник, область в провинции Айрарат – 72, 77, 78, 92
- Астапат – 93
- Аствацатур – 107
- Атропатена – 79
- Ашот I Багратуни, царь Армении (885-890 гг.) – 78, 79, 86-88, 94, 105
- Ашот II Багратуни (Еркат = Железный), царь Армении (914-928 гг.) – 79, 88, 91
- Ашот III Багратуни (Милостливый), царь Армении (953-977 гг.) – 88, 90, 91, 93, 94
- Ашот Багратуни (Мсакер = Мясоед), первоприсутствующий князь – 78, 104
- Ашот Багратуни Шапухян, спарпет – 79, 82, 92, 110
- Ашот Багратуни, сын Оганеса-Смбата – 89, 90
- Ашуша, грузинский бдешх – 85
- Ахпатский монастырь – 80, 86, 94
- Ахурян, река на армяно-турецкой границе – 67, 68, 72, 74, 77, 79, 80, 82, 89, 110, 118
- Ачарян Грачья – 89, 90
- Багаран, столица Армении (885-890 гг.) – 68, 70, 72-74, 76-86, 89, 92-94, 99-103, 105, 106, 108, 109, 111, 115, 117
- Багаран, село в Армавирской области – 72, 100
- Багарат Багратуни, первоприсутствующий князь – 104

- Багнайрский монастырь в окрестности Ани – 100
- Багратиды – 77, 78, 88, 95
- Банак, село в Тайке – 100
- Банакская церковь – 100
- Барсегян Лаврентий – 80
- Басмаджян Карапет – 90, 93
- Бенсе – 84
- Бехенц, монастырь в Ани – 100
- Богородицы Св., церковь (Хамбушенц) в Ани – 92
- Богородицы Св., церковь в Магардаванке – 93
- Богородицы Св., церковь в Талине – 89
- Божорми, город в Кахетинском районе Грузии – 100
- Бут Аравегян, князь – 78
- Ваан Камсаракан, патрик – 89
- Вагаршапат, религиозный центр Армении – 92
- Вазген, сын Ашуша бдешха – 85
- Вардан Мамиконян – 85
- Варданакерт – 89
- Вардени – см. Шушаник
- Васак Габур, первоприсутствующий князь Сюника – 87
- Вачаган III Благочестивый, царь Кавказской Албании – 89
- Великая Армения – 72, 100
- Византия – 90
- Византийская империя – 80
- Гагик I, царь Армении (990-1020 гг.) – 88, 94
- Галуст, упомянут в надписи – 107
- Гарегин II, Католикос всех армян с 1999 г. – 68
- Гарни – 94
- Геворг II Гарнеци, Католикос всех армян (877-897 гг.) – 79
- Геворг IV Константинопольский, Католикос всех армян (1866-1882 гг.) – 90
- Геворг Марзпетуни – 77
- Геворг Св. – 77
- Геворга Св., церковь в Багаране – 68, 74, 76, 77, 84
- Геворга Св., церковь в Гогюба – 100
- Геворга Св., церковь в Иринде – 81, 83
- Геворга Св., церковь в Магардаванке – 93
- Гетап, село в Арагацотнской области – 82, 100
- Гехардаванк – 105
- Гогюба, село в Тайке – 100
- Голубицкий Роман – 69, 71
- Горг, упомянут в надписи – 107
- Гошаванк – 105, 115
- Григор, упомянут в надписи – 108
- Григор Мамиконян, князь – 89
- Григора Св. Просветителя, церковь в Ани – см. Абугамренц церковь
- Григора Св. Просветителя, церковь в Ани – см. Тиграна Оненца церковь
- Григора Св. Просветителя, церковь в Вагаршапате – см. Звартноц
- Григорашен, шестиапсидная церковь в селе Гетап – 81, 82, 99-101, 110, 111
- Грузия – 100
- Гугарк – 85
- Гурген, князь Грузии – 91
- Дадиванк – 105
- Даниелян Карине – 82, 99, 101, 110
- Даруйнк, крепость в области Коговит – 78
- Дигор, район в провинции Карс – 72

- Егвард – 81, 83
 Егиазарян Арман – 78, 79
 Еразговорс – см. Ширакаван
 Ерасх – 93
 Ерасхадзор – см. Аршаруник
 Ерванд IV Ервандуни, царь Армении
 (220-201 гг. до н. э.) – 77
 Ервандашат, столица Армении (220-189
 гг. до н. э.) – 77
 Ервандиды – 67
 Ереван – 69, 70
 Ереруйк – 81, 90

 Заринджа – 108
 Захариды – 80
 Захарэ Амирспасалар – 80
 Звартноц – 92

 Имерет – 100
 Иран – 70
 Иринд – 81, 83

 Калантар Ашхарбек – 85-88
 Камсараканы – 77, 78
 Карапетян Ваграм – 69
 Карашамб – 108
 Каримадин, церковь в Ани – 92
 Карс – 92
 Карс, область в Турции – 72, 80, 88
 Катогике, (Малая) церковь в Ани – 92
 Катогике Св., церковь в Ахпатаванке –
 94
 Катогике Св., церковь в Санаине – 94
 Катраниде I, царица Армении – 88, 94
 Катраниде II, царица Армении – 88, 94
 Кахетия, район в Грузии – 100
 Кацхийский монастырь в Иберии – 100
 Кечарис – 115
 Киликташ, село в районе Дигор – 72
 Киракос, упомянут в надписи – 105, 106
 Коговит, область в Айрарате – 78

 Когян Саак – 89
 Кохб – 79, 103

 Ланджар – 115

 Майраванк – 115
 Манучарян Александр – 82, 89, 109, 110,
 112, 116
 Манучарян Ашот – 90-92
 Мариам Багратуни – 86, 87, 94
 Марр Николай – 88, 102, 104, 105
 Марутян Тиран – 109, 110, 113
 Мастара – 108
 Матевосян Карен – 92
 Мелик-Бахшян Степан – 72, 102
 Метехи, храм в Тифлисе – 86
 Мовсес Каганкатвацци – 89
 Мовсес Хоренацци – 77
 Мовсисян Артак – 90
 Мотоюи Шодзиро – 83, 110
 Мренский храм – 81, 108
 Мушег I Багратуни – 86
 Мушег Мамиконян, спарпет – 89

 Налбандян Григор – 68, 101, 111-117
 Нахчаван, село в области Карс – 88, 89
 Нерсех Камсаракан, князь – 88, 89
 Неср, арабский военачальник – 79
 Нехуц монастырь – 115
 Никея – 105
 Нор Варагаванк – 115

 Оганес Багратуни – см. Абас I
 Багратуни
 Оганес V Драсханакеертци, Католикос
 всех армян (898-929 гг.) – 79, 82, 110
 Оганеса-Карапета Св., монастырь – 115
 Оганес-Смбат (Смбат III) Багратуни,
 царь Армении (1020-1041 гг.) – 90, 92
 Олти, район и город в Тайке – 100

- Орбели Иосиф – 88
Оромос монастырь – 115
- Паронакян, из Багарана – 85
- Рипсимэ, царевна – 93
Романос Аргирос, император Византии – 90
Россия – 69-71
- Саак Севада, князь – 88
Саакануйш, царица Армении – 88
Сагмосаванк – 115
Саргиса Св. церковь в Багаране – 77, 82, 103, 104
Саргисян Нерсес – 84
Сасано Широ – 83, 110, 118
Севанаванк – 87, 94, 112
Смбат I Завоеватель, царь Армении (890-914 гг.) – 79, 86, 105
Смбат II Завоеватель, царь Армении (977-990 гг.) – 79
Спандиар, упомянут в надписи – 106, 107
Спасителя Св. церковь – см. Аблгариба
Пахлавуни церковь
Срапян Кюрег – 86
Срвандзтянц Гарегин – 84, 86, 88
Степанос Таронеци Асохик – 91
Степаноса Св. церковь в селе Нахчаван – 88
Степаноса Св. Первомученика (Магарда) монастырь – 90, 93
Сюник – 87, 91
- Тайк – 100
Талин – 89
Тамерлан – 81, 106
Тегер монастырь – 115
Текорский храм – 81, 87
- Теодороса Св. церковь в Багаране – 68, 74, 76-81, 84, 86, 87, 105
Теодороса Св. церковь (Зоравар) в Егварде – 81, 83
Тер-Гевондян Арам – 104
Тер-Степанян Армен – 90
Тиграна Оненца церковь в Ани – 94
Тифлис – 86
Товма Мецопеци – 81
Токио – 83, 110, 118
Тораманян Торос – 76, 81, 85, 109
Турция – 70, 78, 100
- Укананц, княжеский род – 86
- Фудзита Ясуито – 83, 110
- Хачатур, упомянут в надписи – 106
Хачик I Аршаруни, Католикос всех армян (973-992 гг.) – 93
Хосровануйш, царица Армении – 88, 94
Храат Камсаракан, сын Нерсеха Камсаракана – 88
- Члдрыйский район в Тайке – 100
- Шамб, село в Сюникской области – 93
Шапух Багратуни, спарапет – 79, 86
Шахандухт, царица Армении – 88
Шахармены – 80
Шаххатунянц Оганес, епископ – 90
Ширак, область в Айрарате – 78, 80
Ширакаван, столица Армении в 890-928 гг. – 79
Шушан, царица Армении – 77, 84-94, 113
Шушан, из Палестины – 85
Шушан, княгиня Сюника – 91
Шушан Камсаракан, жена Нерсеха Камсаракана – 89

-
<p>Шушан Мамиконян, жена Артавазда
 Камсаракана – 88, 89</p> <p>Шушан Пахлавуни – 91</p> <p>Шушан Пахлавуни церковь в Ани – 94</p> <p>Шушан Св. церковь (шестиапсидная) в
 Багаране – 67, 70, 72, 77, 81, 93, 94,
 99, 100, 104, 109, 110</p> <p>Шушаник, царица, жена Вачагана III
 Благочестивого – 89</p> | <p>Шушаник Св., дочь Вардана
 Мамиконяна – 85</p> <p>Шушанаванк, монастырский комплекс
 в Багаране – 67-70, 72, 74, 75, 79-82,
 84, 85, 94, 96, 97, 102, 109-118, 120</p> <p>Эчмиадзин Св. Первопрестольный – 90</p> <p>Юсуф, Амир – 91, 92</p> |
|--|---|

NAME INDEX

- Abas I Bagratuni, King of Armenia in 928-953 – 140, 144-146, 148
- Ablgharib Pahlavuni's Church in Ani – 148
- Abughamrents Church in Ani – 148, 154
- Acharyan Hrachya – 144
- Alishan Ghevond – 142
- Akhuryan, river on the Armenian-Turkish borderline – 122, 126, 128, 131, 133, 134, 137, 143, 164, 172
- Anania I Mokatsi, Catholicos of All Armenians in 946-968 – 146
- Ani, capital of Armenia in 961-1045 – 134, 139, 146, 148, 154, 168
- Ani's Cathedral – 148
- Anna, the wife of Prince Bout Araveghyan – 132
- Anton Priest, is mentioned in epigraph – 160, 161
- Aplahat – see Aplhert
- Aplhert, donor – 157, 158
- Aragatsavan – 136, 137, 153-155, 164, 165
- Aragatsotn, province of the RA – 136
- Arakel, is mentioned in epigraph – 135
- Arakelots St. Church in Kars – 146
- Aranshahiks, princely family – 142
- Armavir, capital of Armenia in 331-220 BC – 131
- Armavir, province of the RA – 126, 154
- Armenia (also – Bagratid Armenia, RA) – 121-126, 128, 131-133, 135, 136, 147, 148, 154-159, 161, 164, 170
- Arsharunik, canton of Ayarat – 126, 131, 132, 143, 146
- Artavazd Kamsarakan, Prince – 142, 143
- Aruch – 162
- Ashot I Bagratuni, King of Armenia in 885-890 – 132, 133, 140-142, 148, 159
- Ashot II Bagratuni (Iron), King of Armenia in 914-928 – 133, 142, 146
- Ashot III Bagratuni (Merciful), King of Armenia in 953-977 – 143-145, 147, 148
- Ashot Bagratuni (Msaker = Meateater), Supreme Prince – 132, 159
- Ashot Bagratuni Shapuhian, Sparapet – 133, 134, 136, 137, 146, 164
- Ashot Bagratuni, the son of King Hovhannes-Smbat – 145
- Ashusha, Iberian pitiaxae – 139
- Astapat – 147
- Astvatsatsin St. Church (Khambushents) in Ani – 146
- Astvatsatsin St. Church in Talin – 143
- Astvatsatsin St. Church in Maghardavank – 147
- Astvatsatur – 161
- Atrpatakan (Atropatena) – 133
- Ayarat, province in Great Armenia – 126, 135
- Bagaran, capital of Armenia in 885-890 – 121, 122, 124, 126-128, 130-140, 143, 146, 148, 153-157, 159, 160, 162, 163, 165, 170, 174
- Bagaran, village in the province of Armavir – 126, 154
- Bagarat Bagratuni, Prince of Princes – 159
- Bagnayr monastery in the outskirts of Ani – 154
- Bagratids – 126, 149, 158
- Banak, village in Tayk – 154
- Barseghyan Lavrenty – 134
- Basmajyan Karapet – 144, 147
- Bekhents monastery in Ani – 154
- Bense – 138

- Bojormi, town in Kakhetian province – 154
 Bout Araveghyan, Prince – 132
 Byzantine Empire – 134
 Byzantium – 144

 Caucasian Albania – 143, 159
 Childir, province in Tayk – 154

 Dadivank – 159
 Danielyan Karine – 136, 137, 153, 155, 164
 Daruynk, fortress in Kogovit canton – 132
 Digor, region of Kars province – 126

 Etchmiadzin St. (Mother See of Holy Etchmiadzin) – 128, 144, 145

 Fujita Yasuhito – 137, 164

 Gagik I, King of Armenia in 990-1020 – 143, 148
 Galust, is mentioned in epigraph – 162
 Garni – 148
 Geghardavank – 159
 Georgia – 132, 139, 145, 146, 154, 159
 Getap, village in the province of Aragat-sotn – 136, 154
 Gevorg II Garnetsi, Catholicos of All Armenians in 877-897 – 133
 Gevorg IV of Constantinople, Catholicos of All Armenians in 1866-1882 – 144
 Gevorg Marzpetuni – 131
 Gevorg St. – 131
 Gevorg St. Church in Bagaran – 122, 126, 128, 130, 131, 138
 Gevorg St. Church in Gogyuba – 154
 Gevorg St. Church in Irind – 136, 137
 Gevorg St. Church in Maghardavank – 147
 Gogyuba, village in Tayk – 154
 Golubitsky Roman – 123, 125
 Gorg, is mentioned in epigraph – 161

 Goshavank – 159, 169
 Great Armenia – 126, 154
 Grigor, is mentioned in epigraph – 162
 Grigor Mamikonyan, Prince – 143
 Grigor St. Illuminator Church in Ani – see Abughamrents Church
 Grigor St. Illuminator Church in Ani – see Tigran Honents Church
 Grigor St. Illuminator Church in Vagharshat – see Zvartnots
 Grigorashen, six-apse Church in Getap village – 136, 153-155, 164, 165
 Gugark – 140
 Gurgen, Georgian Prince – 146

 Haghpats monastery – 134, 140, 148
 Hakob St. Church in Ani – see Shushan Pahlavuni's Church
 Hakobyan Ashot – 122, 123, 127-130, 150, 151, 154, 155, 165-171
 Harutyunyan Arsen – 122, 149
 Harutyunyan Khachik – 161
 Harutyunyan Varazdat – 136
 Hayravank – 166
 Horomos monastery – 169
 Hovhannes Bagratuni – see Abas I Bagratuni
 Hovhannes V Draskhanakerttsi, Catholicos of All Armenians in 898-929 – 133, 136, 137, 164
 Hovhannes-Karapet St. monastery – 169
 Hovhannes-Smbat (Smbat III) Bagratuni, King of Armenia in 1020-1041 – 144, 145, 147
 Hrahat Kamsarakan, the son of Nerseh Kamsarakan – 142
 Hripsime Princess – 147

 Imereti – 154
 Iran – 124

- Irind – 136, 137
- Kakheti, province in Iberia – 154
- Kalantar Ashkharbek – 139-142, 146
- Kamsarakans – 131, 132
- Karapetyan Vagram – 123
- Karashamb – 162
- Karekin II, Catholicos of All Armenians since 1999 – 122
- Karimadin's Church in Ani – 146
- Kars – 146
- Kars, province in Turkey – 126, 134, 142
- Katoghike St. Church in Haghpata monastery – 148
- Katoghike St. Church in Sanahin monastery – 148
- Katranide I, Queen of Armenia – 142, 148
- Katranide II, Queen of Armenia – 143, 148
- Katskhi monastery in Iberia – 154
- Kecharis monastery – 169
- Khachatur, is mentioned in epigraph – 160
- Khachik I Arsharuni, Catholicos of All Armenians in 973-992 – 147
- Khosrovanuysh, Queen of Armenia – 142, 148
- Kilittash, village in the region of Digor – 126
- Kirakos, is mentioned in epigraph – 160
- Koghb – 133, 157
- Kogovit, canton in Ayarat – 132
- Kogyan Sahak – 143
- Lanjar – 169
- Matevosyan Karen – 146
- Manucharyan Alexander – 136, 143, 163, 164, 166, 167, 169, 170
- Manucharyan Ashot – 144-146
- Mariam Bagratuni – 140, 141, 148
- Marr Nikolai – 140, 142, 156, 158, 159
- Marutyan Tiran – 163, 164, 167
- Mastara – 162
- Mayravank – 169
- Melik-Bakhshyan Stepan – 126, 156
- Metekhi Church in Tiflis – 140
- Motoyui Shodziro – 137, 164
- Movses Kaghankatvatsi – 143
- Movses Khorenatsi – 131
- Movsisyan Artak – 144
- Movsisyan Sahak – see Bense
- Mren temple – 136, 162
- Mushegh I Bagratuni – 140
- Mushegh Mamikonyan, Sparapet – 143
- Nakhchavan, village in the province of Kars – 142, 143
- Nalbandyan Grigor – 122, 155, 165-171
- Neghuts monastery – 169
- Nerseh Kamsarakan, Prince – 142, 143
- Nesr, Arab commander – 133
- Nicea – 159
- Nor Varagavank – 169
- Olti, province and namesake town in Tayk – 154
- Olti's fortress church – 154
- Orbeli Joseph – 142
- Paronakyan, from Bagaran – 139
- Poqr (Small) Katoghike in Ani – 146
- Romanos Argyros, Byzantine emperor – 144
- Russia – 122-125
- Saghmosavank – 169
- Sahak Seveda, Aranshahik Prince – 142
- Sahakanuysh, Queen of Armenia – 142
- Sargis St. Church in Bagaran – 131, 137, 157, 158
- Sargisyan Nerses – 138
- Savior St. Church in Ani – see Ablgharib

- Pahlavuni's Church in Ani
 Sevanavank – 141, 148, 167
 Smbat I Tiezerakal, King of Armenia in 890-914 – 133, 140, 142, 145, 159
 Smbat II Tiezerakal, King of Armenia in 977-900 – 133
 Sasano Shiro – 137, 164, 172
 Shah-Armens – 135
 Shahandukht, Queen of Armenia – 142
 Shahkhatunyants Hovhannes Bishop – 144
 Shamb, village in the province of Syunik – 147
 Shapuh Bagratuni, Sparapet – 133, 140
 Shirak, canton in Ayrarat – 132, 134
 Shirakavan, capital of Armenia in 890-928 – 133
 Shushan, Queen of Armenia – 131, 138-148, 158, 167
 Shushan, a Palestinian by origin – 139
 Shushan, Princess of Syunik – 145
 Shushan Kamsarakan, the wife of Nerseh Kamsarakan – 143
 Shushan Mamikonyan, the wife of Artavazd Kamsarakan – 142, 143
 Shushan Pahlavuni – 145
 Shushan Pahlavuni's Church in Ani – 148
 Shushan St. Church (six-apse) in Bagaran – 121, 124, 126, 131, 136, 148, 153, 154, 163, 164
 Shushanik Queen, the wife of King Vachagan III Pious – 143
 Shushanik St., the daughter of Vardan Mamikonyan – 139, 140
 Shushanavank, monastic complex in Bagaran – 121-124, 126, 128, 129, 134, 135, 137-139, 148, 150, 151, 156, 163-172, 174
 Spandiar, is mentioned in epigraph – 161
 Srapyan Kyuregh – 140, 142
 Srvandztyants Garegin – 138, 140, 142
 Stepanos Taronetsi Asoghik – 145
 Stepanos St. Church in Nakhchavan village – 142
 Stepanos Nakhavka (Protomartyr) St. monastery (Maghardavank) – 144, 147
 Syunik – 141, 145
 Talin – 143
 Tamerlane – 135, 160
 Tayk – 154
 Tegher monastery – 169
 Tekor's temple – 136, 141
 Ter-Ghevondyan Aram – 158
 Ter-Stepanyan Armen – 144
 Theodoros St. Church in Bagaran – 122, 128, 130-135, 138, 140, 141, 159
 Theodoros St. Church (Zoravar) in Yeghvard – 136, 137
 Tiflis – 140
 Tigran Honents Church in Ani – 148
 Tokyo – 137, 164, 172
 Toramanyan Toros – 130, 131, 136, 139, 163
 Tovma Metsopetsi – 135
 Tsurtav (Tsurtavi), city in Gugark – 140
 Turkey – 124, 126, 128, 132, 154
 Ukanants, princely family – 140
 Vachagan III Pious, King of Caucasian Albania – 143
 Vagharshapat, spiritual center of Armenia – 146
 Vahan Kamsarakan, Patrik – 143
 Vardan Mamikonyan – 139
 Vardanakert – 143
 Vardeni – see Shushanik
 Vasak Gabur, Supreme Prince of Syunik – 141
 Vazgen, the son of pitiaxae Ashusha – 139
 Yeghiazaryan Arman – 133, 134

Yeghvard – 136, 137	Yervandashat, capital of Armenia in 220-
Yerazgavors – see Shirakavan	189 BC – 131
Yeraskh – 147	Yervanduni – 121
Yeraskhadzor – see Arsharunik	Yusuf, Amir – 133, 146
Yereruyk temple – 136, 144, 145	
Yerevan – 123, 124	Zakare Amirspasalar – 135
Yervand IV Yervanduni (Orontes IV	Zakarid – 135, 170
Orontid), King of Armenia in 220-201	Zarinja – 162
BC – 131	Zvartnots – 146

ԲԱԳԱՐԱՆԻ ՇՈՒՇԱՆԱՎԱՆՔԸ

Ծրագրի նախաձեռնող և ղեկավար՝
Հեղինակներ՝

Վահրամ Կարապետյան
Գրիգոր Նալբանդյան
Արսեն Հարությունյան
Աշոտ Հակոբյան

Խմբագիր՝
Ռուսերեն թարգմանությունը՝
Անգլերեն թարգմանությունը՝
Անվանացանկերը կազմեց՝
Էջադրումը՝
Կազմի ձևավորումը՝

Գագիկ Սարգսյան
Նինա Ստեփանյան-Ղանդիլյանի
Հարություն Խուդանյանի
Արսեն Հարությունյան
Նվարդ Հայրապետյանի
Արամ Ուռուտյանի

Շապիկին՝ *Շուշանավանքը արևելքից*

(լսնկ.՝ *Հրայր Բազե Խաչերյանի, 2008 թ., ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ*),

դարձերեսին՝ *Կապրմական Բազարանի արքայականային լուսանկարը՝ երբեմնի չորս
եկեղեցիների արխիվային լուսանկարներով (ՀՃՈՒ հիմնադրամի արխիվ)*

МОНАСТЫРЬ ШУШАНАВАНК В БАГАРАНЕ

Инициатор и руководитель программы: Ваграм Карапетян

Авторы: Григор Налбандян

Арсен Арутюнян

Ашот Акопян

Редактор: Гагик Саргсян

Перевод на русский: Нина Степанян-Гандилян

Перевод на английский: Арутюн Худанян

Именной указатель: Арсен Арутюнян

Макет: Нвард Айрапетян

Дизайн обложки: Арам Урутян

На обложке: *вид на монастырь Шушанаванк с востока*

(фото: Грайр Базе Хачерян, 2008 г., архив Фонда изучения армянской архитектуры);

на обратной стороне: *вид исторического Багарана со спутника, архивные фотографии*

некогда существовавших четырех церквей (архив ФИАА)

SHUSHANAVANK MONASTERY OF BAGARAN

Project Initiator and Manager: Vagram Karapetyan
Authors: Grigor Nalbandyan
Arsen Harutyunyan
Ashot Hakobyan

Editor: Gagik Sargsyan
Translated into Russian by Nina Stepanyan-Ghandilyan
Translated into English by Harutyun Khudanyan
Name Index by Arsen Harutyunyan
Pagination by Nvard Hayrapetyan
Design of cover by Aram Urutyan

On the cover - *Shushanavank from the east*
(photo by Hrayr Baze Khacheryan, 2008, *The Archives of Research on Armenian Architecture Foundation - RAA*), on the reverse side - *satellite photo of historical Bagaran with archival photos of once existing four churches (RAA Archives)*

ԲԱԳԱՐԱՆԻ ՇՈՒՇԱՆԱՎԱՆՔԸ

МОНАСТЫРЬ ШУШАНАВАНК В БАГАРАНЕ

SHUSHANAVANK MONASTERY OF BAGARAN

Տպաքանակ՝ 500:
Թուղթը՝ կավճապատ 90 գ²:
Չափսը՝ 70x100 1/16:
16 տպ. մանուկ:

Тираж 500 экз.
Бумага мелованная 90 г/м².
Формат 70x100 1/16.
16 печ. л.

Printing; 500.
Paper: coated 90 g².
Size: 70x100 1/16.
16 printing press.

Տպագրված է «Տիգրան Մեժ» հրատարակչություն ՓԲԸ տպարանում

Отпечатано в типографии издательства ЗАО «Тигран Метц»

Published by “Tigran Mets” Publishing House CJSC

ՐԱԳՐԱԿԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ

ՄՈՆԱՍՏԻՐԻ ՄՈՒՇԱՆԱՎԱՆԿ
Ե ԲԱԳԱՐԱՆԵ

ՄՈՆԱՍՏԻՐԱՎԱՆԿ ՄՈՆԱՍՏԵՐ
ՕՒ ԲԱԳԱՐԱՆ